

CEP ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı Eğitim Tarihi

NECDET SAKAOĞLU

İletişim Yayınları

CEP ÜNİVERSİTESİ

Osmanlı Eğitim Tarihi

NECDET SAKAOĞLU

İletişim Yayınları

İletişim Yayınları
CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kaylı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel

Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kaylı, Ümit Kıvanç,
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay.

Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)
Dağıtım: Hür Basın Dağıtım A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş. - Cep Üniversitesi 50 - ISBN 975-470-134-2

1. Basım - İletişim Yayınları, Eylül 1991
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1991
Klodfarer Cad. İletişim Han. No:7 34400
Cağaloğlu-İSTANBUL, Tel: 516 22 60 - 61 - 62

YAZARIN DİĞER ESERLERİ

Çeşm-i Cihan Amasra, İstanbul, 1966.
Duru Tarih (Tarih-i Sâfiq Tuhfetül'l-Ahbab), Karacan Armağanı 1969 çeviri birinciliği İstanbul, 1978
Türk Anadolu'da Mengücekoğulları, Karacan Armağanı 1971 İnceleme-Araştırma birinciliği İstanbul, 1971.
Divriği'de Ev Mimarisi, İstanbul, 1978.
Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Sedat Simavi 1985 Sosyal Bilimler ödülü Ankara, 1984.
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü, İstanbul, 1985.
Amasra'nın Üç Bin Yılı, İstanbul, 1987

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum?) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş,

Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca, Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programını" tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir meslekî eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle herhangi bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İletişim
Yayınları

İçindekiler

SUNUŞ 7

BİRİNCİ KISIM
Türklerde Eğitim 9

I. BÖLÜM
Türklerin Eğitim Gelenekleri 9

II. BÖLÜM
Müslümanlık ve Eğitim-Öğretim 13

III. BÖLÜM
Müslüman Türkler ve Medreselerin İlk Dönemi 16

İKİNCİ KISIM
Osmanlı Devleti'nde Eğitim 23

I. BÖLÜM
Osmanlı Eğitim ve Öğretim Kurumları 23

II. BÖLÜM
19. Yüzyıla Kadar Batı Eğitimi 50

III. BÖLÜM
Eğitimde İlk Batılılaşma Çabaları (1773-1839) 60

IV. BÖLÜM
Tanzimat Döneminde Eğitim (1839-1876) 71

V. BÖLÜM
II. Abdülhamid Döneminde Eğitim (1876-1908) 99

VI. BÖLÜM
II. Meşrutiyet ve Osmanlı Maarifinin Sonu (1908-1920) 125

BİBLİYOGRAFYA 149

SUNUŞ

Türkiye'de eğitim, Cumhuriyet'ten önce ne bir sistem ne de zaruretti. Osmanlılık, bilim ve düşün gücünü aldığı medreselerin bozuluşunu algılayamadı. Bu kurumun giderek kısırlaşan katı anlayışına tutsak oldu. Medrese mantığı, Enderun zevki ve kültürü ile yetindi. Geçmişinde tutarlı ve ulusal eğitim gelenekleri bulunan Türk ulusu ise yüzyıllarca öğretimden mahrumiyet yazgısına boyun eğdi. Mektep ve medreselere gidebilenler ise körpe dimağlarını, Arapça'yı ve Arap mantığını "ezberleyerek" körelttiler. Şemsiyeleri, Tecridleri, Miftahları, Telvihleri, Tavzihleri, Hidâyeleri, Adudları, Metâlileri, Mavalîleri, Mevakıfları, Mutavvelleri, Avâmilleri, Maksudları, Misbahları, Vâfiye ve Elfiyeleri, Meşarıkları, Hidâyeleri... ve bunların şerhlerini, hâşiyelerini, anlamadan ezberlediler. Ancak bu sâyede, sarık, biniş ve mavi pabuç giyip "ilmiye" sınıfına katılabildiler. Yeryüzünde başka hiçbir ulusun eğitim yaşamında bu boyutta ve süreklilikte bir terslik ve gayrimillîlik görülmez. Sayılanların "ders" diye okutulduğu medreselerin sınırlı sayıda kalması bir şanstır. Devletin duyarsızlığında kendi iç dünyasına terkedilen Türk ulusu anadilini, sözlü kültürünü, ulusal mantığını, nükte ve sanat yeteneğini, aile ve toplum eğitimi çizgisini bu sâyede koruyabilmiştir.

Yüzlerce yıl hükmettiği toplumların eğitimine, 19. yüzyıla değin ilgi duymayan bir saltanatın; gerçek okur-yazarlarının genel nüfusa oranı ancak yüzde 5 olan Türk toplumunun bilinçli silkinişi karşısında yıkılışı, yakın tarihimizin büyük ve anlamlı olayıdır. Cumhuriyet'in ilk on ve ikinci on yıllarında eğitimimizin elde ettiği avantajlar ise, ulusun, bağımsızlık savaşındaki başarısının ödülleridir. Politik mülâhazalı yüksek ve aldatıcı oranlar bir tarafa bırakılırsa, 1950'ye doğru da gerçek okur-yazarları yüzde 30'lara ulaşmış bir toplumla demokrasiye geçiş sağlanabilmiştir. Fakat son 40 yılda, örgün eğitim olanaklarının, giderek artan nüfusun gerisinde kalmasına

çözüm bulunmadığından, demokrasi ve çağdaşlık da yaralar alıyor. Gazete kitap okumayan, yol işaretlerini dahi tanıyamayan milyonlar; kurs belgeleri ve istatistik oyunları ile mutlu okur yazar çoğunluğuna boca edilmiş ve oran yüzde 90'lara kadar şişirilmiştir. Okullarımız ise hâlâ, her yıl bir, bir buçuk milyon artışlarla kabaran çağ nüfusunu, "tahta sıra", "tahta masa", "yazı tahtası", "cetvel tahtası" tamtakırlığında ve 150 yıl önceki Tanzimat yenilikleriyle kucağına sığdırmaya çalışıyor.

Toplumumuz, eğitim tarihini ve sürecini, tüm gerçekleri ve ayrıntıları ile öğrenmelidir. Bu yoldaki çalışmaları ilk başlatan Kâtip Çelebi'den (1610-59) günümüze kadar, "maarif", "terbiye", "tedrisat", "eğitim" "tâlim" ve "öğretim" ile "medrese", "mektep", "muallim" ve "öğretmen" üzerine yazılanlar, yüzlerle ve belki binlerledir. Fakat kapsamlı etüd ve denemelerin sayısı 10'u bulmaz. Bunların birincisi olan Mahmud Cevad ibn eş-Şeyh Nâfi'nin *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, kronolojik düzende ve 1848-1894 arasındaki Maârif Nâzırlarını, herbirinin zamanındaki işleri ve bunlara ilişkin belgeleri içeriyor. Arap harfleriyle basılan bu kapsamlı eseri, 5 ciltlik *Maarif Tarihi*'ni yazan Osman Ergin'den başkasının pek kullanmadığı anlaşılmaktadır. Nafi Atuf (Kansu)'un küçük boyutta iki kitapçıktan oluşan *Türkiye Maarif Tarihi* denemesi ile son yıllardaki bilimsel bir çalışma ürünü olan Prof. Dr. Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi*, başlıca derli toplu kitaplardır.

Osmanlı Maarif Nezareti gibi, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı da ulusal, kültürel ve sosyal hayatımızı her yönden ilgilendiren eğitim tarihimizin yazılmasına her nedense pek itibar etmemiştir.

Bu iddiasız çalışmamız; eğitimimizle ve Türk eğitim tarihi ile otuz yıldır iç içe olmanın kazandırdığı araştırma, derleme ve inceleme olanaklarının bir ürünü, eğitim tarihimizin Cumhuriyet'e kadarki sürecinin özetidir. Herkesin rahatça okuyabilmesi ve ilgisinin dağılmaması için ayraçlardan, dip notlardan kaçınılmıştır. Yararlanılan kaynaklarla konuya ilişkin başlıca eserlerin bir listesi sondadır.

Necdet SAKAOĞLU

BİRİNCİ KISIM
TÜRKLERDE EĞİTİM

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜRKLERİN EĞİTİM GELENEKLERİ

Eğitimin dinsel bir gereklilik sayılmasından önceki dönemlerde, Türk töresi, çocuğu boy'un bir mensubu görmekte ve boy için yetiştirilmesini istemekteydi. Bunun kamtını "ad verme" geleneğinde görmekteyiz. Boyca onaylanan bir başarı, bireyin ad almasına ve kişilik kazanmasına yetiyordu. Sözlü kültür zenginlikleri ortamında, binicilik, atıcılık, savaş oyunları, hayvancılık öğrenerek tecrübî eğitim sürecinden geçen her Türkün yaşamı, çadırda doğmak, kırda ölmek çizgisinde, sürekli deney kazanmak; hayat için elzem bilgileri edinmekle geçiyordu. Türk boyları içerisinde sınıfsal farklılıklar ve kölelik kurumu da yok denecek düzeydeydi. Deneyim, mücadele ve eşitlik; yoksulların bile erdemli, onurlu, yürekli yetişmelerine olanak vermekteydi. *"Er, malına kıymayınca adı çıkmaz (ünlenmez)"* sözü, her bireye telkin ediliyor; cömert, sevecen, konuk ağırlamayı görev bilen insan olmak öğütleniyordu. Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde "uza"nın anlamını açıklarken

Erdi uza erenler
Erdem beği bilig tağ
Aydı öküş öğütler
Könglüm bolur anğar sağ"

(Geçmişte erdem beyi, bilgi dağı gibi adamlar vardı; söz söyler öğüt verirlerdi. Onları anınca gönlüm açılır) diyerek bilginin ve erdemin, ulusunun, çok eski çağlardan beri bir meziyeti olduğunu hatırlatır. *Divan-ü Lûgat'it-Türk* yazarının kendi soyu için sıraladığı "yalınlık, alçakgönüllülük, mertlik, cömertlik, güzel huyluluk, tatlılık..." da kuşkusuz yüzyıllarca bozulmayan, kuşaktan kuşağa aktarılan töre eğitiminin kazançlarıydı.

Yusuf Has Hacib (11. yüzyıl) ise *Kutadgu Bilig*'de Türk toplumlarının "bilgi"ye ve "öğrenme"ye düşkünlüğü-

nü, şu dizelerle anlatıyor:

"Bilgiyi ve anlayışı ulu bil, seçkin kulu bu iki şey yükseltir."

"Anlayışlı olan anlar, bilgili olan bilir, bilen ve anlayan her vakit dileğine ulaşır"

"Bilgisiz insan hep hastalıklı olur, hastalık sağaltılmazsa insan çabuk ölür. Ey bilgisiz, git hastalığını iyileştir. Ey mutlu bilgin, bilgisizliğin ilâcını söyle"

"Anlayış bir yulardır, insan onu elinde tutarsa dileğine erişir"

"Bütün işini gücünü anlayış yoluyla yap, eline geçen zamanı, israftan bilgi edinerek kurtar"

"Anlayışa ve bilgiye tercüman olan dildir. İnsanı aydınlatan dil zenginliğinin değerini bil"

"Bütün iyilikler bilginin faydasıdır. Bilgi ile göğe dahi yok bulunur"

Eserde, Ay-Toldı'nın, oğlu Öğdülmüş'e öğüdü de eski Türk eğitiminin ilkelerini sıralıyor: "Tanrıya kulluk, kötülüklerden sakınma, mutlu yaşama, tutumluluk, iyilik etmek, dinlemek, irdelemek, sabır, içkiden, zinadan, dedikodudan uzak durma "

Tüm bunlar, Türklerin uzun zamanlar boyunca bir eğitim felsefesi edinerek tarih sahnesinde yer aldıklarını düşündürmektedir.

Dede Korkut Kitabı, baştan sona, töre ve gelenek disiplini içinde bireylerin nasıl yoğurulduğunu anlatıyor. Çocuk sahibi (oğlu kızı) olmak bir üstünlük, onları yetiştirmek bir görev; aksi durum ise tanrının kargamasına uğramaktır.

Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*'nde, Orta Asya Türk boylarında çocuk eğitimini anlatırken, bugünkü anlamda aile kurumu henüz oluşmadığından, ana-baba ile çocuklar arasındaki bağın pek zayıf olduğunu, belli bir yaşa kadar, anasının ya da babasının baskısı altında kalan çocuğun, kendini yeterince güçlü hissettiği an bağımsızlığını istediğini, ev bark edinmek için de baba malından bir bölümünü zorla aldığını... anlatıyor. *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında da Türklerin ahlâk ilkeleri yönünden öteki uygar uluslardan ayrıldıklarını, vatan, meslek, cinsiyet, uygarlık vb. kavramlar için "ahlâk daireleri"

oluşturduklarını açıklıyor ve sözlerini şöyle bağlıyor: "Özetle, her milletin yeryüzünde gerçekleştirdiği bir tarih ve uygarlık misyonu vardır. Türk ulusunun misyonu ise ahlâkın en yüksek erdemlerini gerçeklik alanına çıkarmak, en olmaz gözüken özverilerin ve kahramanlıkların da olabildiğini kanıtlamaktır."

Hunlar'ın, Göktürkler'in, Uygurlar'ın, daha sonra da Müslüman Türk devletlerinin tarihlerinde gözlemlenen de genelde bu misyonun olaylarıdır. Okur yazar, bilgili yöneticilere, eğitici kadrolara sahip Göktürkler'den günümüze ulaşan Orhun Yazıtları, (İ.S. 8. yüzyıl) salt Türklerin tarihlerini özetlemekle kalmaz; eğitimin kazandırdığı ulus bilincinin tanımını ve önemini de gösterir. Bu anıtlarda en çok "töre" vurgulanmıştır. Bilgisizliğin, devletin yıkımına neden olduğu, bağımsızlık duygusunun ise kurtuluşu sağlayabildiği anlatılır. Uygurlar'dan bize ulaşan bir belgede ise şunlar yazılı:

"Bilgi bilin ey beyim
Bilgi sana eş olur
Bilgi bilen insana
Bir gün devlet yâr olur.",
"Bilgili insan beline
Taş kuşansa kaş olur
Bilgisizin yanına
Altın konsa taş olur."

Demek ki bilgiyi, hem beyler, hem de sıradan insanlar edinmelidirler.

Göktürk İmparatorluğu döneminde (552-745) Türklerin özel bir alfabelerinin bulunduğunu; Uygurlar zamanında da (145-840) daha gelişmiş bir yazı tekniği ile Türk aydınlarının ilk önemli yazılı kültür eserlerini ortaya koyduklarını; okur yazarlığın bu sırada değer kazandığını; Türk sekreterlerin Çin sarayında bile görev aldıklarını biliyoruz. Kağıdın, mürekkebin, basım işlerinin, kitabın, kalemin revaçta olduğu bu dönemde, çocuklar ve gençler için "okul"un ve "öğretmen"in de öncelik kazandığını söylemek zor değildir. Dahası, Uygurlar komşu ülkelere kâtiplerin yanısıra, çocuk eğitimcisi, öğretmen, uzman, çevirmen de göndermişlerdir.

Buraya kadar pek kısa özetlenen eski Türklerin eği-

tim gelenekleri; Uygurlar'ın dağılışından, 10. yüzyılda da Müslümanlığın Türk boyları arasında yayılmasından sonra; töreyi giderek ikinci plâna iten, ulusçu eğitim yerine din eğitimini öne çıkartan bir sürece girmiştir. Daha açık bir ifadeyle eski Türk töresi, ulusçu yaklaşımla insanlık eğitimini özendirirken bu yeni süreçte ulusçuluğu unutturan ümmet eğitimi benimsenecektir. Doğal ki, Türk töresinin "etmek-etmemek", "yapmak-sakınmak" belirlemelerinin yerini de "helâl-haram", "sevap-günah" dogmaları alacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMANLIK VE EĞİTİM-ÖĞRETİM

Her din için ilk amaç ve görev; inananları kendi öğretisi doğrultusunda eğitmek olmuş. Eğitim için de öğretmek ve öğrenmek koşul. Hz. Muhammed'e ilk vahiy *"oku"*dur. Bu buyruğu içeren âyetin devamında ise "seni yaratan Rabb'ın adını" geliyor. İnanmak ve ibadet etmek için okumanın gerekliliği vurgulanıyor (Alâk Sûresi 1. âyet). Kur'an-ı Kerim'de, okumak, bilmek, öğrenmek sık sık geçer. Örneğin "Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu? Gerçekten bunu ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alırlar" *(Zümer Sûresi* 9. âyet), "Kendilerine ilim verilenlerin üstün dereceleri vardır" (*Mücadele sûresi* 11. âyet). Hz. Muhammed de "Rabbim, benim ilmimi arttır" dileğinde bulunmuş ve "Bilgin'in, tapınana üstünlüğü, ayın öteki yıldızlara oranla parlaklığı gibidir", "Bir saat ilme çalışmak, bir gece ibadetten hayırlıdır", "İlim öğrenerek cehaleten kurtulana, erdem kazanana, adaletle iş görene ne mutlu!", "Bilginlere bağlanın, onlar dünyanın ışıklarıdır", "Ya bilen, ya öğrenen, ya dinleyen veya ilmi seven ol. Bunların dışında beşinci olursan mahvolursun!", "Beşikten mezara kadar bilim iste!", "Bilim sahipleri yeryüzünün yıldızları gibidir. Karada denizde onlarla yol bulunur", "En değerli sadaka, Müslümanın ilim öğrenip onu Müslüman kardeşine öğretmesidir." hikmetlerini söylemiş.

Temelinde bunlar olan Müslümanlık, eğitim ve öğretimden yararlanmada, ırklara, uluslara ayrıcalık tanımadığı gibi erkek ve kadın ayırımı da yapmıyor. Daha önemlisi bilimi ve öğrenmeyi en geniş kapsamda öneriyor. "İlim Çin'de bile olsa gidip öğreniniz" hadisi, kuşkusuz müsbet bilimlerle ilgili. "Bilim öğrenmek, kadın ve erkek her Müslümana farzdır" hadisi de ırk ve cinsiyet ayırımı yapılmaksızın herkesin öğrenmeye yönelmesini emrediyor.

İslâmiyet'in ve kutsal Kur'an'ın, öğrenmeye bilimle uğraşmaya değil engel olmak, en ileri düzeyde özendiriciliği açık. "Her ağacın bir meyvası olduğu gibi kalbin meyvası da çocuktur. O, dünyada övüncün ve mutluluğun kaynağı, ahirette de nurdur." tanımı ile değer verilen çocuğun "Kur'an'ı, okuyup yazmayı, gerekli bilimleri ve becerileri öğrenmesi" babasına düşen bir sorumluluk sayılmıştır. Kız çocuklarına, ayrıca kadınları ilgilendiren ev işleri de öğretilmelidir. Geleneksel bilgiler, ilk İslâm öretmeninin Hz. Muhammed olduğunu açıklar. O, Medine'de Suffa ya da Zulle denen öğretim yerinde ortaya oturuyor; çevresinde halka halka sıralananlar Kur'an'ı okuyor ve ezberliyorlardı. Bu çalışmalarda hadis öğretimi ve açıklamaları da yer almaktaydı. Bu başlangıç, sonraki dönemlerde câmi ve mescitlerde bir hocanın çevresinde toplananların ders yapmaları biçiminde korunmuştur. Hz. Muhammed hayatta iken Medine'ye gelen Lahmî hekimleri, dişçiler ve uzmanlar, Müslüman olmadıkları hâlde bilgi ve becerilerinden dolayı saygı gördükleri gibi, kutsal savaşlarda tutsak alınanlardan, okuma ve yazma bilenler, Müslüman çocuklarına öğretmenlik edip yetişkinlere yazma öğreterek vergi yükümlülüğünden kurtuluyorlardı.

İslâm dininin bilime ve öğrenmeye böylesine gereksinim duyması sebepsiz değildi. Çünkü bu yeni din salt tanrıya kulluk önermiyor, kişinin yaşamını, toplumun düzenini de belli kurallara bağlamayı amaçlıyordu. Kur'an'ın, yönetimden ticarete ve aile hukukuna değin her alanda birçok hükümler içermesi, yasaklar koyması, ibadet ayrıntıları, ruhbanlığın yasaklanması nedeniyle de herkesin Tanrı önünde doğrudan sorumlu sayılması; yaşamın her alanına dönük ciddi ve sürekli bir eğitimi gerektirmekteydi.

Bununla birlikte ilk zamanlardaki İslâm eğitimi yine de çok yalın, basit ve pratikti. Dört Halife Dönemi'nde (634-661) Suffa düzeni değişmedi. Emeviler'in (661-750) güçlendikleri ve varlıklı bir sınıfın ortaya çıktığı sırada, mescit eğitiminin yanına, özel eğitimin de eklendiği görülüyor. Din bilginleri, bilim adamları, dilciler, cami derslerinden ayrıca büyük konaklarda ve Emevi sarayında dil,

edebiyat, tıp, tarih, astronomi, kozmografya dersleri vermeye başladılar. Abbasi Halifelerinden Me'mun (813-33) ise Bağdat'ta Darü'l-hikme denen ilk akademiyi hizmete soktu. Burası bir kitaplık ve çeviri merkeziydi. Bunu Beytü'l-ilm, Dârü'l-ilm denen yeni okullar izledi Ama, ders okutulan yer anlamındaki "medrese" sözcüğü, daha uzun süre kullanılmadı. Cami ve saray eğitimi ise bir yandan; âlim (dini bilen) yetiştirmek, diğer yandan halife ve devlet adamlarının çocuklarını geleceğe hazırlamak için giderek önem kazandı. Müslümanlığın yayıldığı yerlere yargıçlar, yöneticiler göndermek; dinin yerel inançların etkisinde kalmadan yayılmasını sağlayacak âlimlerin sayısını çoğaltmak, Kur'an'ı öğretmek için eğitimin kurumlaşması kaçınılmaz oldu. Bu aşamada "ilim" ve "âlim" kavramlarının, dinle özdeşleşme sürecine girdiği söylenebilir. Ama, daha uzun bir zaman, hatta 16. yüzyıl sonlarına kadar, pozitif bilimlere saygıyla bakılması ve bunlarla uğraşanlara da âlim denilmesi sürmüştür. İbn Sina, İbni Heysem, Harzemî, Birunî, Tusî, İbni Baytar, İbn Batuta, İbn Haldun... yaşadıkları dönemlerin saygın birer bilginiydiler ve Kur'an'ın, Hz. Muhammed'in öğütlediği biçimde ululanmaktaydılar. Oysa, daha sonraları pozitif bilimler dışlanmaya başladı. İlk dönem Müslüman bilginler deneye, gözleme ve uygulamaya ağırlık verdikleri halde 16. yüzyıla doğru bu yollar kapatıldı. Doğal bilimler, tıp, baytarlık, bitki, hayvan, tarım, maden, meteoroloji, kimya, biyoloji, yiyecek ve içecekler, eczacılık, fizik, coğrafya ve matematik çalışmaları unutuldu. Öte yandan, ilk İslâm bilginleri sorunları, Kur'an, hadis ve akıl yollarına başvurarak çözerlerken, hatta bir ikilem karşısında akıl yolunu yeğlerlerken giderek bu yol da bırakıldı. Salt şeriatın katı ve değişmez hükümleri geçerlilik kazandı.

Bu gidiş, medrese skolastiği denen ve *akaid* (dogmalar) batağından kurtulamayan süreci başlattı. Dört yüzyıldan fazla süren bu dönemin dört özelliği şöyle sıralanabilir: a) Bir kitaba, bir yorumcuya, bir mezhebe öngörüsüz, eleştirisiz bağlanış; b) Ders programını, sosyal ve çağdaş gereksinimleri izleyici değişikliklerden geçirmeyiş; c) Deneye ve gözleme kapalılık; d) Başka kaynaklara ve eserlere dayalı tartışmalara izin vermemek.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MÜSLÜMAN TÜRKLER VE MEDRESELERİN İLK DÖNEMİ

10. yüzyılın ortalarına doğru Müslüman olan Karahan hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han ve ardılları ile öteki Müslüman Türk devletlerinin yöneticileri, Halifelik merkezi Bağdat'taki Darü'l-ilm kurumlarını örnek alarak Türkistan ve İran'da da yeni okullar açtılar. Amaçları, Müslümanlığı yaymak, eski inançların izlerini silmek, güçlü din orduları oluşturmaktı.

Bu ilk Türk okullarında fıkıh (İslâm Hukuku), tıp, astronomi, matematik bilimleri okutuluyor, mezunlarına da âlim deniyordu. Nişabur hâkimi Emir Nâsır bin Sebüktekin (1000'e doğru) ise ilk İslâm medresesinin kurucusu biliniyor. Ama, medreselerin asıl gelişimi, Büyük Selçuklular döneminde, vezir Nizamülmülk'ün (ölm. 1092) öncülüğünde başlamıştır. Zengiler, Eyyubîler, Anadolu Selçukluları, Artuklular ve diğer Türk devletleri çok amaçlı medreseler kurma konusunda âdeta yarışmış gözükmektedirler. Kuruculuğunu Nizamülmülk'ün yaptığı Nizamiye medreselerinin ilki 1065'te Bağdat'ta öğretime açılmış, bunu İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat, Basra nizamiyeleri izlemiştir. Burslu ve yatılı bu medreseler herkese açık, örgün ve parasız kurumlardı.

12. yüzyıl, medreselerin Ortadoğu kentlerine yayılışına tanık oldu. Irak, Suriye ve Mısır'da, Nizamiye, Salahiye medreseleri açıldı. Bunda da başlıca etken, halk yığınları arasında taraftar bulan Batınî inançlara karşı Sünnîliği güçlendirmek ve propaganda yapabilecek kadrolar yetiştirmek siyasetiydi. Mescidlerin mekânsal özelliklerini de taşıyan nizamiye tipi yatılı-yemekli öğretim kurumları ise bu siyasete elverişliydi. Kahire'deki Ezher Camii gibi, okulluk işlevini yüzyıllar boyu sürdürecek kurumlar da o dönemde ortaya çıktı. Anadolu Selçukluları'nda ise her medresenin okuma yazma öğretimine ayrılan bir ilk bölümü vardı. Bu medreselerin bir şansı da, 10. yüzyıldan be-

ri eğitim-öğretim birikimlerine sahip olan Türkistan ve İran'ın, Moğol istilaları sonunda bilim ve öğretim elemanlarını Anadolu'ya göndermesiydi. Bu süreçte, Anadolu'nun yerli kültür, eğitim, mekân gelenekleri ile İran ve Türkistan'ın birçok geleneği ve İslâmlık kuralları çok değişik bir sentez ortamına kavuştu. Medreseler, tekkeler ve mektepler ayrı ayrı örgütlendiler.

Anadolu'daki ilk büyük medreseler 12. yüzyılın ikinci yarısında açılmaya başladı. Konya'da Altun Aba, Sultaniye, Sırçalı, İnce Minareli, Karatay, Atabekiyye; Kayseri'de Hundî (Hunat) Hatun; Sivas'ta Gök Medrese, Buruciye, Çifte Minareli; Ankara'da İzzeddin Keykâvus medreseleri bunlardandır. Aynı dönemdeki Darü'ş-şifa, Darü'rreha, Darü's-sıhha, Darü'l-âfiye, Şifahâne adlı sağlık kurumlarının da tedavi amaçlı birer öğretim kurumu olduğu kuşkusuz. Bunların herbiri, sultanların, sultan eşlerinin tesis ettikleri zengin ve sürekliliği güvenceye alınmış vakıflarla destekleniyordu. Son bir aşamada, medreselerin bazıları ihtisas kurumları olarak örgütlendi. Dârü'lkurra, Dârü'l-Kur'an, Dârü'l-huffaz adını alanlar, Kur'an-ı Kerim'in türlü okunuş biçimlerinin öğretildiği, hafiz yetiştiren; Darü'l-hadisler, enstitü işlevinde, hadislerin ele alındığı, öğretilip yorumlandığı; Darü't-tıplar da hekimlik bilgilerinin ve pratiklerinin kazandırıldığı kurumlardı. Anadolu Selçukluları gibi Osmanlılar da bu üç tip uzmanlık medreselerine, genel medreselerin üstünde bir konum vermişlerdir.

İkinci sırada yer alan tekkeler, başkent ya da büyük ticaret merkezi durumundaki yerleşim yerlerinin çevresinde bu adla, daha küçük yerlerde ve köylerde de zâviye adıyla yine aynı süreçte kurumlaştı. Belli yaşa gelen erkekler, tuttukları zanaatın gereği ya da gelenekler uyarınca bir tarikate girerek tekkeye yöneliyor, burada çok disiplinli bir kültür ortamında yetişme olanağı buluyordu. Tekke, medreseden çok farklı şeyler de -dil, edebiyat, müzik, sanat, iş ahlâkı, sosyoloji, sağlık- öğretiyordu. Bu bakımdan salt din, din hukuku ve Arapça öğreten, eğitim programlarından yoksun medreselerden daha faydalı; medreselerin belirli sayıda insana hizmet verebilmesine karşılık da kapısını herkese açabiliyordu. Gerçi medrese-

nin yetiştirdikleri okur yazarlık elde etmekteydiler ama bunun bedelini şeriatın katı kurallarına bağlı kalarak ödemek durumundaydılar. Oysa tekkelerde okuma yazma kaygısı ve çabası yoktu. Kara cümle ve Kur'an okuma bilen birkaç derviş, bir tekke için yetiyor; okur yazar olmayan öteki dervişler ise "gönül aydınlığı" ve hoşgörü ile toplumdaki yerlerini koruyorlardı. Her tarikatin adâbına ilişkin kitapçıkları vardı. Ya da adâb denen kurallar, sözlü korunuyordu. Ancak tekke sırrı, şeyhe bağlılık, ihvan (kardeşlik) dayanışması öğretilerini kapsayan bu tür risâleler ve sözlü gelenekler, bazı durumlarda toplumdan soyutlanmayı, öteki tarikatlere soğuk davranmayı hattâ düşmanlığı da öğütleyebildiğinden, toplumun topyekûn birliğini, dirliğini, barışını amaçlayan disiplinler değildi.

Üçüncü ve hem en yaygın hem en basit hem de en eski kurumlar ise mekteplerdi. Bunlara sonraları sıbyan mektebi, mahalle mektebi de denilmiştir. Bu mekteplerin kaynağının ve başlangıcının nereye kadar uzandığı konusu üzerinde durulmamıştır. "Hoca" ve "mektep" sözcükleri, Türkler'in Anadolu'ya yerleştikleri yıllardan beri bilindiğine göre bu en eski kavramları, Anadolu'nun daha önceki eğitim gelenekleriyle ilgilendirmemiz doğaldır. Bunlar, İlkçağ okullarını hatırlatmaktadır. Didaskaleo ve Pedagogya denen bu kurumlarda didaskal ve pedagog unvanlı birer hoca, semt çocuklarını bilgiyle ve erdemle donatarak geleceğe hazırlıyorlardı. Bu okullarda destan (Homeros'un eserleri) okutulur, yazı da öğretilirdi. Kamu yönetiminin bu özel eğitim yuvaları üzerindeki denetim ve gözetim yetkisi yalnızca içeriye uygunsuz kimselerin girmesini önlemekle sınırlıydı. Ama, ders veren öğretmenle, verilen derslerle yönetimin bir ilgisi yoktu. Öğrenciyi seçmek, yaş ortalamasını belirlemek, programı düzenlemek hocanın göreviydi. Okul açmak serbestti ve her türlü gideri, öğrenci ailelerince karşılanıyordu. Bu çerçeve, en son örnekleri 1924'e kadar Türkiye'nin hemen her tarafında görülen mahalle mekteplerine benzemektedir. Ancak, eski çağların didaskalları ile bizim mahalle mekteplerimizin hocalarını eşit düzeylerde düşünmemek gerekiyor. Bununla birlikte, bizdeki Tanzimat'a kadar gecikmiş geri kafalıların, ders aracı olan haritaları aptesa-

nelere dolduranları gibi, İlkçağ'da da dünyaya çok erken gelmiş geri kafalılar vardı ve didaskaleolara harita sokulmasını şiddetle eleştiriyorlardı.

Mahalle mektepleri, köyde, kasabada, kentte açılan, birer okul olmaktan çok, "hoca" sıfatı yakıştırılan kişilerin öncelikle, "yüzden" Kur'an okumayı ve ibadet yöntemlerini öğrettikleri tek odalı mekânlardı. Cami derslerine "oturmak" ya da medreseye gidebilmek için bu okullardan geçmek şarttı. "Sâbi" denen 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklar, mahalle mekteplerine ailelerince verilir ve Kur'an okuyuncaya kadar devamları sağlanırdı. Camilerin mescidlerin bitişiğindeki bu dersliklere, mektep, muallimhane, Darü't-talim, mektephane deniyor, hocalar aylıklarını vakıf sandıklarından alıyorlar veya öğrenci aileleri para ve hediyeler göndererek hocanın geçimini sağlıyorlardı. Sabahtan öğleye kadar ders yapılan mektebin temizlik, ısınma, onarım giderleri de yine aynı yollardan karşılanmaktaydı Vakıf mekteplerinde, yetim ve öksüz çocuklara tanınmasına ilişkin koşullar da bulunmaktaydı. Örneğin "Fukara ve eytamdan otuz nefer oğlancığa, cumadan gayri günlerde Kur'an-ı Kerim okutula ve namaza müteallik nesneler öğretile, cezaya müstehak ve muhtaç olanlar şer'i ile tedib edile. Akşam destur (paydos) verildiğinde vakfedene fatiha okutula..." gibi.

Gerçi mahalle mekteplerinin ya da öteki adıyla mekteb-i sıbyanların her taraftaki yaygınlığı, İslâm dininin okumaya verdiği önemin bir gereğiydi ama yüzyıllar boyunca süregelen denetimsizlik, bakımsızlık ve ilgisizlik sonucu bunlardan hiçbiri, dinin gerçek amaçlarına hizmet edebilecek durumda değildi. Hoca ve muallim denen kişiler, çoğu zaman yazma bilmeyen, Kur'an ve ilmihal okuyabilen müzzinler, imamlar, yaşlılardı. Medrese öğrenimi görmüş mektep hocalarının sayısı azdı. Mahalle mektepleri için herhangi bir program yoktu. En ciddi öğretim; Elifba, Kur'an, İlmihal, yazı ve hesaptan öteye geçmezdi. Eğitim ilkeleri bilinmiyor, öğretim metodlarına başvurulmuyordu. Yaşama ilişkin bilgi ve beceriler de verilmemekteydi. Mektebe kız erkek, karışık gidebilmekteydiler. Ancak içeride kızlar için bir köşe ayrılmaktaydı. Burada okuyan kızların medreselere gidebilmeleri ise ya-

saktı. Daha açık bir ifade ile ailesi istese bile bir kızın mahalle mektebinden sonra öğrenim görebilmesi olanağı yoktu. Disiplin, dayak ve falaka ile sağlanıyordu. Mektep ortamı, hocanın kişiliği, öngörülen dersler... Herşey, okul çağı çocuğunun fiziksel ve ruhsal yapısına tersti. Daha 10. yüzyılda, Endülüslü Ebubekir İbnü'l-Arabî "Öngörülen eğitimin çocuk düzeyinin çok üstünde olmasının, çocuğa okuma ve yazmadan önce Kur'an öğretilmesinin yanlış ve sakıncalı" olduğunu belirtmesine karşın, 12. yüzyıldan, sıbyan mektepleri için okuma yazma koşulunu ve bir takım iyileştirmeleri getiren talimatnamenin yürürlüğe girmesine kadar (1847) durum değişemedi. Ziya Paşa (1829-1880) geleneksel eğitim sürecini şöyle özetliyor: "Bizde bir çocuk 5-6 yaşında mektebe başlar. Karşısına evvela "ebced" çıkar. Ne olduğunu ne hoca bilir, ne kimse anlar. Sonra çocuğa ancak bülûğa erince fayda edecek anlamını bilmediği dualar ezberletilir. Oyun çağındaki çocuk böyle soyut şeylerden hiçbir zevk almaz. Sonra Kur'an okumaya geçer ve bu senelerce sürer. Çocuk hâfız olur. Mahalle mektebindeki bu çalışmalar 13-14 yaşına kadar aralıksız devam eder. Aile imkân hazırlarsa gencin cami derslerine oturması mümkündür. *Nasara yansuru*'ya... (Arapça fiil, türev çekimleri) başlar. Binâya çıkıp otuzbeş bâbı sayar. Maksud'da ilâllere geçer... İlm-i sarf, şöyle bir karanlıkla atlatılır. Avamil'e çıkılır. Âmil, mâmûl, irâb gibi aşamaları görür... İsagocî veya istiare risalelerine sarılır. Nihayet Mutavvel önüne çıkar. Orada da bedii ve beyan zihnini perişan eder. Bu arada ikindi derslerinde Halebî ve Kudurî ile biraz fıkıh okursa artık kimsenin abdestini namazını beğenmeyecek bir gurura düşer. Eğer tâtil derslerinde bir de Kazimir görüp cüzülâyetecezza ve heyülâ bahislerine dalarsa İbn-i Sina'yı kendine şakirt (öğrenci) etmeye tenezzül etmez... Oysa, Arapça bir gazeteyi okuyamaz. Hukuk meselesi sorulsa, 'fıkıhla teveggulüm yok' der. İngiltere, Japonya neresi bilmez. Türkçe yazmayı bilmez, askerlikten memurluktan anlamaz." *(Hürriyet,* Londra Basımı, 27 Temmuz 1864)

Müslüman Türklerin Anadolu'daki yaşamları, medrese-tekke-mektep üçgeninde bu kapsamda bir eğitime tanık olabildi. Camilerde, mescidlerde verilen vaazların, az

sayıdaki kütüphanelerin, varlıklı ailelerin çocuklarına sağlayabildikleri başta hükümdar sarayındaki özel hizmet okulu (Enderun) olmak üzere, saray ve konaklarındaki yetiştirme olanaklarının, asker ocaklarının ise bu kapsama ne oranda katkı sağlayabildiği tahmin edilemez.

Müslüman Türklerin ilk dönem eğitim anlayışlarını da 15. yüzyılda yazılmış *Tâc'üledeb*'de buluyoruz: "Her edepsizlik-kim, oğlandan sâdır ve zâhir ola ve yahut tahsilde tembellik göstere. İhmal etmeyip döğmek gerekir ki çubuk darbıyle yaban canavarlarına edeb ve bâzice (oyun) öğretirler.", "Üstad cevrine ve edip kahrına katlanmayan kimse ilim tahsilinden ve edeb iktisabından behresiz kalır. Nitekim talip zahmetine tahammül ve cerrah cerahatına sabreylemeyen, derde mübtelâ olur... Ve dahi ilim yolunda ananın şefkatinden üstadın cevir ve cefası evlâdır.", "Muallime bir mübtedi oğlan getireler. Üç güne değin ol oğlana ikram ve iltifat ile gülüvermek gerek. Kulağına yapışmak ve dövmek ve sövmek yapmamalı. Zira bunlar vahşi kuş gibi olurlar... Üç gün okudu, hemen bendi ayağına geçti ve uykusu alındı. Ondan geri az az kulak burup talim ve tedip edeler. Ve mektepten kaçsa geri gelince ayakta falakaya geçirip dövmek lazımdır...", "Oğlana takatı yetip ve idraki yetiştiği kadar ders vereler. Ve evvelki dersi bilmezse yukarısına gitmeyeler. Ve bir dersi halledip anlamayınca bir ders dahi vermeyeler..."

Müslümanlık öncesi töreleri ile ilgileri azalan, eski yurtlarından uzaklaşan ve yeni yurtlarının konumu bakımından da giderek İslâm dininin savunuculuğu görevini üstlenen Anadolu Türklerinin teokratik eğitim ilkelerini, medresede, mektepte, tekkede, hatta Ahîlik gibi örgütler içerisinde yaşatmaları doğaldı. Sultanlar ve yöneticiler, dinden güç almak, uyruklarını dindar ve kendilerine bağlı kılmak durumundaydılar. Bu nedenle bir yandan medreseler ve mektepler açarken, bir yandan da tekke şeyhleriyle, Ahilerle iyi ilişkiler kuruyorlardı.

Anadolu'da açılan ilk medreseler ve sayıları çoğalan mektepler, Irak, Mısır ve Türkistan'da gelişen İslâm eğitim kurumlarının derslerini, öğretim metodlarını benimseyerek daha başlangıçta dinsel eğitimin; hiç olmazsa bir

ölçüde de ulusal olması fırsatını kaçırdılar. Arapça, tüm medreselerin ortak öğretim dili oldu. Türkçe, medrese çevrelerinde Farsça kadar bile ilgi görmedi. Mekteplerde ise ancak *İlmihâl*'in Türkçe okutulması zorunluluğu sayesinde yer bulabildi. Şayet, medreselere reaksiyonun ortaya çıkardığı tekkeler, halk kitleleri üzerinde yeterince etkili olmasalardı, Türkçenin bütün bütün "avam dili" durumuna girmesi dahi olasıydı. Farabî'nin, İbni Sina'nın, Yusuf Has Hacib'in, Kaşgarlı Mahmud'un, Ahmed Yesevî'nin, Edib Ahmed'in eğitim ve öğretime ilişkin eserleri; pozitif bilimlerle ilgili olmasından ya da Türkçe yazılmasından dolayı Anadolu medreselerine ulaşamazken, Ortadoğu medreselerine kök salan İmam Gazâlî'nin (ölm. 1111) felsefeyi reddeden, sınırlı bir İslâm felsefesi sayılan kelâm'ı öngören görüşü; bu medreseler tarafından benimsendi. Gazalî, matematiği zararlı, tabii bilimleri gereksiz, felsefeyi ise İslâm dinine aykırı görmekteydi. Bu ünlü İslâm düşünürü, çocuğun erginliğe erişinceye değin, ananın babanın, dadının gözetiminde yetişmesini dünyasal açıdan ele alırken, ergin yaşa gelen her gencin yalnızca "ahiret işlerine değer verecek biçimde" yetiştirilmesini, dünya nimetlerinin geçici, oysa ahiret mutluluğunun sonsuz olduğunu savunmuş, gencin bu telkinlerden uzak kalması halinde de edepsizliğe, zevke, eğlenceye düşeceğini vb. ileri sürmüştür. Bu görüşlerin medreselere egemen kılınmaya çalışılması ise bilgi ve eğitim alanlarının kaosa sürüklenmesi, medresede okuyanların aşırı manevî baskılar altında tutulması gibi zararlı sonuçlar getirmiştir. Öte yandan, medreseden yetişenler; hoşgörüye, özgür düşünceye, insan sevgisine sıcak bakamamışlar, örneğin Ebussuud Efendi (ölm. 1545) gibi bir din bilgini bile, Yunus Emre'nin Tanrı, doğa ve insan sevgisi temalı dizelerini okumanın "dinsizlik" sayılacağına ilişkin fetvalar verebilmiştir.

İKİNCİ KISIM
OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

13. yüzyıl sonunda tarih sahnesinden çekilen Selçuklu hanedanı ile Beyliklerin, Anadolu'ya ne kadar medrese ve mektep kazandırdığı ve bunların kaçının uzun süre işlevini koruyabildiği konusunda yeterli bilgilere sahip değiliz. Bilinen; kentlerin bayındır ortamlarında, zengin vakıflarla beslenen medreselerin, halka hizmet veren birer sağlık yurdu, yardım merkezi, toplantı, bilgilenme, danışma yeri olduğudur. Sultanların, beylerin ve emirlerin yüksek ücretler karşılığında, dönemlerinin ünlü bilginlerini, hekimlerini dâvet ettikleri de biliniyor. Medreselerden ve mekteplerden yararlanmada ise koşulların ve sınırlandırmaların en alt düzeyde tutulduğu kesin. Örneğin, yetişkinler, dinleyici olarak dersleri izliyorlardı. Tıpkı ilk çağ okullarındaki gibi bu medreselerde de müderris, öğrencilerini doğrudan seçiyor, bunlardan yardıma ve parasal desteğe muhtaç olanlara vakıf sandıklarına başvuruyorlardı. Bugün bize yalnızca yapı kalıntıları ve vakfiyeleri kalan Anadolu medreselerinin birçoğunun Darüşşifa, Bimarhane vb. adlar taşımaları ise eğitim-öğretim kurumu özelliklerinin ikinci planda olmasından ziyade çok amaçlı ve pozitif bilim ve uygulama ağırlıklı olduklarını düşündürmelidir.

Kuruluş Döneminde Kurumlar - Osmanlı Devleti'nin kurulduğu zamanlarda Anadolu'da faal olan eğitim kurumları ile bunların kadrolarının ne gibi koşullar içinde bulunduğu da aydınlık değil. Şu söylenebilir ki, Osmanlı Beyliği, daha önce Selçuklu egemenliğinin uzun süre sınırlarında tutamadığı, Türk ve Müslüman olmayan nüfusların yoğun biçimde yaşadığı Kuzeybatı Anadolu'da bağımsızlık elde ettiğine göre, bu bölge Selçuklu eğitim geleneklerinin dışındaydı. Ama daha 1332'de, Orhan Bey'in İznik'te açtırdığı ilk Osmanlı medresesi tipik

bir Selçuklu medresesiydi. Burada, pozitif bilimlere ağırlık verilmesine ise ne gerek ne de öncelik vardı. Çünkü, yüzyıllar boyu Hıristiyanlık dogmalarının tartışıldığı, dinsel kurulların toplandığı İznik'te, öncelikle İslâm dinini öğreten bir kuruma ihtiyaç duyulmuştu. Gerek bu ilk medresenin gerekse yine Orhan Bey tarafından Bursa'da hizmete sokulan ikinci medresenin, eski birer manastır olmaları da dikkati çekiyor. Orhaniye medreselerinin üçüncüsü İzmit'in alınışından sonra buradaki bir kilisede çalışmaya başladı. Orhan Bey oğlu Süleyman ise İznik'de yeni bir medrese yaptırttı. Murad Hüdavendigâr, Bursa'da Çekirge'de camiyi merkez alan büyük medresesini 1365'te yaptırttı. Bundan sonra I. Bayezid (Yıldırım)'in (1389-1402) Bursa'da ve Edirne'de, oğlu Çelebi Mehmed'in (1413-21) Bursa'da, II. Murad'ın (1421-51) Bursa'da ve Edirne'de tesis ettikleri külliyeler kapsamındaki medreseler, bimarhâneler, darülhadisler geliyor. Bu ilk dönemin devlet adamları, komutanları da -örneğin Lâla Şahin Paşa ve Çandarlı Hayreddin Paşa- adlarına yaptırdıkları medrese ve darülhadislerle bu kampanyaya katıldılar.

Kuruluş dönemindeki bu medrese hareketinin, sonraki gelişme dönemine oranla daha tutarlı bir düzeyde olduğu sezinleniyor. Çünkü, örneğin Doğunun ve Batının tıp alanındaki kitaplarının çevirileri, yalnız bu evrede, Bursa medresesinde okutulmuştur. Burada ders veren hekim yazarların ve uzmanların varlığı da düşündürücüdür. Yıldırım'ın Bursa'daki darüttıbbında da uygulamalı hekimlik bilgi ve becerisinin kazandırıldığı biliniyor. Kadızâde-i Rumî'nin matematik, Hacı Paşa'nın hekimlik alanlarında birinci sınıf bilim adamları oldukları da kuşkusuz. (Kadızâde-i Rumî, daha sonra Semerkand'a gitmiş, Uluğ Bey'e matematik ve astronomi hocalığı yapmıştır. Ali Kuşçu ve Fethullah Şirvanî de onun öğrencileridir.) Dâvud-u Kayserî, İznik Orhaniyesi'nde dersler vermiş; onu Şeyh Taceddin el-Kürdî ve Kara Hoca (Alaeddin Esved) izlemişlerdir. Bursa medreselerinde ders okutan Cemaleddin, Arap sözlüğünün tamamını biliyor ve Muradiye medresesinde dil dersleri veriyordu. İlk Osmanlı medrese kitabı da 14. yüzyıl ortalarında Molla Şemseddin Fenarî tarafından yazılan *Mantık*'dır. Denilebilir ki

bu dönem medreseleri, öğretim kadroları, kaynakları, fıkıh ve kelâmın yanısıra riyaziye, felsefe, astronomi, tıp bilimlerinin yan yana okutulması, yetkin bilginlerin yetiştirilmesi bakımından; henüz gücünü ve olgunluğunu kanıtlayamamış küçük bir beylik için gerçekten bir övünç vesilesidir. Bu medreselerden yetişenler de hem din bilgini, hem düşünür veya hem hekim hem şair ve yazar olmak gibi üstünlükler taşımışlardır. Oysa sonraki yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde yetişenler, düşünceye, pozitif bilimlere olumsuz bakacaklar, daha da ileri giderek düşmanlık güdeceklerdir

14. yüzyıl ortalarından 15. yüzyıl sonlarına değin sürecek bu aydınlık çağda; siyasal bağımsızlıklarını birer birer yitirip Osmanlı benliğinde eriyen Anadolu Beyliklerinin, özellikle de Karaman, Germiyan ve Candaroğulları'nın birçok medreseler yaparak bilginleri koruyup ödüllendirerek, kitaplar yazdırtarak gelişen eğitimi desteklediklerini unutmamak gerek.

Fatih Dönemi ve Medreselerin Yerleşmesi - Eğitimde büyük atılımın -şâyet aynı yaklaşımla sürekliliği sağlanabilmiş olsa İslâm dünyasının ikinci büyük kültür parlayışını sağlayabilecek güçteki- İstanbul'un alınışından sonra Fatih tarafından başlatıldığı görülmektedir. Fatih, önce kütüphanesine Grekçe ve Lâtince bilim kitaplarını toplatıp sayılı filozofları, bilginleri ve sanatçıları İstanbul'a dâvet ederek pozitif bilimlerin, felsefenin ve sanatın egemen olduğu bir kültür ve eğitim ortamı tasarlıyor. Kendi huzurunda Hıristiyanlığı, Hurufîliği serbest tartışmalara açması; portresini ve insan figürlü resimler yaptırtması; Müslüman olmayan bilginlere de Müslüman ulemaya gösterdiği saygıyı göstermesi; saray kütüphanesini "Batı ile Doğu'nun eşiğinde", bu iki dünyanın kültürlerini buluşturmak amacıyla açması; onun, o çağa uygun bir laik eğitim ve laik insan tipi düşlediğini akla getiriyor.

Fatih'in eğitime verdiği önemin somut kanıtı ise yapılarını, plansal ve işlevsel özelliklerini bugün bile görebileceğimiz, adını taşıyan caminin çevresindeki medreselerdir. Bu eğitim kurumlarının vakfiyesinde "medrese-i semaniye" (sekizli medrese) adı geçiyor. Dört köşedeki se-

kiz medreseyle bunların arkasındaki tetimme (hazırlık okulu) 1471'de tamamlanmıştır. Bu medreseleri planlayan vezir Mahmud Paşa, yüksek sınıfların öğretim programlarını da hazırladı. Bu çalışmalarında ona, Ali Kuşçu, Molla Hüsrev gibi bilginler de yardım ettiler. Sekiz medresenin herbirinde 19'ar oda vardı. Bunların 15'i danişmend denen yüksek öğrenim öğrencilerine barınma va çalışma mekânı olarak ayrılmıştı. Medreselerde görevli müderrislere 50 akçe gündelik, danişmendlere da, aşevinden parasız yemeğin yanısıra günde ikişer akçe harçlık öngörülmüştü. Ayrıca bir kütüphane, Darü't-talim denen ve okuma yazma ile temel din bilgilerinin verildiği bir mektep, darüşşifa, eczane, konuk evi vb. bu büyük öğretim sitesini tamamlıyordu. Kurala göre, her müderris önüne oturan danişmende, dersinden yeterli düzeye ulaşıncaya değin çalışma yaptırıyor; muid denen asistanlar ders tekrarlarında bulunuyorlardı. Müderrislerin takrirlerine sahn-ı seman (sekiz sahın) adı da verilmiştir. Bu düzeye öğrenci hazırlayan sınıf da musıla-ı sahn (sahnına ulaştıran) ya da tetimme idi. Buradaki öğrencilere softa denmekteydi. Müderrislerin aklî ve naklî bilimlerde yetkin hocalardan seçilmeleri, herbirine 50 dirhem; bir alt düzeydekilerine 40 dirhem gündelik bağlanması; darüşşifa hekimlerinin cüz'iyat ve külliyat (ilk ve ileri bilimleri) bilmeleri; kurumun vakfiyesinde yazılı koşullardandı. Medresede öğrenim gören gençlerin, hekimlerin tedavi faaliyetlerini izleyerek tıp eğitimi görmelerine de olanak vardı.

Fatih döneminde hizmete giren ve açılışı Medrese-i Semaniye'den daha önce olan Ayasofya medresesi ise bu ünlü mâbedin yanındaki eski papaz odalarının danişmend "hücre"lerine dönüştürülmesi ile meydana getirilmişti. Molla Hüsrev, buranın baş müderrisiydi. Hızır Çelebi, Ali Kuşçu da burada müderrislik ettiler. Molla Zeyrek ise, Zeyrek camiinde ders okutuyordu. Fatih Medresesesi yaptırılınca Zeyrek'deki öğrenciler buraya nakledildi.

Bu medreselerde salon büyüklüğündeki bir oda, dershane işlevindeydi. Zamanla öğrenci sayısı artınca yakındaki camilerde ders verilmesi zorunluluğu doğdu. Bura-

lardakı toplu derslere "ders-i âmm" deniyordu. Derslere, aynı kitabı izleyen veya okuyan, başka medreselerin danişmendleri de katılabiliyordu. Medreseler kitap üzerine sınıflandırılmıştı. İkinci bir sınıflandırma da daha sonraları müderrislerin gündeliklerine ve rütbelerine göre olmuştur. Bu sıralama şöyleydi: İbtida-i hariç - Hareket-i hariç, İbtida-i dahil - Hareket-i dahil, Musıla-i sahn (tetimme), Sahn. Bunun yerine müderris gündeliklerine göre Kırklı Medrese, Ellili Medrese, Altmışlı Medrese de dendiği oluyordu. İbtida-i hariç'e giren öğrenci, elifba, ilmihal, Kur'an, yazı ve dört işlem görürdü. En az bir sömestr okunması zorunlu bu sınıftan sonra, Hareket-i hariç'te de aynı dersler biraz daha kapsamlı yineleniyordu Dâhil basamaklarında da ilerleme sürerdi. Fakat, tüm bu ilk ve orta şınıflarda okunan kitaplar "cüz'iyat" kapsamındaydı. Bu sınıfların derslerine mukaddemat-ı ulûm (bilimlere girişler) de deniyordu. Giderek, nahiv, hat, iştikak, eşkâl-i tesis (geometri) ve şerhi, kelâm (haşiye-i tecrid) dersleri de orta sınıfların programlarında yer alıyordu. Tetimme (musıla-hazırlık) sınıfı, Mantık (Şemsiye şerhi), Belagat (Şerh-i miftah), Muhtasar, Meani, Mutavvel, Usul-i Fıkıh (Sadrüşşeria, Tavzih ve Şerh-i Telvih) Kelâm (Şerh-i tecrid) kitaplarının okutulduğu önemli bir geçiş aşamasıydı. Burada başarılı olamayanlar, sahın medreselerine giremezlerdi. Kimi medreselerin tetimmelerine "mahreç" denmekteydi. Fatih'in sahn-ı seman medreselerinde okutulan başlıca kitaplar; Keşşaf şerhi, Kelam'dan Mevakıf şerhi, Usul-i fıkıh'tan muhtasar Münteha, Fıkıh'tan Hidaye ve şerhi idi. Bu kitaplar Arapçaydı.

Medrese Eğitiminin Örgütlenmesi - II. Bayezid (1481-1512), hekimlere, astronomlara, matematikçilere saygı göstermesine, şehzadeliğinde çok iyi bir saray eğitimi almasına, İstanbul'da daha küçük çapta bir medrese yaptırmasına karşın, babası Fatih'in özgür düşüncelerinden ve yaklaşımlarından uzaktı. Ama, onun, Edirne'de Tunca ırmağı kıyısına yaptırttığı, akıl ve ruh hastalarının tedavisine mahsus (burada müzikle tedavinin uygulandığı anlatılır) tıp merkezi, dünya ölçeğinde bir yenilikti. Öte yandan, Avrupa'da önemli yenilikler de Rönesans

ve Reform hareketleriyle başlamıştı. Osmanlı bilimi, eğitimi ve tıbbı, Bursa, Edirne ve İstanbul'daki sayılı ve sınırlı medreselerde çalışma ortama bulurken, önce İtalya kentlerinde, sonra da Almanya'da ve Fransa'da, hümanistler, İlk Çağ eğitiminden aldıkları esintilerle yeni okullar açmaya ve kitlelere yönelik aydınlanmayı yeşertmeye başlamışlardı. Bilimsel çalışmalar hızlanmış, fizik deneyleri, merceklerden yararlanma gerçekleştirilmiş, matbaalar kurulmuş, "deneysiz ve matematiksiz tabiat felsefesine ve doğal bilimlere ulaşılmaz" ilkesi vurgulanmış, tıpta önemli atılımlar gündeme gelmiş bulunuyordu. Bunlara oranla, Osmanlı medreselerindeki programların ne o gün ne de daha sonra getirebileceği hiçbir şey yoktu. Kaldı ki, İstanbul medreselerinin en büyüğü ve geniş örgütlüsü olan Medrese-i Semaniye'de toplam 200 kadar öğrenci barınabiliyordu. En iyimser bir tahminle yılda 50 mezun verildiği düşünülse bile, bu sayıyla topluma ne oranda bir aydın kazandırıldığı hesaplanmaya bile değmez. Başka bir deyişle, ortalama nüfusu 200 bin ilâ 400 bin arasında olan İstanbul'da, medreselerin her yıl 50-100 müderris adayı yetiştirmesi, eğitimin çok yetersiz bir düzeyde kaldığını gösterir. Fatih medreselerinin 1471'den medreselerin kapatıldığı 1924'e değin 453 yıllık sürede en fazla 30 bin dolayında medreseli yetiştirebildiği de bir tahmin olarak aynı açıdan söylenebilir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-66) 1559'da yaptırttığı Süleymaniye Camii ve medreseleriyle Osmanlı örgün eğitiminin doruğa ulaştığı kuşkusuz. Sahn-ı Süleymaniye denen bu yeni kurumda, Tıp, Tabiiyat (doğal bilimler), Riyaziye (matematik), Heyet (gökbilim) alanlarında ders programları yer aldığı gibi Kelâm (İslâm felsefesi) dersinin de düşünürlerin görüşlerinin tartışılması biçiminde yapılması öngörüldü. Havamis-i Süleymaniye (Süleymaniye Beşli Medreseleri) denen beş bölüm, Fatih medreseleri düzeyinde; kalan iki bölümden biri Darü't-tıb, diğeri de Darü'l-hadisti. Bu ikisi birer ihtisas kurumu olmak bakımından "yüksek okul" konumundaydı. O nedenle, Süleymaniye Darü'l-hadisi'nde ders okutan müderris, tüm Osmanlı müderrislerinin en kıdemlisi sayılırdı. Süleymaniye medreselerinde din derslerinin yanında,

mantık, matematik, felsefe, fizik, astronomi, meteoroloji, madenler, bitkiler, bir ölçüde de "insan"ın okutulması olumluydu. Darü't-tıb'da ise doğrudan hekimlik ve eczacılık çalışmaları yapılıyordu. Ama, buradaki fen öğretimi, Aristo ve Oklides'ten süregelen Artık Çağ bilgilerinin basmakalıp yinelenmesiydi. Aristo mantığı, her nasılsa girip yerleştiği Osmanlı medreselerinden 20. yüzyıla kadar sökülüp atılamayacaktır. Örneğin bir fen dersi konusu "denizlerin neden tuzlu olduğu" idi. Bu, halk arasında ve mahalle mekteplerinde "kahır suları toplandığı için deniz suyu acıdır" biçiminde yinelenirken, Fatih ve Süleymaniye medreselerinde bilimsel bir yaklaşımla (!) "Eğer denizler tatlı olsaydı sular kokuşur, ortalığı pis kokular kaplar, herkes hasta olurdu. Bu yüzden Tanrı denizleri tuzlu yaratmıştır" biçiminde anlatılıyordu. Dogmalar her konuya ve görüşe egemendi. Örneğin, medreselerin ilk sınıflarında ilmihal dersleri işlenirken "padişah zâlim bile olsa, ona beddua edilemez, buyruklarına uyulur, çünkü o, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesidir" öğretisi telkin ediliyordu. Amaç, tek ereği "bağlılık" olan, sessiz, düşüncesiz, hareketsiz insanlar yetiştirmekti. Medreseler, kurucularının düşüncesi ne olursa olsun, temelde insanları bu dünya için değil, ahiret için hazırlıyordu.

Medrese muhitinde görülen bir başka durum; büyük müftülerin fetvalarıyla medrese ve cami görevlilerinin her türlü vergiden muaf tutulmaları, gerek bundan gerekse medreselerden yetişenlere gösterilen saygıdan ötürü ayrıcalıklı 'ilmiye sınıfı'nın ortaya çıkması oldu. Medreselilerle birlikte tekke şeyhleri, müderrisler, muidler, imamlar, hatipler, müezzinler de olağan ve olağanüstü vergileri ödemeyerek sadece mülk toprakları varsa öşür vermekteydiler. Bu ayrıcalık bir kötüye kullanma kapısını da araladı; bilimle, eğitimle, ibadet görevleriyle ilgisi bulunmayanlar da rüşvetle müezzinlik, hatiplik beratları almaya başladılar. Ancak, ilmiye sınıfını oluşturan ve mutlaka medrese çıkışlı olan asıl okumuşlar kesimi için bu durum sözkonusu değildi. Medreseden yetişmeyenlerin hiçbir surette bu sınıfa katılmaları mümkün değildi. Medreselerin alt sınıflarında okumuş olan müezzinler imamlar bile ilmiye mensubu sayılmıyorlardı. Şeyhülislâ-

mın başkanlığındaki ülemâ-yı rüsum da denen, haklarında idam ve hapis cezası uygulanmayan bu kesim, yetişme alanları medreseler olan üç grubu kapsıyordu: Kadılar (kadıaskerler, mevali denen il kadıları, mahreç-kaza kadıları, devriye ve evkaf kadıları ile gezici kadılar, naibler), Müderrisler (İbtida-i hariç rütbesinden Darülhadis müderrisliğine değin 9 rütbe), Müftüler (fetva yetkili il müftüleri). İlmiyeden olanlar bu üç grup arasında kolaylıkla statü değiştirebiliyorlardı.

Yeniliklere Sırt Çevirme - Osmanlı siyasal otoritesi üzerinde önemli bir baskı öğesi olan ilmiye sınıfı, medreseleri her türlü müdahalenin, tartışmanın, değişikliğin dışında tutmakta yarar görüyordu. Bunun yanında, hemen her medresenin bir vakfa dayalı olması da vakıf koşullarının yerine getirilmesi bakımından değişiklikleri, yenilikleri engelleyen bir başka etkendi. Böylece, öğrenci mevcutları, öğretim ve hizmet kadroları, öğretim koşulları değişmeyen medreseler; giderek daha elverişsiz koşullarda ve daha yetersiz kadrolarla varlıklarını ayakta tutmaya çalıştılar.

Fatih ve Süleymaniye Medreselerinin dışındaki İstanbul medreseleri ile illerdeki medreselerin büyükçeleri, sözkonusu iki büyük medresenin aşamalarına koşut sınıflar içermekteydiler. Bunların Haşiye-i Tecrid denen ilk aşamasında, Sarf, Nahiv, Akaid-i İslâmiye, Fıkıh, Usûl-i fıkıh, Kelâm, Hesap, Hendese, Heyet, Hikmet, Belâgat; Miftah adlı ikinci aşamasında, Kelâm, Belâgat, Meanî, Usûl-i fıkıh, Fıkıh, Hadis; Kırklı denen üçüncü aşamasında aynı derslerin bir ileri konuları; Ellili medreselerde ek olarak Tefsir, Altmışlı medresede de yine bu derslerin en ileri konuları okutuluyordu. Medreselerin bir aşamasını başaran, o aşamadaki herbir dersin müderrislerinden ayrı ayrı temessük (sertifika) alır; sahn (altmışlı) medresenin derslerini bitirince de kendisine, ilmiye sınıfı adayı olduğunu belgeleyen icâzetnâme verilirdi. Mezunları birer medrese çıkışlı sayılmasa bile, salt hâfız yetiştiren darü'l-huffaz'lar, Mesnevi ezberleyen ve okunan Darü'l-mesneviler, Kur'an'ın okunması yöntemlerinin öğretildiği Darü'l-kurra'lar da konumları ve çalışmaları ile birer medreseydi.

Medrese çıkışlılar, ilmiye ya da ulemâ sınıfına girebilmek için ilkin ya "tedris" (öğretim) ya "kazâ" (yargı) yolunu seçerler; medreselerde müderrislere muidlik, mülazimlikle ya da naiblik ve küçük kadılıklarla işe başlarlar, her yıl yinelenen terfi ve atama işlemlerine göre yükselirlerdi. Oldukça müreffeh bir yaşama düzeyleri bulunan, saygı gören bu okumuşlara bakılınca, medrese öğrencilerinin yaşamları ve çalışma koşulları çok kötüydü. Tek odadan ibaret medrese hücrelerinde barınan, imaretin yavan çorbasıyla nefsini körleten, ek yiyecek temini için Üç Aylar'da "cer" denen döşürücülüğe çıkan gençler, mum ışığında çalışarak Emsile, Binâ, Maksut, Avamil, İzhar, Kâfiye, Tevâli, Metâli, Telvih, Ferâiz, Mutavvel Tecrid, Miftah, Tenkih, Mesabih, Tavzih, Meşarik, Hidaye, Buharî, Müslîm, Keşşaf, Beyzavî... adlı Arapça kitapları ezberlemeye, müderrislerin imtihanlarında doğru cevaplar vermeye çaba gösterirlerdi. Çoğu da aynı kitabı birçok dönem yeniden okumak zorunda kalır, yıllar geçer, yaşlanır, temessük alıp üst sınıflara geçemezdi. *Benim oğlum binâ okur, döner döner tekrar okur!* sözü, o çileli öğretim dönemlerinin bu acı gerçeğiyle ilgilidir.

Fakat medreselerin bundan da acı başka gerçekleri de vardır. Bu kurumlarda konuşma Türkçe ama ders dili Arapçaydı. Farsça bile ancak 18. yüzyılda bir iki medreseye girebilmiştir. Biricik metod "ezber"di. Hiçbir medreseli okuduğu ya da ezberlediği -çoğu zaman anlamlarını da tam olarak bilmediği- konular, metinler, kurallar üzerinde düşünmeye, doğru ya da yanlış, ezberlediklerini özümsemeye gerek duymazdı. Tek amaç; takılmadan, duraksamadan, yanlış telaffuzlara düşmeden bir parçayı ezbere aktarmaktı. Sorular gibi cevaplar da basmakalıptı. Bunun da nedeni, "her bilim, zamanında en büyük ve yetkin bilginlerce en doğru biçimde açıklanmış çözüme kavuşturulmuştur. Onları değiştirmek ya da bu bilgilere yeni birşeyler katmaya kalkışmak günahtır, saygısızlıktır" anlayışıydı. Medreseliler arasında yaş, ırk, muhit uyumu da yoktu. Müslüman olan, bulûğ çağındaki her erkek koşulları yerine getirerek yazılabiliyor ama medreseyi bitirmesi konusunda asgari süreler belirlendiği halde azami süre konmadığından yıllar yılı okuyabiliyordu. Bu ise,

medreselerde yaşı 12-15 ile 30 hatta bazan 40 arasında çok olumsuz öğrenci mevcutlarının bulunmasına neden olmaktaydı. Vakıf kurumlarının eski işlerliğini yitirmesi, medreseler için öngörülen karşılıksız hizmetlerin kötüye kullanılması, en kötüsü de 16. yüzyıl sonlarından başlayarak tartışmaya bir ölçüde yer veren aklî metodların ve derslerin programlardan bütün bütün ayıklanıp salt dogmatik yöntem ve konulara olanak tanınması, medreselerin hızla bozulması sürecini başlattı. Programlar hafifletildi. Müderrislik sistemi dejenere edilerek ulemâ çocuklarına, kayırmacılıkla müderrislik rütbeleri verildi. Kimi müderrisler de yüksek rüşvetler karşılığında yanaşmalara, başarısız softalara, danişmendlere temessük ve icazet verme yoluna saptılar. Bundan ötürü, daha 17. yüzyıl başında medreselerin kapatılmasını savunanlar çıkmıştır. Türk eğitimi için şanssız bir rastlantı, aynı dönemde, önceleri bağnaz ve ilkel birer Hıristiyanlık öğreti merkezleri olan manastır mektepleri ise gelişerek çağdaş üniversiteler olma olanağına kavuşmuşlardır.

Yozlaşan Kurumlar - 16. yüzyıl Osmanlı medreseleri dünyanın gidişine sırtını dönmüş birer çöküntüydü. Yenileşmeyi kabul etmediği gibi, kendi dışındaki, başta kamu örgütü kurumlarının, yenileşmelerine de dinsel gerekçeler göstererek karşı çıkıyordu. Koyu bilgisizlik içindeki halk ise medrese çevrelerinden yükselen her söze içtenlikle inanıyordu. Dünyanın geçici, dünya nimetlerinin sahte, asıl mutluluğun öbür dünyada olduğunu, tipik bir halk eğitimi sayılması gereken cer yöntemiyle en ücrâ köylerde bile halka anlatan medreseliler; yığınları büsbütün tembelliğe, tevekküle, insanca yaşama isteğinin dışına sürüklediklerinin farkında değillerdi. İlmiye sınıfının önde gelenleri ise, kendileri ve medreseliler için askerlik yükümlülüğü olmadığından, korkusuzca, ve her basit sürtüşmede, diplomatik ve siyasal yolların günah, cihadın ise sevap olduğunu açıklayarak savaşlara davetiye çıkartıyorlar, genç ve çalışkan nüfusu savaş alanlarına sevk ettiriyorlardı. Yeniliklere karşı ne gibi gerekçelerle karşı çıkıldığına, Osmanlı tarihinin her sayfası örnekler veriyor. Örneğin, top namlusu fırçasının, domuz kılından yapıldığı için kullanılamayacağına ilişkin fetva yazıldığı

gibi, savaşta süngü kullanılması için de şeyhülislâmdan fetva alınmıştır. Bir kadı, düzenlediği bir hüccette, bir adamın, ömründen yedi yılını bir başkasına vermesini onaylamış (!) bir başkası, yargı işlerine baktığı kentte cadı çıktığını bir ilâm yazarak İstanbul'a bildirmiş. Bir müderris, sinek pisliği bulaşmış bir ip, toprağa dikilirse nane biter demiş. Bir başkası, köyün ya da beldenin etrafına timsah, bulunamazsa maymun derisi serilirse oraya dolu düşmez hükmünü vermiş... Kütüphanemizdeki bir yazmada da ilginç bir fetva var: Vebanın "cin çarpması" olduğunu, Allahın takdir ettiği bu afetten her ne kadar kaçmamak gerekirse de kötülükten iyiliğe gitmenin günah sayılmayacağı açıklanıyor.

Medrese çevrelerinin olumsuzlukları bu kadarla da kalmamıştır. 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başında, başarısız softaların danişmendlerin Anadolu'daki celalî ayaklanmaları içerisinde yer aldıklarını, çoğu zaman da taşrada "suhte ayaklanması" denen karışıklıkları çıkardıkları, İstanbul'da ise "talebe-i ulûm" adı altında kapıkulu eylemlerine destekçi oldukları sıkça görülüyor. İç düzenini ve çalışma disiplinini yitiren medreselerde barınma olanağı bulan çift bozan gençler, kaçkınlar da suhteler ve talebe-i ulûm arasına karışarak kentlerde ve kırsal kesimde silahlı eylemlere katılabiliyorlardı. Medreselilerin, onlarla içli dışlı diğer ayaklanmacı, soyguncu grupların olayları 19. yüzyıl başlarına değin sürdü. Kimi müderrisler de açıktan ya da el altından bu olayları kışkırtmaktaydılar. Derslere devam etmemeyi, ticaretle uğraşmayı alışkanlık edindiler. Ayda yılda bir kez medreseye uğramayan ama, aylığını alan; buna karşılık görevine gelip de okutacak öğrenci bulamayan müderrisler de vardı.

16. yüzyılda, Türkiye'de "matbaa" diye bir olgunun belki de henüz duyulmamış olduğu bir sırada, Avrupa'da basılan kitapların Türkiye'ye girmediği de kuşkusuz. Hattatların, sahhafların üretebildikleri bir yılhk toplam kitabın, risalenin ise 'bin"li sayılarla tahmini, ihtiyat gerektiriyor. Bu konuda elde hiçbir veri yoktur. Ama Sultan III. Murad döneminde (1574-95) Türkiye'ye gelen Michel Baudier, *Histoire du Sérail et de la Cour* adlı eserinde, tüm ülkedeki medrese sayısını 120, bazıları usta-çırak

geleneğinde hekimlik öğretimi veren hastaneleri 89, medrese öğrenci yekûnunu da 9 bin olarak gösteriyor. Medreselilerin derslerine çalışmadıklarını, zevke safaya düştüklerini; padişahın, bunları yola getirmek ve eğitim kurumlarını ıslah etmek için uğraştığını da arşiv belgeleri yansıtıyor (Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı).* Yine üç kişinin de "düşünme özgürlüğü"ne izin vermeyen zihniyete kurban gittikleri biliniyor. Bunlar, ülemâdan Kabız-ı Acemî, Behram Kethüda Medresesi Müderrisi Nadajlı Sarı Abdurrahman ve bir de Hamza adlı kişidir. Bunlar "zındıklık"la (Allah'a ve ahirete inanmamak) suçlanarak idam edilmişlerdir. Bir ekleme daha yapmak gerekiyor: Eski Doğu ve Batı kaynaklarının kapaklarının bir daha açılmamak üzere kapatıldığı, Kopernikus'un tanınmadığı; her şeyin ilkel ve bağnaz yaklaşımlara terkedildiği de hastalıklardan kurtulmak için, otlara, tohumlara, yağlara, sulara yönelinmesinden "mücerreb" (denenmiş) "ilaçlar" üzerine risaleler kitaplar yazılmasından, bunların uzun zamanlar birer bilim, hikmet, fen kaynağı sayılmasından, çoğu saçma sapan ve zararlı formüllerle dolu bu kitapları yazanlara da "âlim", "Lokman-ı zamane" denmesinden anlaşılıyor. İşte, yazmaları, son dönemlerdeki taş baskıları bize ulaşan bu tür kitapçıklardan birinin adı: *Nusret Efendinin mücerrebatından havass-ı şerif ve birkaç nev'i yağ ve su ve senderus yâni hâmur-ı kehribâr ve havlican kökü ve anber ve misk risalesi.* Bu dönüş öylesine olumsuz gözükmektedir ki, etki alanına aldığı Süleymaniye Tıp medresesinde bile müsbet yönde bir gelişme görülememiş, ünlü bir hekim yetişmemiş; onca vakıflara, olanaklara karşın arpa boyu yol alınamamıştır. Dahası, devlet zaman zaman fermanlar çıkartarak "ortalığın bilgisiz beceriksiz hekimlerle dolduğunu, medrese çıkışlı olsalar bile hekimlik mesleğini seçenlerin sınavdan geçirilmelerini" duyurmuştur.

Şu dizeler ise Kazak Abdal adlı halk ozanının ağzından, toplumun medreseliye bakışını açıklıyor:

Ormanda büyüyen adam azgını
Çarşıda pazarda insan beğenmez

Medrese kaçkını softa bozgunu
Selâm vermeye dervîş beğenmez .

Âlemi ta'neder yanına varsan
Seni yanıltır bir mesele sorsan

Bir cim çıkmaz eğer karnını yarsan
Câmiye gelir de erkân beğenmez.

Medreseler, her türlü yeniliklere kapalı, kendi mantığı doğrultusunda bir diyalektiğin, "kelâm" denen İslâm skolastik biliminin darlığı içinde bocalamasını sürdürürken sonunda, en mâsum tartışma konularını içeren, Seyyid Şerif'in *Hâşiye-i Tecrit, Şerh-i Mevakıf* gibi eserleri de "bunlar felsefiyattandır" denilerek atıldı. Gözlemler, düşünceler, incelemeler dine aykırı bulundu. Örneğin 1580'li yıllarda Tophane sırtlarına basit bir rasathane kurarak evreni izlemeye merak salan Takiyüddin Mısrî için "gaib ve meçhulûlat âleminin ahvaline keşif ve vukuf hâsıl ediyor" suçlaması yöneltilerek, rasathanesi yıkıldı.

Giderek toplum yaşamı da baskı altına alınmaya çalışıldı. Sözgelimi, daha önceleri düğün eğlenceleri, saz çalgı, şarkı, oyun "mübah" sayıldığı halde medrese çevrelerinden bunlara da müdahale geldi. 17. yüzyılda medreselerde ve mekteplerde okutulan akaid ve ilmihâl kitaplarından şu alıntılar bunu kanıtlıyor:

"ve dahi şol evlerdeki tavla ve satranç oynayalar. Ol hâlde (iken) ellerine kahve alub içeler haramdur. Ve dahi tavla ve satranç olan evlere melekler girmez. Melek girmeyince ol evde bereket olmaz. Ve şol evlerdeki çalgu âleti ola. Çeşte ve tanbure ve cem'-i âlet-i saz ve nay ve düdük velhâsıl el ile ağız ile çalınan sazların cem'isi haramdur..." Kitapların bu uzun bahislerinde, saz çalanların ve dinleyenlerin durumunun ne denli vahim olacağı da anlatılmaktadır; şu uyarıda bulunulur: "Eğer kişinin aklı olaydı, bugünden heman tevbe idüb ol sazları ateşe yakub kül edeydi." Bu ağır tehditlere karşın, sazın müziğin nasıl korunabildiği gerçekten düşündürücüdür.

Bir 17. yüzyıl eseri olan *Kitab-ı Güzide* ise "bilim"i ve öğrenmenin amacını, o dönemin anlayışıyla açıklıyor:

"Uçmağa girmek dilersen var ilım öğren. Peygamber aleyhisselâm eydür: Bir mü'min ilim öğrenmek tâlib olsa Uçmak ânı ister ve eğer ilim öğrenmek dilemese tamu ânı diler." Şu hâlde, bilim isteyen cennete, bilimden kaçan cehenneme gidecektir. Bu, bilimi teşvik edici bir yaklaşım. Sonrasına bakalım:

"Allahü tealâ -Ya Muhammed bilgil ve agâh olgıl ilim çokdur. Nihayeti ânun yokdur. Gelmedi sana ve illâ azacuk. Dedi. Peygamber ilmi (Allah) katında denizlere kıyasla ancak bir katre idi. Hakk tealâ, bu yeter dedi. İmdi gerü kalan halk ne kadar ilme kaadir ola? Pes imdi ilmi her kişi öğrenmek farzdur. Haramı helâlı, hayri ve şerri bile. Dahi kıyamet ol gün kopacağın bile... İlmin farziyeti üçdür. Evvelâ Allah'ı bir bile. İkinci taat kıla, nice kılınur öğrene. Üçüncü Tanrı tealânın kullarına nice dirlik gerek eyiyi bile... Süfyan'a dediler ki öğrenmek mi yeğdir ya taat kılmak? Eyitdi ki ilimsiz taat olmaz. Hakk tealâ eyitdi ki -Yâ Muhammed artukluğun iste ayruk nesne isteme. Bir âyetde buyurdu ki -Bilenle bilmeyen bir değildir. Malûm oldu ki ilim yeğdir taatden. Resulullah buyurdu ki âlimler derecesi zahidler derecesinden yetmiş derece artukdur. Her dereceden dereceye at seğirdimiyle yetmiş yıllık yol ola... Peygamber aleyhisselâm eydür: -Her kim ilimden kırk mesele bilse kıyamet gününde ben anlara şefaat kılam. Dedi. Ve dahi bir kişi bir mü'mine bir mesele öğretse yetmiş yıllık sevabı bula. Ve dahi eydür: - Bir kişi yanın söykeyüb yaturken kitaba baksa yetmiş yıl taat kılmak sevabın bulur. Dedi."

Bilime ve öğrenmeye böylesine geniş ufuklar açan, öğrenmeyi ibadetin üstünde gören bir başka din elbette ki yoktur. İslâm dininin sınırsız özgürlük tanıdığı bilimin ve öğrenmenin, medreselerdeki tutsaklığı bir kez başladıktan sonra giderek ağırlaşmıştır.

Yazma bir başka akaid-i diniye kitabından da (17. yüzyıl ortaları) eğitim ve öğretim için konan ilkeleri verelim:

"Mümin ve muvahhid olanlara lâzımdır ki küçükden evladlarına, yanı oğullarına ve kızlarına ve kullarına itikada müteallik olan ve küfre müteallik olan meseleleri tâlim idüb öğredeler. Ve öğrenmek dilemeyenleri tedib

edeler... Akaid kitabların tâlim edüb öğredeler. Sâbî iken akideler (dogmalar) kalblerine yerleşe. Bu asıl evladın ahiretde anasına babasına nef'i muhakkakdır... Şol kimseler ki, evladları ve kulları, elfaz-ı küfrü, elfaz-ı kabayih ve şütüm-ü galiza malaya'nileri babalarının yanında söyleyeler ve kendüler dahi işüdüb sükût edüb tedib etmeyeler. Anların hâli ahiretde harab olacakdır... Terbiyeye kaadir değiller ise kul ise satıp halas mümkündür ve oğlu ve kızı ve yanaşmayı kovmak gerekdir... Farz nedür, vacib nedür, sünnet nedür ve bid'at nedür öğren. Abdestin farzı ve sünneti ve müstehabı ve nehyi ve mekruhu nedür ve abdest bozanlar nedür? Bâdehu namazın şartları kaçtır?.. Bunları dünya şehrinde iken gece ve gündüz oluncaya değin çalışub öğrenesin. Pes imdi ey mü'min, nefsine uyub Hakk emrin koyup din bâbında ihmal etme... İmdi her kişiye farz olan ilmihâli öğrenmekdir. İlm-i akaidi öğrenmek farz-ı ayndır. Badehu fıkıh öğrenmek farzdır. Bir kişi bu ilimleri öğrenüb bilmeden ilm-i aruz ve ilm-i kafiye ve Danisten lügati ve Ferişte ve Şahidî lügati ve Pend-i Attar ve Gülistan okumak câiz değildir. Zira, bu ilimleri okumak farz ve vacib değildir. Sünnet dahi değildir. Farz olan ilimleri okumayub farz ve sünnet olmayan ilimleri okumak memnudur. Aslâ câiz değildir. İlm-i beyan ve sarf gibi ve ilm-i mantık ve ilm-i meanî ve ilm-i bedii gibi ilimleri okumak vacib iken, ilm-i hâli bilmeden bunları okumak da câiz değildir... Ve eğer oursa, okuyan ve okutan ikisi dahi âsi olurlar. Fi zamaninâ ehl-i dünyanın cemisi ve talebe-i ilimin ekserisinin okudukları ilm-i hâl değildir... İmam Gazalî buyurmuşdur ki -İbtidâ ilmihâlden gayri ilim öğrense ol kişiden hayır gelmez. Ve dahi demişdir ki ilmihâl, taam (yemek) menzilesindedir. Gayrisi hasteye ilaç gibidir. Taam kişiye her gün lâzımdır, amma ilaç hastelik halinde lâzımdır. Kezâ ilmihâl her gün lâzımdır. Zirâ devâ ve şerbet her gün içilmez ve her gün devâ içmek olaydı kişinin bedeni helâk olurdu. Bunun gibi kişinin dini helâk olur... Ey mü'min karındaş. İlmihâl ruhun gıdasıdır, taam ise cesedin gıdasıdır. Bir kimse otuz güne varınca taam yemese ölür. Kezâlik ruh dahi bir nice zaman ilmihâl bilmese ölür. Alâmeti oldur ki ahiret gussaların terk edüb dünya gussaların düşünüb

dünyaya haris olur ve ruh öldüğün bir alameti dahi oldur-kim dünya maslahatların gece gündüz yaz ve kış çalışub ahiret maslahatların gelecegez (gelince) Allah kerimdür der... Pes şimdiki zamanda farz-ı ayn olan ilimleri sagir ve kebir ganî ve fakir terk idüb sünnet bile olmayan ilimleri dahi terk idüb okunması bid'at olan ilimleri taleb ettikleri içün Hakk süphane ve tealâ yerdım etmeyüb âlim bu hâle indi. Zirâ halkın ekseri okurlar amma Farisî okurlar, şehrî olalım derler. Dindar olalım demezler ve bu ilimle din ve iman öğrenilmez ve dahi abdestin ve namazın cevazı ve gayr-i cevazı ve zekât ve hac ve talâk ve nikâh ve helâl ve haram bilinmez. Zamanımızda olan elfaz-ı ibâratı bildirür. Talebe-i ilim olanlar sarf ve nahiv ve mantık ve meanî bunları ilmihâlin üzerinde tutarlar..."

Bu satırların adını bilmediğimiz yazarı, görüldüğü üzere din bilimi kapsamında ne kadar ayrıntı varsa bunlar öğrenilmeden, yazı, gramer dil bile öğrenilemeyeceğini savunuyor. Dönemin mekteplerinde niçin yazı öğretilmediği, medreselerin pozitif bilimlere neden kapatıldığı da apaçık. IV. Murad döneminde yazıldığı anlaşılan bu ilmihâlde, tüm yenilgilerin, sosyal bozuklukların nedenleri de yine ilmihâl öğrenilmemesine bağlanmış. Okuma yazma öğrenmeden bile ezberleyerek ilmihâl öğrenilebileceğini hatırlatan yazar, ordu içinde ikilik ve karışıklıklar çıkartanların, Müslüman görünümü altında, oruç tutup namaz kılan, ama içlerinden Müslümanlığa düşmanlık güden bazı kişiler olduğunu ileri sürmekte.

Önceki yüzyıllardan bir ilerleme farkı yansıtması gereken 18. yüzyılın sonlarında zihniyet aynıdır. Yazdığı Tuhfe'ler, Nuhbe'ler, Osmanlı mekteplerinde en yaygın biçimde okunan Vehbi Efendi, *Lütfiyye-i Vehbi* adlı eserinde, "eğitilmiş", soylu bir gençte ne gibi seçkinlikler bulunması gerektiğini de sıralamış. Kahramanı "Lûtfullah"a, asîl bir aileden geldiğini uyarıp bilime paradan fazla önem ve değer vermesini, hocaya çok saygı göstermesini, hoca duası alanın iki dünyada muradına ereceğini öğütlüyor. Sonra öğrenilmesi gerekli "faydalı" ve "zararlı" bilimleri sayıyor: Tıb, hikmet, mantık, hendese, nücum, reml, bakır, vafk, sihir, narinciyat, kimya, simya, ta'viz,

kırtasiyye, tılsımat, ahfa, tasavvuf (tarikatçiliğe şiddetle karşı çıkan Vehbi Efendi, tekkelerdeki kepazelikleri açıklamayı da geri bırakmamış), musikî, feraset, edebiya, tarih ve siyer, şiir ve inşâ, muammâ, hüsn-ü hat, imlâ ilimleri ve nerd ile satranç oyunları. Bunların ilk sayılan birkaçı ancak yararlı. Ötekiler muzır!.. Kesin yasaklılar da şunlar: Fısk, isyan, taassub, riyâ, kizb ü düruğ, ıstılahçılık, istihzâ, nemime, havadis, ülfette ifrat, kibir, gurur, süslü giyim kuşam, hased, sefahet, borçlanma, zulüm, devlet malı, meslek değiştirme, unvan hevesi, hilekârlık... Yasaklar arasında, içkiyle tütünle bir tutulan "çiçekçilik" ve "kuşçuluk" da var... Saksıda çiçek yetiştirmek, bahçeyi çiçek tarhlarıyla bezemek, kanarya beslemek de yasak... İdeal eğitim "kimseye karışmayan, az konuşan, gülmeyen eğlenmeyen, zevksiz, çok korkan, dünyaya heves duymayan insanlar yetiştirmelidir. Bu öğreti salt medreseler için değil, mektepler, işyerleri, aileler için de geçerlidir.

Bireye ve topluma faydadan çok zararı dokunan bu eğitim anlayışının, İstanbul ile birkaç büyük kentte odaklanması, bir bakıma zarar alanlarının sınırlı kalması bakımından belki de bir şanstı.

1716'da, Şehit Ali Paşa'nın elkonan kitaplarının, aralarında felsefe, astronomi ve tarih eserleri de bulunduğundan kütüphanelere vakfedilemeyeceğine, Şeyhülislâm Ebu İshak İsmail Efendi fetvâ vermiştir! Bu olaydan iki yıl sonra iktidara gelen Nevşehirli Dâmat İbrahim Paşa'nın çeviri kurulları oluşturup Arapça tarihleri Türkçe'ye aktartması, ilk devlet basımevini açtırması az şeyler değildir; bedelini de feci biçimde öldürülerek ödemiştir.

18. yüzyılın, bugün akılların alamayacağı bir başka garipliği, Frenk hekimlerin "Kanun-ı tıbb"ı bırakıp "tıbb-ı cedid" diye bir yol tutturmalarına, ilaçlar kimyasal müstahzarlar hazırlamalarına karşı devletin savaş açmasıdır. Bu işe girişen gayri-müslim hekimlerin muayenehaneleri kapatılmıştır.

1730'larda İstanbul'da elçi olan Marquis de Villeneuve'ün, Reisülküttap'tan istemesi üzerine *Kevakib-i Seb'a* adlı bir risale yazılmış, o sırada Türkiye'deki öğretim

yöntemi ile okutulan bilimlere ilişkin bilgiler verilmiştir. Bu kitapçıkta bilimler; "faydalı", "ne faydalı ne zararlı", "zararlı" olarak gruplandırılmış. Faydalılar: Akaid, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, matematik, astronomi, anatomi ve tıp; ikinci gruptakiler; Şiir ve edebiyat; zararlılar da felsefe, sihir ve astrolojidir. Öğretim yöntemleri de şöyle sıralanıyor: Faydalı bilimler üç aşamalı okutulur: a) Muhtasar (yüzeysel ve özet) konular dâvasız ve ispatsız veriliyor. Bunun adı istiksardır. b) İktisat yöntemi: Konular, daha ayrıntılı yineleniyor. c) İstiksa aşaması: Her konu ve mesele enine boyuna ve kanıtları ile okutuluyor. Aklî ilimler ise aritmetik ve geometridir. Risalede, medreselerde okutulan kitapların bir listesi de vardır.

18. yüzyılın Avrupa eğitimi de kendi koşulları içerisinde sıkıntılıdır. Örneğin henüz fizik ve kimya dersleri öğretim programlarına alınamamıştır veya karşı çıkanları çoktur. Okullarda görev yapan bir papaz gözlemlerini anlatırken "Eğitimimiz, kelimeler arasında yuvarlanıp gidiyor, kolejleri bitirenler bir mektup bile yazamıyorlar." Burada asıl önemli nokta, Osmanlı din adamları, eğitimi belli kalıplarda tutmaya çalışırlarken papazların daha ileri ve çağdaş bir eğitim düşünmeleridir.

Bir 18. yüzyıl hekimi olan Abbas Vesim efendinin, yabancı dil bilmemenin, başka dillerde yazılmış hekimlik kitaplarından yararlanma olanağını engellediğini; "kâfir" doktorların din kaygısından uzak, daha iyi öğrenim gördüklerini; dinsiz sayılsalar da doktorluklarından, Müslümanlara bir zarar gelmeyeceğini yazabilmesi ne güzel... Ama aynı aydın hekimimizin "Etrâk tâifesi"nin (Türk toplumunun) tedaviden hoşlanmadığını ileri sürmesi de kötü...

Medrese Eğitimine Tepkiler - Bilimsel görüş ve düşüncelerin, pozitif bilimlerin giremediği medreselerde matematik, astronomi ve felsefenin, iki yüzyıllık bir aradan sonra ancak 18. yüzyıl sonlarında yeniden ve tepki çekmeyecek düzeyde okutulması mümkün oldu. Yüce kavukları, örfleri, binişleri mavi mestleri pabuçları ile toplumun en saygın kesimini oluşturan müderrisler, ne bu bilimlerde ne de inandıkları bağlandıkları naklî bilimlerde bir varlık gösterebildiler. Daha 17. yüzyılda Koçi Bey

onlar için "Bilim yolundakiler büsbütün kimlik değiştirmişlerdir. Eğitim yasaları sanki yürürlükte değildir... Eskiden bilim kadrolarında tek cahil yoktu. Oysa günümüzde bilgin kim, câhil kim bilinmiyor" demekte... Kâtip Çelebi ise *Mizanü'l-Hakk* adlı eserinde özetle şöyle diyor: "Sözde bilginler, rivayetleri birer taş gibi katı ve donmuş kabul edip aslını, içyüzünü tartışmazlar. Ya kabul ya red ederler. Felsefeden çekinirler, yeri göğü bilmez câhillerken âlim geçinirler. Kur'an'ın "Siz, göklerin ve yerin melekûtuna bakmıyor, duyular ötesi evren varlıklarını algılamıyor musunuz?.." *(A'raf Sûresi* 185. âyet) hikmetinin gereğini, uzaya sığır gözü ile bakarak yaptıklarını sanırlar. Fatih'in, kendi medresesine koydurduğu Şerh-i Mevakıf ve Haşiye-i Tecrid derslerini bunlar, felsefedir diye kaldırıp yerine Hidaye ve Ekmel koymuşlardır. Sonraları bunlar bile rafa kaldırıldı. Medreseler çöküşe uğradı. Öyle ki, Kürtlerin yaşadıkları bölgelerden İstanbul'un yakınlarına gelip yerleşen yarı okumuşlar, tafra satmaya başladılar. Bir ölçüde saray hekimbaşıları, sağlığa ilişkin küçük risaleler, Batıdan, Doğudan alıntılı çevirilerle İstanbul'daki Dâr'üş-şifalarda tıp eğitiminin, el altından sürmesine çalıştılar." diyor.

Medreseden yetişen Kâtip Çelebi, medreselerin içine düştüğü aymazlığı, müderrislerin bilgisizliğini, öğretimde doğru yöntemlerin uygulanmasını, Batı'daki bilimsel gelişmelerden yararlanılmasını yazan ve savunan ilk aydındır. Sözkonusu eserinde şu ilginç açıklamalar var: "Medreseler, ipe sapa gelmez tartışmaların yeridir. Tütün ve kahve haram mıdır? Mübah mıdır?.. Muhammed milleti mi? İbrahim milleti mi? Demeli... Bir tarafta Müderris Kadızâde, öte tarafta Şeyh Sivasî, arkalarında da masum halk yığınları, nice yıllar kavga eksilmedi. Oysa bu iki kurnaz adam, bu kavgadan dolayı ünlendiler, varlık bolluk içinde yaşadılar.", "Medreselerde öğretim istidlâlen (deductif) olup naslara ve sultalara dayanır... Araplar, mantığı, felsefeyi, doğal bilimleri, matematiği Bizans kaynaklarından aldıkları gibi belâgat, aruz, gramer, dil ve edebiyat için de Bizans'taki yöntemleri örnek almışlardı. Sonradan, gerek İranlılar, gerekse Türkler aynı gelenekleri benimsediler." Kâtip Çelebi, Arapça, Farsça ve

Türkçe eserlerin yanında Latince kaynaklardan da istifade eden, uygun ve doğru bulduklarını, bağnaz çevrelerden çekinmeksizin yaymaya çalışan, resmin, müziğin günah sayıldığı bir ortamda, öğretimin, birden fazla duyuya seslenen araçlarla daha kolay olabileceğini savunan, Lâtince'den çeviriler yapan Kâtip Çelebi (1609-56) kısa ömrünün iki katı faydalı eser bırakan, dünya bilim tarihine girmiş biricik medreselidir.

İstanbul'u görmeyen, yaşamını ve çalışmalarını Erzurum'da ve Siirt'te geçiren İbrahim Hakkı (1703-80) başkentteki medrese zihniyetinden uzakta kaldığı için, eski Yunan, İslâm ve Türk eğitim geleneklerinden, Doğuda uzun zaman gelişme ortamı bulan pozitif bilimlerden yararlanabilmiştir. Onun *Marifetnâme* adlı büyük eseri hem bu açıdan hem de aile ve okul eğitimine ilişkin özgün kurallar vermesi bakımından önemlidir: "Erkek kız her çocuk altı yaşında okula gönderilmeli, erkeklere bir sanat, kızlara ev işleri de öğretilmeli, çocuklara kötü söz söylenmemeli, beddua etmemeli; mektepte muallim, yumuşak fakat kendisini saydıracak biçimde davranmalı, ders sırasında gereksiz şeyler ve konuşmalarla vakit öldürmemeli, kavrayışı kıt öğrenciye ayrıca ilgi göstermeli; öğrenciler ise öğretmeni ayakta selamlamalı, izinsiz oturmamalı, namaz oturuşu gibi oturmalı, bir şey sormak istediğinde hocasından izin almalı; eğer bir şeyi hocasından daha iyi ve doğru biliyorsa bunu hocasına sezdirmemeli..."

İstanbul'a ilk baskı makinesini göçmen Yahudiler 15. yüzyıl sonlarında getirip çalıştırdıkları hâlde, Osmanlıca kitap basımı 1720'lere değin mümkün olmadı. Bu yoksunluk, Türk eğitimini pek derin etkiledi. İbrahim Müteferrika, sadrâzam İbrahim Paşa'ya sunduğu lâyihada "Kitaplar çoğalırsa herkes yararlanır. Matbaa yazısı güzel ve doğru olduğundan okutan da okuyan da sıkıntı çekmez. Kitap ucuza alınır ve herkes kitap edinebilir. Böylece köylere bile kitap girer. Kütüphane kurmak kolaylaşır. Müslümanlık da yayılır" demiş. Bu gerekçelere karşın, matbaanın açılması için verdiği fetvada Şeyhülislâm Abdullah Efendi, din kitaplarının basımına yasak koyarak koruyuculuğunu yaptığı İslâm dinine büyük kötülük yap-

tığının farkına varamamış: "Basma sanatında meharet iddia eden Zeyd (kişi), lügat ve mantık ve hikmet ve heyet ve bunların emsâli ulûm-ı âliyede telif olunan kitapların harflerini ve kelimatını bir kalıba nakşedip evrak (kağıtlar) üzerine basma ile ol kitapların misillerini (örneklerini) tahsil (elde) ederim dese, Zeyd'in bu veçhile amel-i kitabete mübaşeretine (yazma basma işine başlamasına) şer'an ruhsat var mıdır? Cevap buyurula. Elcevap (olur)".

Vakfiyesinde, bilimin ve becerinin Tanrı katındaki değerini dikkate alıp "Kalbin yaşamı bilimledir, cehâlet ise ölümdür. İnsanı hayvandan ayıran ve onu meleklerin de üstüne çıkartan bilimdir" diyerek İstanbul'a ilk medreseyi kuran Fatih'ten 18. yüzyıl sonlarına gelinceye değin bu kurumların yazgısı hep kötüye gitmiştir. Oysa, sistemin kurumsal tutarlılığı, işletmelerinin vakıf güvencesindeki sürekliliği; öğretim programlarının uyumlu ve sistemli oluşu; öğrencilerin bir külliye atmosferinde yoğun ve çok yönlü eğitim sürecine tabi tutulmaları; ders geçme yöntemiyle yıl kayıplarının önlenmesi, cer yöntemiyle kırsal kesimle, medreselerin büyük kentlerin merkezî semtlerinde bulunuşu ile de kent halkıyla sürekli ilişki sağlanması vb. bakımlardan medrese düzeni ve eğitimi -kötüye gidiş önlenebilse- faydalı sonuçlar verebilirdi. Bu kurumların son manzarasını Mehmed Âkif şöyle betimlemiş:

Yıllarca, asırlarca süren uykudan artık!
Silkin de: Muhitindeki zulmetleri yak, yık.
Bir baksana: Gökler uyanık, yerler uyanıktır.
Dünya uyanıkken uyumak maskaralıktır.
....
Ey hasm-ı hakiki seni öldürmeli evvel.
Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el.
Ey millet uyan, cehline kurban gidiyorsun;
İslâmı da batsın diye tutmuş, yediyorsun!..

Türk Maarif Tarihi yazarı Osman Ergin ise uzun "Medrese" bahsini şöyle bağlamış: "Fatih'ten II. Abdülhamid'e kadar 4,5 yüzyılda medreselerin, memlekete, Türklüğe, ilim âlemine ne hizmeti olmuş, ne de tek âlim yetiştirmiştir. Akla gelen Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebus-

suud, Müstakim-zâde, Cevdet Paşa, Gelenbevi İsmail efendiler ise beş asırdaki 5-6 isim olarak ne Şark'ın İbn Sinâsı, Seyyid Şerifi, ne Garb'ın Newton'u, Descartes ile boy ölçüşemezler. Bir tek Kâtip Çelebi var. Onu da medreseli sayamayız. Otodidakt yetişmiştir. 18. yüzyılda yalnız İstanbul'da 275 medrese olduğu hatırlanırsa, bu yargı daha çok düşündürür."

Askerî Eğitim Kurumları ve Enderun - Medreselerden sonra, Osmanlı örgün eğitim kurumlarının "özel amaçlı"larından biri "ocak" denen askerî eğitim merkezleriydi. Ocaklar, okuma ve yazma öğretimi yapılan yerlerden olmadığı için birer mektep değildi. Ama, bu ocaklar, kişiye yepyeni bir kimlik ve inanç kazandıran, askerlik formasyonu veren, eğitim ve disiplin ağırlıklı kışlalardı. Tarihçi Şemdanî-zâde'nin anlatımıyla: "Reaya zimmîleri evlâdından beher sene biner nefer devşirilip sınıf olup Acemi oğlan meyanında terbiye olunup bâdehu güzel yüzlüleri Enderun-u hümayun'a ve kuvvetlileri Bostancı, kalan Yeniçeri" yazılan aslen Türk ve Müslüman olmayan gençlere, öncelikle milliyetleri unutturulur, hepsinin dindar birer Müslüman olmaları, Türkçe'yi öğrenmeleri sağlanır, Türk görgü kuralları benimsetilirdi. Bunların "saray"dan başka vatan, "padişah"tan başka hâkim ve baba tanımamaları kuraldı. Tek doğru eylemin de "itaat" olduğuna inandırılıyorlardı. Padişah uğruna seve seve can vermeyi onur sayarlar; günde beş vakit namaz kılarak, iki vakit Kur'an dinleyerek gün boyu süren askerlik tâlimiyle yetişirlerdi. Acemi kışlalarında okuma programı yoktu. Bununla birlikte yetenekli gençler, devşirildikleri sırada kendi dillerinde okuma yazma öğrenmiş bulunanlar, olanak elde ettiklerinde Osmanlıca'yı da öğreniyorlardı. Acemi ocaklarının en eskileri Gelibolu'da ve Edirne'de, 14. yüzyıl ikinci yarısına doğru faaliyete geçti. Daha sonra, 15. yüzyılda İstanbul'da, Bayezit'deki Eski Saray'da, Galata Sarayı'nda, 16. yüzyılda da At Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'nda benzeri ocaklar açıldı. Bunlardan son ikisi 17. yüzyılda "mektep" adını almış, programları da okuma ve yazma öğretimini kapsayacak biçimde yenilenmiştir. Devşirme sisteminin işlerliğini yitirdiği 18. yüzyıl sonlarında, acemi ocakları kapanmış;

Eski Saray'daki Ocak, "Gılmanan Odaları", İbrahim Paşa Sarayı, "Medrese'i Evvel, Medrese-i Sânî" sınıfları olarak birer askerî okula dönüştüğü gibi, Galata Sarayı da "oda" denen (baş oda, orta oda, küçük oda) üç sınıfında 520 içoğlanı adayını, Saray Enderunu için hazırlayan özel bir eğitim kurumu oldu.

Osmanlılar, Antik Çağ'ın eğitim-öğretim kurumlarından izler taşıyan, "iyi bir vücut ve zekâ" gelişimi için, cimnastik ve müzik eğitiminin yanında dil, edebiyat, matematik öğretimine de yer veren tek okulu ise sarayda tesis ettiler. Enderun Mektebi denen bu okulun kurucusu Fatih'dir. Programı, askerlikten güzel sanatlara, politikaya, diplomasiye, spora kadar, sarayın ve üst yönetimin gereksinim duyduğu her alanı kapsayan bu okulun hazırlık sınıfları ve şubeleri, yukarıda sözü edilen acemi ocakları, Galata Sarayı Mektebi'ydi. Yakışıklı ve yetenekli 12-14 yaş devşirmelerinden seçilen adaylar, hazırlık sınıflarında okuma yazma, temel bilgiler ve din eğitimi aldıktan sonra ikinci bir seçimden daha geçirilerek Topkapı Sarayı'nın Enderun-u Hümayun denen iç bölümündeki, Büyük Oda ve Küçük Oda adlı alt sınıflarına alınırlar, burada, medrese eğitimine koşut bir öğretim görürler; ayrıca saray kurallarını ve davranışlarını kazanırlardı. Enderun mektebinin asıl sınıfları aşağıdan yukarıya Seferli, Kiler ve Hazine Koğuşlarıydı. Bunların üstünde de en iyi yetişmiş ve kıdem kazanmış 40 gencin yer aldığı Has Oda vardı. Enderun koğuşları, adlarının çağrıştırdığı alanlarda, padişahın özel hizmetine bakan gençlerin, aynı zamanda geceli gündüzlü, çok sıkı bir disiplin altında eğitimlerini sürdürmelerine göre düzenlenmişti. Günlük yaşam; hizmet, ibadet, spor, silah eğitimi, yarışma, müzik, okuma uğraşları ile doluydu. 8 yıllık yasal Enderun hizmetini dolduranlar, koğuşlarının konumuna uygun biçimde ve "çıkma" denen atama işlemiyle dış göreve giderler, bir daha saray hizmetine dönemezlerdi. Açılan kadrolara da alt sınıflardan ve hazırlık okullarından sırası gelenler alınıyordu

Enderun, amacı bakımından, kamu hizmetleri için aydın ve işbilir eleman yetiştirmeyi değil; padişaha en iyi ve kusursuz hizmeti vermeyi hedefleyen bir kurumdu.

Dar kadroluydu. Enderunlular, toplumdan soyutlanmış, saray dışına izinle çıkışları bile sınırlandırılmış gençler olarak ve daha da önemlisi Türk asıllı olmadıklarından, ne toplumu tanıyorlar ne de ulusal nitelik taşıyorlardı. Buradan yetişerek veziriazamlık, vezirlik, beylerbeyliği gibi yüksek görevlere gelenler ise Türk ulusu için değil, padişah için canla başla çalışmaktaydılar. Enderunlular'ın büyük çoğunluğu ise Türkleri hor gören ve "Etrâk-i bîidrâk" çirkin sıfatıyla aşağılayan saray aydınlarıydı. Bu kurumdan yetişip fırsat bulunca Anadolu halkına her çeşit kötülüğü revâ görenler de az değildir. Buna karşılık, 17. yüzyılın sonlarına kadar devşirme kökenli zeki ve yetenekli genç kadrolara dayanan bu kurum, devletin yönetim ve ordu kademelerine sürekli olarak başarılı elemanlar vermiştir. Ama, devşirme sisteminin körelmesi, hazırlık okullarına ve saray enderununa han-zâde, bey-zâde sanlı soylu çocuklarının, padişaha yakın kişilerin oğullarının alınmaya başlamasından sonra giderek yozlaşmış; bir dalkavuklar yuvası olmuştur. 1826'dan sonra önemini yitiren Enderun Mektebi'nin ıslahı 1850'de gündeme gelince burası Arapça, Farsça, Kütüphane hocaları da atanarak, ibtida (ilkokul) kısmı bulunan rüştiye (ortaokul) statüsüne indirilmiştir. Bu son evrede sınavla alınan gençlerin bir yandan, Osmanlı Hanedanı'nın oturmadığı Topkapı Sarayı'ndaki Hazine ve Hırka-i Saadet dairelerinde nöbet, temizlik hizmetlerini yapmaları, bir yandan da öğrenim görmeleri koşulu konmuştu. Sonraki yıllarda üç sınıflık bir üst bölüm daha eklendi. 1909'daki durumu ile; *3 Sınıflı İbtidaî*'de: Cüz, Namaz, Zihin Hesabı, Sülüs, Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Kıraat-i Türkiye, Hesap, İmlâ, Tecvit, Arabî, Farisî, Lisan-ı Osmanî, Hatt-ı Rik'a, Resim; *4 Sınıflı Rüşdiye*'de: Ulûm-ı diniye, Arabî, Farisî, Lisan-ı Osmanî, Hesap, İmlâ, Sülüs, Rık'a, İlm-i ahlâk, Coğrafya, Hendese; *3 Sınıflı Sınıf-ı Mahsusa*'da: Ulûm-ı diniye, İlm-i Kelâm, Tasvir-i ahlâk, Edebiyat-ı Osmaniye, Edebiyat-ı Farisiye, Mantık, Tarih-i umumî, Coğrafya-yı umumî, Riyaziye, Cebir, Müsellesat, Ulum-ı tabiiye okutuluyordu. O yıl yayınlanan bir kararname ile Enderun Mektebi kapatılmıştır. Bu saray okulunun Meşkhane adlı bölümü ise bir devlet konservatuvarı konumunda müzik

eğitimi vermekteydi.

Osmanlı Sarayı'nın, kadınlara ayrılan Harem-i Hass-ı Hümayun bölümünde de acemi cariyelerin, tıpkı, Enderun'da içoğlanlarının yetiştirilmeleri gibi ve padişaha hizmet amacıyla sıkı bir eğitimden geçirildikleri bilinmektedir.

Şehzadegân Mektebi saraya özgü bir okuldu. Selçuklu Sultanlarının, atabeg ve lâla unvanlı emirler görevlendirerek prenslerini yetiştirmeleri geleneği Osmanlılar'da da 16. yüzyıl sonuna kadar sürdü. Küçük yaşta sancak beyliğine ve eyalet valiliğine atanan şehzadeler, aydın, deneyimli sivil ve asker lâlaların gözetiminde çok iyi özel öğretim görmekteydiler. Fakat Sultan I. Ahmed (1603-17) döneminden başlayarak şehzadelerin sarayda göz hapsinde tutulmaları yeni bir eğitim düzeni gerektirdi. Harem ağalarının şefi Dârü's-saade Ağası'nın saraydaki dairesinin üst katında bir Şehzadegân mektebi açıldı. Hanedanın kız ve erkek çocukları 8-10 yaşlarına kadar, burada, dışarıdan, bazan da Enderun'dan gelen hocalardan Kur'an okuma, yazı, ilmihâl, hanedan tarihi dersleri almaktaydılar. 17. yüzyıldan yıkılışa değin, tahta geçen padişahlardan hiçbirinin üçer beşer dizelik şiirler dışında, yazarlık ozanlık becerisi gösterenine rastlanmaması, gerek Topkapı Sarayı'ndaki gerekse Dolmabahçe ve Yıldız saraylarındaki şehzadegân mekteplerinin ciddi, yorucu öğretim çalışmalarından uzak kaldığını düşündürmektedir.

Yükselme Dönemi padişahları, Fatih'ten başlayarak kendilerine birer "hoca" atayarak çoğu zaman bu erdemli bilgili yaşlı ve saygın kişilerin görüşlerinden ve öğütlerinden yararlandıkları gibi, Sultan III. Ahmed'e kadar da padişahların birer "Muallim-i Sultanî" seçtikleri görülmektedir. Son dönemde ise Şeyhülislâmlık tarafından oluşturulan bir hocalar grubu, Ramazan ayı içinde 10 gün saraya giderek padişahın ve ailesinin izledikleri "huzur dersleri" vererek dinsel konularda açıklamalar yapıyorlardı.

Saray dışında, Bâbıâli'deki dairelerin "kalem" adı verilen yazı büroları da birer mektep işlevinde sayılagelmiştir. Bu kalemlere "şakird" (öğrenci-çırak) olarak gi-

renler "hâce", "halife", "efendi" unvanlı kalem şeflerinin ve kıdemli kâtiplerin önünde yetişirler, gulam, mülazim, kâtip aşamalarından geçerek bürokrat olurlardı. Kalemlerdeki öğretimin belirgin özelliği salt, o büroya ilişkin konuları ve kuralları kapsaması; yazı eğitimine ağırlık vermesiydi. Bâbıâli kalemlerinde yetişme olanağı bulmak, önemli bir ayrıcalıktı ve bu yol, kişiyi sadrazamlığa kadar ulaştıracak bir gelecek vaadediyordu. Bu sistem, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin korunmuştur. Türkiye'ye Tanzimat ve Meşrutiyet hareketlerini getirenlerin, Batılılaşma sürecini başlatanların, bu dönemlerin kültür ve edebiyat akımlarına öncülük edenlerin neredeyse tamamı Bâbıâli eğitimi alanlardır. Buradaki eğitime kimi kaynaklarda, devlet terbiyesi, resmi terbiye, "evet efendimcilik" de denmiştir.

Fakat asıl halk yığınlarının, köylülerin, kentlilerin, eğitimden nasiplenmeleri, bir önceki bahiste sözü edilen yetersiz mahalle mekteplerinde, tekkelerde, ticaret merkezlerinin "arasta" denen ve belli işkollarına ayrılan bölümlerinde, camilerde, kahvehanelerde ders almak, vaaz ve nasihat dinlemek, usta-çırak ilişkisi sırasında öğrenmek biçiminde olabiliyordu. "Sıra" gecelerinde erkekler-arası okunan anlatılan bahnâme türü açık saçık öyküler, masallar, cenk kitapları *(Battalnâme, Gazavat-ı Hz. Ali* gibi), trajik aşk öyküleri *(Kerem ile Aslı, Ferhad ile Şirin),* Doğu romanları *(Tutinâme, Bülbülnâme, Behram-ı Gûr, Ebu Ali Sina),* Düz ya da manzum din kitapları *(Muhammediye, Ahmediye, Envarü'l-âşıkın)* da dolaylı yoldan olsa bile halkın eğitimine katkı sağlıyordu. Gezginci halk ozanları, cerre çıkan medrese öğrencileri, meddahlar, tarikat şeyhleri, dervişleri, hatta gelip geçenler de halk kültürünü besliyorlardı. Okur yazarlık ise bir lükstü ve bazan da meslekti. Bu ayrıcalığı kazanmış olanlar, kendi çocuklarına da aynı beceriyi özel öğretimle vermekteydiler. Hafızlık, hattatlık gibi okur yazarlık da soy sürüyordu. Bir de "hocasız âlim, mektepsiz münevver" denen ve kendilerini yetiştiren aydınlar vardı.

Mahalle mekteplerinin, gözleme tartışmaya, öğrenmeye ve eğitime olanak vermeyen, salt duyduğunu ezberleme, gördüğünü tanıma yöntemiyle sürüp giden Kur'an

okutma amacı ise, Tanzimat'a kadar değişmedi. Sıbyan mekteplerinde "yazı" öğretmek, ancak 1830'lu yıllarda düşünülebildi ve yalnızca İstanbul için... Batı'daki öğretim metodlarını bilen aydınların yetkililere sunduğu raporlarda "hocanın, sınıftaki bütün öğrencilere birden ders göstermesi" öneriliyor; fakat yetkililer: "Dört beş yaşında, okula yeni başlamış çocukların herbiri, hocanın önünde tek tek harfleri tanımadan, hepsi birden nasıl öğrenirler? Ya hocalar 15-20 çocuğun karşısında nasıl ders verirler?.." diyerek şaşkınlık belirtiyorlardı. 1839'da, Rüştiyeler için hazırlanan bir rapordaki "Çocukların mutlaka okula verilip yetenekleriyle orantılı biçimde yazı öğrenmeleri; hocanın çocuklara harfleri ve heceleri tanıtması; dersini ilerleten öğrencilerin, yenilere yardımcı olmaları" önerisi güç belâ kabul edildi. Ama, Tanzimat'ın ilk yıllarında bile amaç, yazdırmak değil okutmaktı. Bunda da Kur'an okumanın okuyana ve okutana kazandıracağı sevap etkiliydi.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILA KADAR BATI EĞİTİMİ

Bizim çocuklarımızın özensiz sevimsiz, okullukla ilgisi bulunmayan, harap, yoksul mekteplere, uhrevî havalı medreselere devam ettikleri yüzyıllar boyunca, öncekı dönemlerin birikimlerinden de yararlanan Avrupa, eğitim alanında önemli ilerlemeler yaşadı. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti ekonomide, siyasette, yönetimde orduda, Avrupa devletlerine oranla çok geri durumdaydı. Ama, yine de bir varlığı temsil edebiliyordu. Oysa eğitimde bir kıyaslamaya yetecek düzeyde bile varlıktan söz edilemezdi. Çağdaş Avrupa, eşsiz bir eğitim ve kültür mirasına sahipken Osmanlılık, felsefesiz, sistemsiz, belletme ve ezberletme saplantısında bir öğretim derbederliği sergiliyordu.

Bu açığı ilk farkeden Kâtip Çelebi'den sonra en az yüzyıllık bir sessizlik ve aldırmazlık daha yaşandı. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru toplumun değil ordunun gereksinimi için, Batı'daki eğitime ilgi duyulmaya başlandı. Ne var ki, eğitimsizlik çıkmazından salt ilgiyle kurtulabilmek güçtü. Bununla birlikte, Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'a kadarki elli yılda yine de ilk önemli adımlar atıldı. Batı eğitiminin Türkiye'yi etkilemesi sürecine geçmeden, Antik Çağ'dan, Aydınlanma Çağı'nın sonlarına değin Avrupa'nın yaşadığı eğitim sürecini anahatlarıyla özetlemekte yarar vardır.

Antik Çağ'da Eğitim - Antik Çağ, insanlığa bir eğitim idealini miras bıraktı: Güzel vücut-gelişmiş zekâ-ahlâk temizliği. Daha öz ifadesiyle "hem güzel, hem iyi!" Bu ideal, cimnastik ve müzik yoluyla insanın çok yönlü gelişimini, bedeniyle ruhu arasında bir uyumun doğmasını istiyordu. Sofistler bunu yeterli görmeyerek eğitimin dil ve retorik öğelerle zenginleşmesini de öngördüler. Bundan, didaktik okul kavramı ortaya çıktı. Cimnastik, müzik ve akademik eğitim; hem iyi hem güzelin kaynağı

oldu. Toplumsal ayırım nedeniyle de eğitim iki kola ayrıldı: Aristokratların eğitimi, köylülerin eğitimi. Birincisinde kahramanlık duyguları, erkeğe özgü duygular ve kibarlık, saray görgüsü ağır basmakta; cesur ve neşeli insanlar hedef alınmakta iken ikincisinde, vatandaşlık bilincine sahip saygılı, yasalara bağlı insanlar hedefleniyordu. Eğitim, sitelerde kızlar ve erkekler için eşit fırsatlar sağlayacak biçimde sistemleştirilmişti. Atina'da, yedi yaşına gelen hür çocuklar, evde ya da okulda gramer, edebiyat, müzik dersleri almaya başlıyorlar, onları okullara pedagog denen bilge köleler götürüp getiriyorlardı. Müzik ve cimnastik eğitimleri kamu malı gimnazyum ve palestra'larda veriliyordu. Gramer ve edebiyat çalışmaları ise eğitimin en zevkli bir uğraşısı biçiminde kıvrak ze kâları ortaya çıkartacak diyalektiklerle yapılıyordu.

Antik Çağ eğitiminin atası Sokrat (İ.Ö. 470-399) insan zihninin gerçekleri kavramaya, vatandaşlık erdemlerini yaşamaya yeterli olduğunu, bunun için de eğitimin gerekliliğini savunmuştu. O gimnaz bahçelerinde, çevresindeki gençlere, zihinleri harekete geçiren sorular yöneltiyor, onlardan da ilginç sorular alıyordu: "Hoşa giden nedir?.." "Gitmeyen nedir?.." "Doğru nedir?.." "Cesaret nedir?.." "Korkaklık nedir?.." "Devlet nedir?.." "Politika nedir?.." Sokratik metodun amacı, genel geçerliliği olan kavramları özgün bir yöntemle kazandırmak, temelsiz, gerçek dışı, yanlış bilgileri yıkmaktı.

Sokrat'ın öğrencisi ve felsefenin atası Platon (Eflâtun) (İ.Ö. 427-347) eğitimi her çağda etkileyecek olan öğretisini "görüntülerin arkasına ulaşmayı, özü bulmayı" açıkladı. Bu, Sokrat'ın "objektif yakalama" öğretisinden farklıydı. Platon insan eğitimi için aşamalar da önerdi: Karakter eğitimi, beden eğitimi, estetik eğitim, meslekî eğitim ve felsefî eğitim. Yeni doğan çocuğun, anasından babasından uzaklaştırılıp devlet bakımevlerinde bu eğitim aşamalarına göre yetiştirilmesini; aynı evrede doğanların birbirini kardeş ve bacı bilmesini; insanlar arasında tasada ve kıvançta ortaklık kurulmasını savundu.

Aristo (İ.Ö. 384-322), eğitimdeki ününü, salt İskender'in hocası olarak kazanmadı. Doğu dünyasını ve eğitimini etkileyen felsefesiyle öne çıktı. "İnsan sosyal bir var-

lıktır. Eğitimin görevi de insanı, devletin ve toplumun erdemli bir varlığı yapmaktır. İnsanın mutluluğu da böyle bir eğitimle olur." dedi. Aristo, eğitimin iki alanda erdem kazandırmasını savundu: a) Bilim, bilgelik, güzel sanatlar ve pratikler aracılığıyla "zihinsel erdem", b) Cesaret, ölçülülük, cömertlik, hakseverlik ile de "ahlâksal erdem". Hocası Platon'un aile komünizmine de karşı çıkarak çocuğun yetişmesinde ve eğitiminde aileyi temel bir kurum gösterdi. "İnsanlar eğer yasalara uygun eğitilmezlerse o zaman en mükemmel kurumların varlığı bile hiçbir işe yaramaz" diyerek birey eğitimine öncelik tanıdı. Tabiatın hiçbir şeyi eşit yaratmadığını, eğitimin de farklılıklara göre bireysel olmasını savundu. Eğtimin üç öğesini; bireysel natura, alıştırma, aydınlatma olarak gösterdi. Beş yaşına kadar eğitim süreci dışında tutulması gerekli çocuğun, 5-7 yaş arasında, daha sonra göreceklerini izlemesini, 7-10 yaş arasında müzik ve entellektüel eğitimi almasını, 10-21 yaşları arasında da savaş temrinleri yanında cinsel dürtülere karşı irade eğitimi görmesini; bu uzun aşamada, zihinsel ve ahlâksal eğitimlerin yanyana götürülmesini; müzik, gramer ve retorik, bilim, diyalektik, felsefe, politika, ahlâk derslerine de yer verilmesini savundu.

Sokrat'ın, Platon'un ve Aristo'nun öğretileri, Hellenistik çağ eğitiminin belirleyicisidir. Kentlerde açılan ilkokullarda, temel eğitim (okuma, yazma, hesap, resim, müzik ve cimnastik) verilirken gramer okullarında (ortaokul) klasik Yunanca öğretiliyordu. Gymnasion denen liselerde ise gençler için birer kültür ortamı hazırlanmıştı. Spor salonları, havuzlar, dershaneler, arşivler, kitaplıklar ve okul tiyatroları...

Yunan kültürünün etkisine girmezden önceki Roma uygarlığında eğitim, ataerkil düzende ailenin işiydi. Amaç "iyi vatandaş" yetiştirmekti. Eğitimin geçerli metodu da "alıştırma" idi. Erkek çocuklar, anne bakımının bitmesi ardından, babalarının bir çırağı gibi onun tüm çalışmalarına katılıyorlardı. Kızlar ise evde annelerinin çırağıydılar. Baba yanındaki alıştırma evresini tamamlayan erkek çocuklar belli bir yaşa gelince bir yargıcın, bir askerin çırağı oluyorlardı. İ.Ö. 425'ten sonra bir yasa ile okul

açma hakkı hükümetin yetkisi oldu. Özel okullar yasaklandı. 7-11 yaşları için Ludus Litterarius (ilkokullar) açıldı. Lâtin grammaticus'u (ortaokul) açılması ise İ.Ö. II. yüzyıl ortalarındadır. Burada 12-16 yaş grubu gençler, mitoloji, coğrafya ve hukuk okumaktaydılar. Daha sonra retorik de bu programa katıldı. İ.Ö. I. yüzyılda da doğrudan retorik okulları açılmaya başladı. Bu okullarda yüksek zümrelerin kültürlerini geliştirecek hitabet, dil ve edebiyat dersleri ağırlıktaydı.

Cicero (İ.Ö. 106-43) "Açık ve düzgün bir dil insanı bilinçlendirir ve ahlâksal üstünlüğe ulaştırır.", "Devlete, gençliğin eğitim meselesiyle uğraşmaktan daha büyük ve daha iyi bir başka hizmet alanı bulunmaz!" diyerek, eğitimin ilk çocukluk evresinde başlamasını önerdi. Hafıza kültürünün önemini; erkek çocuklarının belli yaşa gelince kendilerine en uygun düşen mesleğe yönelmelerini; ahlâk eğitimini meslekî eğitimin tamamlamasını; politikanın ve Yunanca'nın öğretilmesini; ama Yunan cimnastiğinin zararlı olduğunu ileri sürdü.

Seneca (İ.Ö. 4 - İ.S. 65) eğitim ve öğretim için şu temel ilkeyi getirdi: "İnsan okul için değil, hayat için öğrenmelidir." Döneminin okullarını da bu ilkeden yola çıkarak eleştirdi. Öğretimin hayat için değil, okullar için yapıldığını savundu. Eğitimcilerin, öğrencilerine iyi birer örnek olmalarını salık verdi.

Plutarkhos (İ.S. 46-125) çocukların güzelden hoşlanacak, çirkin şeylerden kaçacak biçimde eğitilmelerini; eğitimin üç temelinin, doğa-öğretim-alışkanlık olduğunu; öğretimsiz bir doğanın kör; doğasız bir öğretimin de eksik sayılacağını açıkladı.

Din ve Eğitim - Antik Çağ eğitiminin Hıristiyanlaştırılması IV. yüzyılda başladı. İlk Hıristiyan din okulları da yine bu yüzyılda açıldı. Antik Çağ'ın gramer ve retorik okullarından birçoğu ise VI. yüzyıla kadar amacından sapmadı. İlk din okulları olan Katechete'lerin amacı, Hıristiyanlığı yaymaktı. Piskopos Auerilius Augustinus (354-430) *De Doctrina Christiana* adlı eserinde, papaz yetiştirmenin ilkelerini belirledi. Bütün Orta Çağ boyunca din eğitiminin temelini oluşturan öğretisine uygun ilk örnek okul olan Hippo Manastırı'nda hocalık etti. Bu baş-

langıç, 1500'lere değin değişmeyen skolastik düşüncenin ve eğitimin temeli sayılır. Bu dönemde, felsefe ve teoloji kaynaştırıldı; Aristo'nun kıyas mantığı benimsendi; araştırma ve buluş yasaklanarak geleneksel bilgi ve öğretilerin aynen korunması ve öğretilmesi ilke oldu. Herşeyin ve bilimin, din ekseni çevresinde zenginleştirilmesi kabul edildi. Manastır okullarında gerçi okuma yazma, hesap da öğretiliyordu ama dualar, dogmalar ve İncil çalışmaları esastı. Antik Çağ'ın retorik ve diyalektik bilgileri ise Hıristiyanlığa hizmet edici programlarla yenilendi. Örneğin, astronomi, yortuların, kutsal günlerin, bayramların hesaplanmasına hizmet edecek bir kapsamda yeterli görüldü. Müzik, kilise koroları için gerekliydi. Böylece, geçmişin dinsizlik belirtisi sayılan tüm bilgileri ve öğretileri Hıristiyanlığın rengine boyandı. Hıristiyan okulları, 8-10 yıllık bir eğitim süreci sonunda katı dindarlar ve tarikat mensupları yetiştirecek düzene kavuşturuldu. Katedral ve vakıf okulları da aynı programları benimsediler.

Yüksek din duygularının verilmesi koşulu ile 11. yüzyıldan başlayarak Bourg'larda (kalelerde) şövalyelik eğitimine dönük okullar da açıldı. Buralarda "Hıristiyanlığın korunması için Tanrı tarafından görevlendirilmiş kahramanlar" yetiştirilmekteydi. 14-21 yaşlarındaki şövalye çırakları, kılıç ve kalkan kuşanırlar, efendilerine avda, çarpışmalarda eşlik ederler; eğitimleri sonunda da kilisede şövalyelik andı içerlerdi. Kentlerde ise meslek korporasyonlarının birer okul işlevi, magistrilerin (ustaların) öğreticilik sorumlulukları vardı. Vakıf, belediye ve kent okullarında ana dil ile yanında Lâtince öğretiliyordu. Bir ölçüde laik olan bu okullarla kilise okulları arasında sürtüşmeler 11. yüzyılda başlamıştır.

Orta Çağ'ın ilk üniversiteleri Cambridge, Oxford, Heidelberg (bugün de aynı adlarla hizmet veriyorlar) 12. yüzyılda açıldı. Bunlar da temelde birer kilise okuluydu. Ama, salt teolojiye dönük (örneğin, Notre Dame) olanların yanında tıp, hukuk, retorik, politika kollarını içermekteydi.

Eğitim Toplum Hayatında - 15. yüzyılda Rönesans'la birlikte Avrupa'ya, hümanizmanın eğitim ideali "yaratıcı düşünce" yerleşti. Gerçi bu, bir tür Antik Çağ

eğitimini arayıştı; fakat hedef kitlesi halk değil, aristokrat kesimdi. Bu nedenledir ki hümanist pedagog Pietro Paolo Vergerio (1370-1444) hümanist eğitimin baş yapıtı olan kitabına *Kibar Âdetler ve Hür İnsanın Yetişimi İçin Dersler* adını vermişti. Bütün Avrupa'da, pedagogların çalışmaları, konan yeni ilkeler, açılan okullar bir aydınlanmayı çabuklaştırdı. Maffeo Vegio'nun (1406-1458) *Çocukların Eğitimi Üzerine* adlı altı ciltlik muazzam eseri bu açıdan anılmahdır. Bu pedagogun, aristokrat çocuklarının, halk çocukları ile temasta olmalarının zararlarını anlatması ise bağışlanacak kusurlardan değildir. Erasmus (1467-1536) "Ruhun ve aklın, dindarlıkla bağdaşacak biçimde eğitilmesini, öğretimin ise serbest bilimleri kapsamasını; eğitimin yaşam açısından da önemli olduğunu; çocuklara bir anda herşeyi öğretmenin yanlışlığını; bireysel farklılıkların da gözönüne alınmasını; öğretmenin çocuklara sıcak davranmasını ve öğretimin zevkli bir uğraşı yapılarak oyunla kaynaştırılmasını önerdi. Filip Melanhton (1497-1560) Gençleri bilimsel sanatlara yöneltmek konulu söylevinde "Onlara sağlam bir eğitim ve öğretim vermek, Truva'yı zaptetmekten daha önemlidir." dedi. Montaigne (1533-1592) ansiklopedik bilgi hammallığına karşı çıkarak çocukların gerçek yaşam içinde yer almalarını; gerçek bilgilerin yaşamdan kazanılmasını, zihinsel gelişme tamamlandıktan sonra tarih, mantık, fizik, matematik, retorik gösterilmesini savundu.

Reform hareketinin getirdiği eğitim ideali, bilimsel açıdan gelişmiş, insancıl bir tipi hedeflemez. Katolik kilisesine cephe alan, dogmaları reddeden, yeni kilise ve din arayışındaki Hıristiyanı hedeflemiştir. Bu modelde aristokrat eğitimine de yer yoktur. Halkın eğitimi önemlidir. Luther (1483-1546) herkesin küçük yaşlarda din eğitiminden geçirilmesini istemiş; döneminin yüksek okullarını ise "Eşek, keçi ve yontulmamış insan yetiştiren kurumlar" olarak görmüştür. Reform karşıtı Cizvit tarikatı da yoldan çıkanları dine döndürmek için Cizvit okullarını açmıştır. Bunlar 5 yıllık ilk, 5 yıllık ikinci kademe olarak on yıllık, mükemmel donanımlı, disiplinli parasız yatılı okullardı. Öğretim, öğrenciler arasında sürekli "yarışma" ilkesiyle götürülüyordu.

17. yüzyılda, birey bağımsızlığına, düşüncenin bağımsızlığını da ekleyen Metod Çağı başladı. İzleyen 18. yüzyıl ise artık baştan sona bir eğitim çağıdır. Uzun süren bir eğitimin bir şey ifade etmeyeceği, iyi eğitimin gerekliliği konusu didaktikçilerle reformcuların tartışma konusu olarak uzun zaman gündemde kaldı. Ratke (1571-1635): "Kız ve erkek çocukların okula devamından analar babalar sorumludur. Okuma yazma öğrenmeyen bir çocuk, okuldan alınmamalıdır. Devlet çocuğun elbise, kitap ve öteki zorunlu giderlerini karşılamalıdır. Köylerde anadil ve hesap öğretimi için eğitim yurtları açılmalıdır. Öğretim, bir programla zamana yayılmalı, hafızaya gereğinden çok yüklenmemek için gözleme, somuttan soyuta dayalı metodlar seçilmelidir. Çocukta öğrenme isteği uyandırılmalı, bedensel cezalar kaldırılmalı, ders araçları çekici ve özendirici olmalı, büyük sorumluluğu öğretmenler üstlenmeli, yetiştiriciler hümanist karakterde olmalıdır", J. Amos Komensky (1592-1670) ise "Dünyada, insan ilişkilerini düzenleyen büyük bir reform ve evrensel barış gerçekleştirilmelidir. Bilgi kapsamlı verilmeli, eğitim ebedi yaşama hazırlayıcı olmalıdır." dediler.

Fenelon (1651-1715); yazılışından ancak bir buçuk yüzyıl sonra Türkçe'ye aktarılan ve Türkiye'deki ilk Batı eseri çevirilerinden olan *Telemak*'da eğitime ilişkin görüşlerini açıklamıştır. Kadının, ahlâklı bir toplum yaratmadaki rolünü vurgulayan Fenelon, "olabildiğince erken yaş" der. J. Amus Comenius (1592-1670), *Büyük Didaktika*'sında, eğitimin genel iyileştirmesinin beş nedenden mümkün olmadığını daha o zamandan söylemiş: 1- Okullarda başarılı eğitimi yürütecek metod bilgisine sahip insanlar yok, 2- Öğretmenlere (ilk niteliği taşısalar bile) işlerini kolaylaştıracak ders araçları verilmiyor, 3- En yoksul çocukların bile kolayca ve yeteneklerinin keşfedilip o yönde yetiştirilmelerine fırsat veren önlemler alınmamakta, 4- Okullar; eski metodları ve kuralları (bildiği ve benimsediği ölçüde) savunan ve her yeniliğe dudak büken kişilerin elinde, 5- Öğretim metodlarını veren yardımcı kaynaklar yok!

Aydınlanma ve Yeni Bir Eğitim - 18. yüzyıla egemen olan "aydınlanma" ile eğitim yeni kavramlara ka-

vuştu. J. Locke (1632-1704) *Eğitim Üzerine Düşünceler* yapıtında: "Eğitim, doğanın yolunu izlemelidir, doğanın verilerini en yüksek seviyeye çıkarmalıdır." görüşü ile natüralist eğitimi savundu. Fransa'daki aydınlanmanın öncüleri P. Bayle (1647-1706), Voltaire (1694-1778), Montesquieu (1689-1755) eğitim alanında köklü reformları gündeme getirdiler. Biyolojik ve fizyolojik olgular, eğitime katıldı. Bu akımın esprisini en kestirme La Metrie (1709-1751) özetlemiştir: "Eğitim az olursa fikirler de az olur".

Aydınlanma akımı, ansiklopedi hareketini başlattı. Diderot (1713-84) ilk, bilim, sanat ve zanaat ansiklopedisini hazırladı. "Öğretim, insanlara onur verir, kölelik için doğmadıkları bilincine ulaştırır" sözü onundur. Okul sistemini Halk okulları (ilkokul), Sanat okulları (lise) ve fakülteler (yüksek okul) olarak aşamalandırdı Giderek gündemde öne çıkan laik eğitim, J. R. d. Caradeux (1706-1785) ulusal ve laik eğitim için mücadele verenlerin başında yer alır. "Millî eğitim" sözü ona ve Herder'e (1744-1803) aittir.

J.J. Rousseau (1712-1778) ise natüralist eğitim için bir dizi eser yayınladı. *Emil ya da Eğitim Üzerine*'de, "Yaradan'ın elinden çıkan her şey iyidir. Sonradan insanların elinde bozulur", "Çocuk hekim, asker, papaz olmadan önce insan olmalıdır" dedi.

"İnsanlık eğitimi" dönemecinde ise Lessing (1729-1781) öndedir. "Eğitim, her bir insanda gerçekden aydınlanmadır." demiştir. Fransız Devrimi "öğretim ve eğitimde eşitlik" prensibini, okulların yenileşmesini, eğitim reformlarını, eğitimde özgürlüğü ortaya attı.

19. yüzyıl ortalarına kadarki Yeni Hümanizma döneminde W. von Humboldt (1767-1835) "Her çeşit okulda yeteneklerin tümü geliştirilmelidir" diyerek okul ve organizasyonlarının dejenere edilmemesini öngören, ilk-orta-yüksek öğretim aşamalarını planlayan bir reform programı hazırladı. Kant (1724-1804) bireysel eğitimin, disiplin, kültür, uygarlaşma, ahlâk kazanma amaçlarını içermesini; eğitimin tüm insanlık ölçeğinde de ele alınmasını; bu amaçla devletlerin, uluslararası kuruluşların görev almasını savundu. J.G. Fichte (1762-1814) Milliyetçi eğitimin

gerekliliği ve bu prensibe uygun okullar üzerinde durdu. *İnsanın Esetik Eğitimi Üzerine Mektuplar*'ı yazan F. Schiller (1759-1805) "İnsan ancak insan olduğu zaman oyun oynar, oyun oynadığı zaman da tam insan olur" görüşünü koydu. Ona göre, her türde ve düzeyde eğitim ve öğretimde temel öğe estetik yaşantıdır. Devletçi eğitimi Hegel (1770-1831) savundu. "İnsan kendi devletinin ahlâk kurallarına uygun yaşamak zorundadır" düşüncesi Hegel'indir. Goethe (1749-1832) doğal özün açılıp gelişmesini eğitim olarak tanımladı. Doğa ile eğitim arasındaki ilişkileri ise *Wilhelm Meister* adlı eserinde açıklamıştır. "Çok yönlü kişilik eğitimi" kavramını, evrensel eğitim düşünceleri harmanına katan Goethe'dir.

Sanayi Devrimi ve Üretken Eğitim - Endüstrileşme Çağı'nda, Pestalozzi (1746-1827) asıl büyük pedagog olarak sosyal eğitimin babalığını yapmıştır. Kurduğu yetimler ve yoksullar yurtlarını yönetti, bu kurumlarda öğretmenlik, eğitimcilik görevleri aldı. Mevcut eğitim ve öğretimi toplumun tabakaları için yararlı ve yeterli görmeyerek şöyle diyordu: "İçimi bir düş, bir eğitim imajı, insanlık eğitimi, halk eğitimi, yoksulların eğitimi dolduruyor. Bunların gerçekleşmesi için önce doğal bir dünya gerekli." Zengin-yoksul farklılaşmasını azaltabilmek için köylülerin ekonomik güvenceye kavuşturulmalarını isteyerek yoksullara şöyle seslendi: "Kendi başınızın çaresine bakmayı öğrenin. Bu dünyada size başka kimseden hayır yoktur." Halk eğitiminin kurucusu olarak temel, mesleksel ve ahlâksal eğitim aşamalarını; tarımsal ve endüstriyel eğitim kurumlarını; temel eğitimle vücudun, zihnin; ahlâk eğitimiyle de sevginin ve iyiliğin aşılanmasını ve ruhun eğitimini. *Metod* adlı baş yapıtında ve öteki yapıtlarında inceledi

Okul öncesi eğitimi bilimsel olarak ele alan Fröbel (1782-1852) çocuğun, doğduğu andan tanınmasını; fiziksel gelişmesine koşut, eğitiminin de kesintisiz bir süreç kabul edilmesini açıkladı. Eğitim sürecini "süt çocukluğu", "çocukluk", "gençlik" evrelerine ayırdı.

Sosyalist eğitim, Karl Marx (1818-1883) ve F. Engels (1820-1895) ile gündeme gelmiştir. Toplumsal üretimin arttırılması, insanların her yönden yetişmelerinin sağ-

lanması, "yeni insanın, üretici esastaki işe katılarak biçimlendirilmesi" ilkelerini savundular. *Komünist Manifestosu*'nda da "Eğitimin, üretici iş ile birleştirilmesini; zihinsel, bedensel, politeknik olarak üç yönlü olmasını" ileri sürdüler. Geleceğin eğitimini de "eğitici üretim" biçiminde yorumladılar.

Pozitivist eğitim konusunda Spencer (1820-1903) gelişen kapitalist tutuma uygun eğitimin, insanların yeteneklerinin, gerek kendileri gerekse diğer insanlar için en yüksek faydayı sağlayacak şekilde serpilmesini ileri sürmüştür. Buna karşı Schopenhauer (1788-1860) pesimist bir görüşle eğitimin sınırlı bir önemi bulunduğunu; örneğin aynı koşullarda aynı eğitimi alan iki çocuğun bile birbirinden farklı karakterler verdiklerini; asıl, öğretimin önem taşımadığını, çünkü bilgi kazandırılan insanın yükselebileceğini tartışmaya açmıştır. Nihayet Friedrich Nietzsche (1844-1900) "üstün insan eğitimi" üzerinde durmuş, "Büyük insanlar eğitmek, insanlığın en yüksek görevidir" demiştir.

Kısaca, 20. yüzyıla girerken Avrupa, duraksamasız mükemmel ve çok yönlü eğitim, zihin ve düşünce faaliyetlerine sahne olup, kurumlaşmalar hızla ilerlerken Osmanlı Türkiye'sinde hiçbir kıpırtı görülmemektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EĞİTİMDE İLK BATILILAŞMA ÇABALARI (1773-1839)

Hükmettikleri ülkelerin koşulları hakkında yeterli bilgileri olmayan padişahlar, özellikle de ömürlerinin ilk 30-40 yılı saray hapisanesinde geçenler; eğer büyük yenilgilerin ve çözülüşlerin zorlamaları olmasa, İstanbul'daki medreselerin, saraydaki Enderun'un eğitim gereksinimini Fazlasıyla karşıladığı inancıyla hareketsizliklerini koruyacaklardı. Çünkü çevrelerinde de ülke gerçeklerini bilen aydın ve uyanık bir zümre yoktu. "Gelenekçi dar çevre"ye sıkışmış bir avuç "alaylı" yönetici, devlet için bir eğitim politikası üretemeyeceği gibi, şeyhülislam, kazaskerler, ilmiye sınıfı da belli bir dünya ve yaşam felsefesinin ötesine geçecek erginlikte değillerdi. Sözün kısası devletin maarifçiliği yoktu.

Ancak, Avrupa karşısında ardarda yenilgilerin yaşanması, sınırların giderek içerilere çekilmesi sürecindedir ki gözünü açabilenlere, yobazların "kâfirlik" suçlamalarından korkmayarak "Avrupa'ya ayak uydurmalıyız" diyebilme cesaretini gösterdiler. Yine de kıyametler koptu, ayaklanmalar yaşandı. Bununla birlikte, askeri mühendis okulları, tıbbiye ve harbiye, siviller için de rüşdiyeler açılmaya; eğitimde ilk Batı modellerinin denenmesine geçildi. Bu gelişim içinde, eskiden beri adları mektep olmamakla beraber birer mektep gibi hizmet veregelen Mehterhane, Canbazhane, Tophane, Kılıçhane, Tüfenkhâne, Humbarahane vb. ordu ocakları da Batılılaşma hamlesinden fayda gördüler. Bu kuruluşların programlarına hendese (geometri) girdi, teknik resim dersleri kondu. Bir yandan da yobazların taşkınlıklarını önlemek, sırtlarını sıvazlamak için ödüncü bir politika izlendi. Buna, Osmanlı yönetiminde "hikmet-i hükümet" denilmiştir. Örneğin Batı eğitimi model alınırken bu girişimi besleyecek basın ve yayının gelişmesine ket vurmak; sansür uygulamak, düşünce özgürlüğünü, fetvâ yöntemiyle kısıtlamak,

hikmet-i hükümetti.

Askerî Eğitimde Modernleşme - Batı esintili ilk askeri eğitim girişiminin, kısa Lâle Devri'nde (1718-30) 300 kadar "tâlimli asker" yetiştirmek olduğu, kimi tarihlerde yazılıdır. 1734'te ise Fransız asıllı Kont de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa) Üsküdar'da modern bir kumbaracı kışlası (Humbarahâne) tesis ettiği gibi, bu alanda teknik eğitim için de bir Hendesehane açtı. İlk yıllarda varlık gösteremeyen bu kurs, Koca Ragıp Paşa'nın Fransa'dan getirttiği Macar asıllı Baron de Tott'un çalışmaları sonunda 1761'de matematik, denizcilik, istihkâm ve topçuluk konularını kapsayan bir programa kavuştu.

Batılılaşma çabalarının ilk önemli eğitim kurumu ise 1773'te İstanbul'da Haliç Tersanesi'nde açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun bilinir. Öğrencileri okuma yazma bile bilmeyen yaşlı başlı gemi reisleriyle çocuklar olan bu okulun teknik sorumlusu Baron de Tott, ilk başhocası da Cezayirli Seyyid Hasan'dır. Günde 4 saat ders verilen bu askeri denizcilik okuluna yazılan 50 talebeye birçok âletler kullandırılmaktaydı. Gelenbevî İsmail Efendi (1730-91), Fransa'dan gelen Jean de Laffite Clavé de okulun hocalarındandı. Ders programları arasında Türkçe, Arapça, Fransızca'dan başka aritmetik, geometri, coğrafya, trigonometri, cebir, topoğrafya, harp tarihi, entegral ve diferansiyel hesap, mekanik, astronomi, istihkâm ve balistik de vardı. 1795'te bir kısım dersleri Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane-i Berri-i Hümayun ile birleştirildi. 1822'de Parmakkapı'daki Bıçkı mağazasına, 1830'da Heybeliada'ya, 1838'de de Kasımpaşa'da yapılan binasına taşındı. Üç yıllık olan okula, son yapılaşmada idadi sınıfları da eklendi. Tanzimat döneminde Bahriye Mektebi olarak örgütlendi. Deniz Mühendishanesi'nin Türk eğitim tarihindeki yeri, ilk kez Fransız uzman ve öğretmenlerin Fransızca ders vermeleri, öğretim programında din derslerinin bulunmaması, araç gereç kullanımının yer almasıyla belirginleşir. Bununla birlikte bu okulda, çağdaş Batı denizcilik akademileri düzeyinde bir eğitim ve öğretimden yine de söz edilemez.

Sonradan Topçu Harbiye Mektebi adını alacak olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da (Kara Askeri Tek-

nik Okulu) 1793'te, uzman subaylar yetiştirmek amacıyla yine İstanbul'da açıldı. Enderunlulardan seçilen adaylar, Mühendishane-i Sultanî de denen bu okulda öğrenim görmeye başladılar. III. Selim'in modern bir ordu kurma tasarısıyla yakından ilgili bu kurum, Halıcıoğlu'ndaki Humbaracı kışlasında bir süre hizmet verdikten sonra 1795'te yeni binasına geçerek Mühendishane-i Berri-i Hümayun adını aldı. Dört yıllık okulda, Deniz Mühendishanesi'ne koşut dersler, farklı olarak topçuluk, lağımcılık gibi uzmanlık konuları gösteriliyordu. Ayrıca özel bir eğitim alanında teknik ve askerlik uygulamaları yapılmaktaydı. Kara Mühendishanesi'nin en ünlü hocası İshak Efendi'dir (ölümü 1834). İshak Efendi, Türkiye'de, pozitif bilimler alanında ilk ders ve kaynak kitaplarını da yazmıştır. Okul, 1847'de Topçu ve Mimar (İstihkâm) Mektebi adını almıştır.

III. Selim'e ve yeniliklerine karşı gerçekleştirilen Kabakçı Ayaklanması (1807) sonrasında bu okulların bir takım sıkıntılar içinde kaldıkları biliniyor. Belirtelim ki, talebeleri subaylık düzeyine gelmiş gençlerden seçilen mühendishanelerde eski kötü geleneklerin belki de en yakışıksızı "falaka" mevcuttu ve her dersanede asılıydı! Sınıf düzeni de şöyleydi: Dersliklerde üçer sıra, sıralarda kitap koymak için birer çekmece, hoca için üç basamakla çıkılır bir kürsü vardı, her sıranın baş tarafında "mülazim" sanını taşıyan bir kıdemli otururdu. Hoca ve mülazimler "şakird" denen öğrencileri falaka ile cezalandırıyorlardı. Öğrencilerin öğrenim giderleri ve kırtasiye gereksinimleri devletçe karşılanıyordu. Okulun bir de kitaplığı bulunmaktaydı. Öğretim, öğrencilerin derslerine hazırlanmaları, hocanın, içlerinden birisini kaldırarak takrir ettirmesi, çizimlerin, örneklerinden kağıtlara işlenmesi biçiminde, medrese geleneklerinden büsbütün farklı, Fransa'daki sisteme oldukça yakındı. Mühendishanelerde en önemli sorun, Türkçe ders kitaplarının bulunmaması, Fransızca kitaplardan da öğrencilerin bu dili yeterince bilemedikleri için yararlanamamalarıydı. Bu yüzden ilk yıllarda bir dizi çeviriler yapılarak devlet matbaasında basıldı.

III. Selim döneminin (1789-1807) ilginç bir başka kurumu, 1805'te Kuruçeşme'de açılan Özel Rum Tıb Mekte-

bi'dir. Rum Talimgâhı denen kurum içindeki bu okul konusunda fazla bilgi yoktur. Bunun gibi, 1807'de Kasımpaşa'da faaliyete geçen ikinci Tıb Mektebi de yalnız adıyla biliniyor. Bu okulun ikinci kez açılışı 14 Mart 1827'de, hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin çabasıyladır. Tıbhane-i Âmire adını alan buraya bir hoca ile iki muallim atandı. Muallimlerden biri Fransızca ve operatörlük, diğeri kağıt ve resim üzerinde anatomi ve fen, hoca ise Türkçe, Arapça ile gramer derslerini vermekteydiler. 1831'de ise Topkapı Sarayı müştemilatından olarak üç koğuş Cerrahhane-i Mâmure adıyla bir tedavi merkezi yapıldı. 1836'da bu iki hastane, Otlukçu Kışlası'nda (Topkapı Sarayı dış bahçesinde) Mekteb-i Tıbbiye olarak birleştirildi. Okulun amacı, savaşlarda, ordunun gereksinimi olan hekim ve operatörleri yetiştirmekti. 1838'de Viyana'dan gelen Dr. Bernard, kurumda yenilikler yaptı. 1854'te, 4 sınıflı Tıbbiye'ye idadi sınıfları da eklendi. Fransızca öğretim 1870'e kadar sürmüş, bundan sonra Türkçe öğretim başlamıştır. 1896'da Gülhane Hastahanesi, Tatbikat Mektebi konumuna getirildi. Tıbbiye, 1908'den sonra Tıbbiye-i Mülkiye (sivil hekimlik okulu) ile birlikte Haydarpaşa'ya taşınmıştır.

19. yüzyıla Deniz, Kara Mühendishaneleri ve Tıbbiye mektebi ile giren Osmanlı eğitiminin yeterince incelendiği söylenemez. Bu ilk evrede, medrese kökenli fakat yabancı dil bilen ve Avrupa bilimlerinin, eğitim anlayışının Türkiye'ye girmesinde cesaretle görev alan Gelenbevî İsmail, Bulgarîzâde Yahya Naci, Hekimbaşı Mustafa Behcet ve kardeşi Abdülhak Molla saygıyla anılması gerekli kişilerdir.

II. Mahmud'un Girişimleri - II. Mahmud (1808-39) Batı ordularını örnek alan bir kara gücü oluşturmak isteğiyle 1826'da kapatılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye örgütünü kurdu. Erin ve subayın, en azından okuma yazma bilmesi gerekliliği dikkate alınarak bu yeni ordunun bireylerine mektep hizmeti verecek Talimhâne 1831'de açıldı. Burada, okuma yazmanın yanısıra din bilgileri, savaş teknikleri de gösterildi. 1834'te de ilk büyük askerî okul olan Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye, Maçka Kışlası'nda öğretime açıldı. Bir tabur

mevcutlu öğrenciler 8 Kısım'a ayrıldı. Birinci kısım, okuma yazma sınıfıydı. Sekizinci Kısım'ı başarıyla bitirenlerden seçilen 100 aday, idadi düzeyindeki üst mektebe geçerek genel kültür ve askerlik dersleri alıyorlardı 1837'de Harbiye öğrencilerine "nefer" denilmesi bırakılarak "talebe" denildi. En yüksek başarıyı gösteren talebeler, her yıl üçer beşer Avrupa'daki askeri akademilere gönderilmeye başlandı. 1840'da okula Fransızca dersi de kondu. Tophane'de de Tophane Mekteb-i Harbiyesi açıldı. Muzika-i Hümayun Mektebi ise Donizetti Paşa'nın organizasyonu ile 1835'te hizmete girdi. Mekteb-i Harbiye'nin düzenli bir öğretim programı ile subay yetiştirebilmesi 1847'den sonradır. Bu tarihte askerî derslerle fen ve matematik dersleri dengelenmiş; Piyade ve süvari, top ve tüfek talimleri, İstihkâm, Resim, Harita, Yüzme, Fransızca ile Hendese, Cebir, Heyet, Perspektif ve Mekanik dersleri konmuştur.

II. Mahmud'un gerek askerî gerekse sivil alanda eğitimin modern kurumlaşmasına ilgi duymasında, âsi valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki girişimleri etkili olmuştur. Osmanlı hükümetinden daha önce, Avrupa'ya öğrenci gönderen (1813), Harbiye ve Erkân-ı Harbiye (1825), Tıb (1826), Baytar (1826), Elsine (yabancı diller) (1830) mektepleri açtıran, kurduğu devlet matbaasında telif ve çeviri kitaplar bastıran, 1828'den itibaren gazete çıkartan (Osmanlı resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi* 1831'de yayın hayatını girmiştir) ve kendisi okuma yazma bilmeyen Kavalalı M. Ali Paşa, 1830'larda Kahire'deki 16 modern okulu ile Osmanlı'ya eğitim alanında da üstün durumdaydı.

II. Mahmud'un 1825'te yayınladığı söylenen fermanı (M. Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, sayfa: 1) şöyle başlıyor: "Cümleye mâlumdur ki ümmet-i Muhammeddenim diyen her Müslümana, öncelikle İslâmlığın şartlarını bilmek, sonra geçimini sağlamak için bir dirliğe yönelmek gerekir. Oysa bir zamandır, analar ve babalar kendileri câhil kaldıkları gibi çocuklarını da cahil bırakıp ve Allaha güvenerek hemen para kazanmak için yavruları 5-6 yaşına varınca mektep yerine usta yanına vermektedirler. Bilgisiz büyüyen çocukların

vebâli kıyamette ana ve babalarındadır. İş böyle giderse ilahî bir dayak yenileceğini uyarmak isterim. Bundan böyle işyerlerine, yeterli tahsili görmemiş çocuklar alınmayacağı gibi, hâlen çırak olup mektep görmeyenlerin de çalıştıkları yerlerden alınıp okullara devamları sağlanacaktır..." *Cevdet Paşa Tarihi*'nde de bulunan bu belge, ilk kez bir padişahın ağzından, okuma yazmanın eğitimin önemini duyurduğu için çok önemlidir. Ama aynı padişahın, 1830'da Avrupa'ya göndermek üzere Enderun'dan ve Tıbbiye'den öğrenci seçtirmek istemesi karşısında, gerici çevrelerin tepkisini görünce kararını değiştirmesi; Harbiye'den ve Hendesehane'den üçer beşer öğrenci göndermekle yetinmesi düşündürücüdür.

Yine, bu padişahın, yüzyılların ihmâlini taşıyan sıbyan mekteplerinin; "taş mektep" denen ve yapıları kargirden olduğu için rağbet gören birkaçı dışında haraplıklarını, hocasız, denetimsiz durumlarını görmeyerek 1838'de, Rüşdiye adıyla, sıbyan mektebi üstü okullar açılmasına izin vermesi de bir hesapsızlığı akla getiriyor. Rüşdiye açılmasına ilişkin Hatt-ı Hümayûn ve Meclis-i Umûr-ı Nâfiâ'nın raporundaki gerekçeler ise korkutucudur: "Okuyup yazma bilmeyen ne vatanını sever, ne yaşamını düzene koyabilir" deniliyor. Açılan ve açılması tasarlanan Harbiye, Bahriye, Hendese, Tıp... mekteplerine, "mâlumat-ı cüz'iyye" denen basit bilgileri edinmiş aday öğrenciler bulmakta bile güçlük çekildiği; adayların, sınavlarda bir Türkçe kitabı okuyamadıkları; bu durumdakilere, girecekleri okullarda Arapça, Fransızca, Fen, Matematik... öğretmenin ise mümkün olamayacağı... Açıklanıyor. Gerçekten o dönemde, okumaya ilgi duyan pek azdı. İmamdan müezzinden, şöyle böyle Kur'an okumasını öğrenen; medreselerin ilk sınıflarını okuyan, ya da mahalle mektebine giden, bunu yeterli sayıyor; büyük kitle ise bundan da yoksun yaşıyordu. Ancak zenginler, aydın aileler, özel eğitim yoluyla çocuklarına Farsça, Arapça, hat, müzik, din bilimleri, edebiyat vb. öğretiyorlardı. Bu olanağı elde edenler daha sonra, kapı kapı dolaşıp dönemin ün yapmış aydınlarından lügat, hesap, hendese, heyet, nücum, dil... dersleri almaktaydılar. Mesnevi okumak, Farsça öğrenmek isteyenler de Mevlevîhanelere gidiyorlardı. Devlet

ileri gelenleri ise yetişkin çocuklarını, padişahın iltimasıyla Saray okulu Enderun'da okutuyorlardı. Tanzimat öncesinde İstanbul'da okul denebilecek topu topu 360 sıbyan mektebi vardı ve bunların kapasitesi, herbirinde 50-60 öğrenciden, toplam 20 bin dolayında idi (Kent nüfusunun 1/40'ı). Araç gereç ve kitaptan yoksun, hocaları eğitimsiz bu mekteplerin en renkli özelliği "bed-i Besmele" ya da "âmin alayı" denen okula başlama törenleriydi.

Ortam bu iken 1838'de, sıbyan sınıflarını da kapsayan Rüşdiye okullarının açılması kararı çıktı. Bu konuda Meclis-i Vâlâ bir okul programı düzenlerken bunun "Birinci Sınıf" ve "İkinci Sınıf" (ilk ve orta) aşamalı olmasını benimsedi. Padişah II. Mahmud, bu adlandırmayı beğenmeyerek "iptidaî" ve "Rüşdî" demiştir. Program; Elifba cüzü, Kur'an cüzleri okutulmasını, namaz surelerinin ezberletilmesini, 8-9 yaşlarında namaza başlatılmasını, hâfızlığın teşvikini öngörüyor; 13 yaşına kadar da her çocuğa yazı, Türkçe risaleler, din konuları öğretilmesine; dileğini sözle ve yazıyla anlatabilecek duruma getirilmesine; bundan sonra ulum-u edebiye (rüşdiye) sınıflarına geçen gençlerin burada bilimlerini artırarak bir üst düzeydeki okullara girebilmelerine imkân tanıyordu.

Bu programa göre 1838'de Süleymaniye Sıbyan Mektebi, Mekteb-i Ulum-u Edebiye adı verilerek ilk rüşdiye oldu. Buraya yazılan öğrencilere aylık bağlandı. İkinci rüşdiye yine o yıl, Mekteb-i Maarif-i Adliye adıyla açıldı. Bâbıâli'ye yakın, 6 derslikli, kütüphaneli, yüz öğrenci mevcutlu bu okulda Arapça, Farsça, Fransızca, Hat dersleri vardı. 3 sınıflı olup ilk mezunlarını 1848'de verdi. Rüşdiyelerin yaygınlaşması 1845'ten sonradır. İptidai kısmıyla birlikte okutulması uygun görülen kitaplar ve dersler de şunlardır: "Emsileden başlanarak Sarf'dan Bina, Maksut ve İzzî, Nahiv'den Avamil; uygulama için de Süpha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbi; Rüşdiye aşamasında da Sarf'tan Nuhbe ve Birgivî; Türkçe İnşa, Hat, Lügat ve Ahlâk".

Mekâtib-i Rüşdiye Nazırlığı'na atanan İmamzade Es'ad Efendi Rüşdiyeler için hazırladığı Yönetmelikte; "Müslüman çocuklarının beş yaşlarına doğru velisi tarafından hocaya teslim edilmesine, hocanın da çocuklara

heceleri, harfleri gösterip onların hayallerine işlemesini daha sonra, Kur'an'a başlatmasını..." öngörmüştü.

Sivil Eğitim Kurumları ve Tepkiler - Rüşdiye yeniliği, Türkiye'de Avrupa'ya yönelik ilk sivil okul olarak kabul edilir. Çünkü, Türkçe'nin, hesap'ın, coğrafyanın okula girmesi, okul yönetiminin kurulması, Ders nâzırı denen bir görevlinin denetimlerde bulunması ve ilk kez, örgün medreselerin karşısına, örgün bir başka eğitim kurumunun çıkması Rüşdiyelerle olmuştur. Avrupa'ya yönelmek ve hayranlık, Meclis-i Vâlâ'nın, Rüşdiyelere ilişkin raporunda da açıktır: "Eğitim ve bilim, herkes için, her iyi girişim için gereklidir. Sanayi ve zanaatlar da ilim ve öğrenmekle gelişir... İnsanın yükselmesi de eğitimledir. Birkaç örnekle, astronomi ve meteoroloji, denizcilik ve deniz ticaretinin gelişmesi bakımından; matematik, savaş ve ordu işlerinde gereklidir... vs."

Asıl güçlüğün rüşdiyeler için hoca bulmakta ve atamakta ortaya çıktığı görülüyor. Bu okulları Şeyhülislamlık'ın denetim ve gözetimine bırakmak istemeyen yenilikçiler, İlmiyeden kadrolu hoca almamaya çaba gösteriyorlar. Bunun için de Mekatib-i Rüşdiye Nezareti denen ilk merkezî eğitim örgütünü bir çözüm olarak öngördükleri anlaşılmaktadır. Çünkü, İlmiye ve medrese, Batı düşüncesine düşmandı. Ülkenin kalkınmasına hizmet etmesi düşünülen yeni eğitim kurumlarını hem Batı'yı örnek alarak kurmak hem de karşıtı çevrelerin denetimine bırakmak mümkün değildi. II. Mahmud, öğretimle uygarlaşmayı bir arada düşündüğünden, ilköğretimin zorunlu kılınmasını, açılan Rüşdiyelerde öncelikle kamu görevi alacakların eğitilmesini, askeri okullardan da kültürlü ve alanında uzman subaylar yetişmesini istiyordu. Doğunun hekimlik geleneklerinden uzak Tıbhane ve Cerrahhane ile bunların yerini alan Darü'l-hikemiyye-i Osmaniye'nin, ardından da Tıbbiye-i Âliye-i Şahane'nin açılması; tüm bu okullara Fransızca dersler konulması, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmesi; en uyanık geçinen ulemânın bile aklını karıştırıyordu. Örneğin, kendisi gibi medreseden yetişen Melekpaşazâde Abdülkadir, Şânizâde Ataullah, İsmail Ferruh efendilerle Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi adı altında özel ve gönüllü bir bilim grubu oluşturan ve tıp,

astronomi, mühendislik, tarih, edebiyat... öğrenmek isteyen gençlere kapısını açan Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, Gelenbevi'den ders almasına, Hendesehane'ye derse gitmesine, Batı'da İslâm kültürü üzerine yapılan çalışmalardan haberdar olmasına karşın, modernleşmeye sıcak bakmıyordu. Sarıkla cübbeyle gidip kiliseye oturur, Frenklerle ahbaplık ederdi, ancak, Batı ile Osmanlı arasında bir sınır bulunmasından yanaydı. Fransızca öğrenmenin, fen ve savaş bilimleri için gerekliliğini savunuyor; gençlerin yabancı dil öğrenirken yabancı etkisi altında kalmalarının kaçınılmazlığını ileri sürüyordu. "Bizim muradımız, evlâd ve ahfadımıza, sanayi kabilinden ecnebi lisanı öğretmektir. Yoksa Hıristiyanlık töreleri değil!.. İlmihâl okutmadan yabancı dil okutulursa o çocuk kendi milletinden çıkar, okuduğu lisanın kavminden olur." diyordu. Mekanik (cerr-i eskal) biliminin de sanayi alanındaki kalkınmalarda çok önemli olduğunu söylemekteydi.

Kuşkusuz, 19. yüzyıl başındaki değişimler ve olaylar salt bir hükümdarın, üç beş aydının öyle arzuladıkları için ortaya çıkmış olgular değildi. Artık eğitimin, din sınırlamalarının kontrolünden kurtulması noktasına gelinmişti; dil, içinden çıkılmaz bir Osmanlı esperantosunun boğuntusunda ve halk-yönetim kopukluğunun bir belirtisi biçiminde tutulamazdı. O güne kadar süregelen araçsız gereçsiz defitersiz ve kalemsiz belletme ve ezberletmeyi, geleneksel duyarsızlıkla daha bir süre götürmek zordu. Nihayet kapitalist ülkelerle ilişkiler; askerî reformları, ticaret, ulaşım, iletişim, yönetim, tıp... alanlarında da hızla ve gereken ölçülerde yenileşmeleri, uzmanlık eğitimlerini gündeme getirmiş bulunmaktaydı. Öyle ki Tanzimat'ın ilk yıllarını da kapsayan 1830-60 arasında, sıbyan mekteplerinin ıslahı, usul-i Cedide iptidâîlerinin açılması, kızlar için de ayrı rüştiyeler düşünülmesi; "kadınların hem dinlerini hem dünyalarını bilerek yuvalarının mutluluğuna hizmet edebilecekleri" fikri; izleyen yıllarda da Sultanî, sivil tıp, erkek ve kız sanayi okulları gibi meslek okulları kaçınılmaz olmuştur.

21 Zilkade 1254 (6 Şubat 1839) tarihli *Takvîm-i Vekayi*'de yayımlanan Meclis-i Umur-ı Nâfia lâyihası, bu dönüşümün başlangıcıdır. Bu çok önemli belge; eğitimin

halk için mutluluk kaynağı olduğunu, yoksul ve cahil yığınların kurtuluşunun eğitimden geçtiğini, pratik becerilerle sanayinin ilerleyemeyeceğini, devletin temel amacının okuma ve yazmayı yaygınlaştırma siyaseti olması gerektiğini... vurgulamaktaydı. Şeyhülislâmlık, saygınlığının bir tartışma ortamında zarar görmemesi için, Dâr-ı Şurâ-yı Bâbıâli'nin kaleminden, sözkonusu rapordaki yeni öğretim tekniğini ilk eleştirmekten çekinmedi: "Okula başlayan çocuklara harflerin birer birer öğretilmesi yerine 15-20 çocuğa birden ders verilmesi mümkün müdür? Mahalle mektebi bilgisiyle Selâtin mekteplere geçilmesi, Kur'an okuma alışkanlığı verilmeden çocuğun mektepten mezun olması da doğru değildir." Ama, Meclis-i Umur-ı Nâfia, "Kur'an'ı bir iki hatmetmeden Selâtin mekteplere geçilmesi, hafızların azalmasına yol açmaz. Mahalle mekteplerinde sınıflaşma yapılırken Elifba, Kur'an, ilmihâl ve tecvid okuyanlar ayrı gruplar oluşturacaktır." cevabını verdi. Şükür ki, uygar bir tartışma çığırı açılmıştı. Aksi durumda, 32 yıl önceki trajedinin -Yabancı dili, Batı teknolojisini, askerî reformları gündeme getirmek isteyen III. Selim'e karşı bayrak açıp "Askere setre giydiren, önlerine muallim diye Frenkleri koyan padişaha Allah yardım etmez!" diye ortalığı velveleye boğanların neden olduğu kanlı Kabakçı Vak'asının bir benzeri yaşanabilirdi. Bununla birlikte eğitim işlerine köktenci yaklaşımlara ket vuran bir çekingenlik daha uzun zaman sürecektir. Örneğin, yeni okullarda öğrencilerin ellerine taş tahta ve tebeşir tutturulması, sınıfa kara tahta konması, karşı cepheyi kıpırdatmasın diye ve bağnazların "Frenk icadı nesneye Kur'an harflerinin yazılması câiz değildir" hezeyanından korkularak yönetmeliğe, alaylı bir aydının önerisi konarak "Medine ve Mekke'deki mekteplerde istimâl edildiği üzere" denildi. Böylece "kara tahta hacca gönderilip" Müslüman edilivermişti! Ya da daha sonraları, hesap derslerindeki toplam işlemi işaretinin "haç"a benzetilip haritaların resim sayılıp taşkınlık heveslilerinin ortaya dökülmesindeki yanlış, gülünç çârelere başvurulması, bu çekingenliği gösterir.

Geleneksel Osmanlı ilmiye sınıfının, Türklüğü ve Müslümanlığı iyiye götürecek her yeniliğe, önyargılı ve

kızgın bakışını; gayri-müslim ve ayrılıkçı Osmanlı uluslarının girişimlerine asla döndürmemesi nedendir bilinmez. Ne Sırp manastırlarındaki ulusal ülkü örgütleri, ne Marsilya'da, Trieste'de, Odesa'da eğitim gören fanatik Rum gençleri ve onların oluşturduğu örgütler, giderek sayıları artan azınlık ve yabancı okulları; bu okullarda yatıp kalkıp yinelenen ulusal bağımsızlık marşları, 1820'lerde Rumların eğitim işleri için özel bir kurul oluşturmaları; evrensel olgulardan habersiz, kıt bilgili ulemamızı rahatsız etmiyordu. Onların arasında, dünyanın tanıdığı eğitim kuramcılarından bir tekini; Herder'i, Salzmann'ı, Lessing'i, Kant'ı, Pestalozzi'yi... ne duyan ne tanıyan vardı. Yalnız onlar değil, Türkiye'ye "neşr-i maarif ve tâmim-i terbiye" (genel eğitim ve öğretim) canlılığını getirmek isteyen devlet adamları da kimseyi tanımamaktaydılar. Aşılmak istenen; tâ 14. yüzyıldan kalma Amasyalı Ali, Gelibolulu Yazıcızâde, Kınalızâde vs. efendilerin "Eğitim ve disiplin bedensel ceza ile sağlanır", "Üstad cevrine, edip kahrına katlanmayan ilimden nasip alamaz", "Çocuk mektebe başlayınca ilk üç gün dövülmemeli. Çünkü vahşi kuş gibidir", "Kurt yavrusu eğitilmez" (!) "yerli" görüşleri; öğrencinin "diz çöküp mindere oturması", bireysel öğretme metodu, nassîlik (deductif metod), şerh ve tefsir sonsuzluğu, Aristo mantığı idi.

Tanzimat'ı önceleyen yıllarda dikkati çeken bir başka gelişme, Osmanlı sınırları içindeki misyoner faaliyetleridir. Bu çalışmaların, eğitim, yayıncılık ve sağlık hizmetleri alanlarında yoğunlaşığı görülüyor. Amerikalı misyonerler 1819'dan sonra okullarını kurmaya başladılar. 1824'te Beyrut'da, 1830'da da İstanbul'da, bir öğretmenin çok sayıda öğrenciyi eğitmesi, ileri sınıfların başarılı öğrencilerinin de eğitim kadrosunda görevlendirilmesi amacını güden bu okullar, sonraki yıllarda Beyoğlu'nda (kızlar için), Bursa, İzmir, Trabzon'da açılanlarla çoğaldı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİM (1839-1876)

3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda, eğitime ve okula ilişkin tek sözcük geçmemesi dikkati çeker. Öyleyken, bu fermanla başlayan Tanzimat-ı Hayriye dönemi, Türkiye'de "maarif" adı altında, eğitimin çağdaş çizgide yol almasını sağlamıştır. Tanzimat'la gelen canlılık ve cesaret; eski devirlerin "hayat yok, ahiret var" yaklaşımını kırabilmiş; hayatı öne çıkarmasa bile ahiretle eşitleyebilmiştir.

Bunu, Tanzimat'ın başında bir Meclis-i Vâlâ oturumunu onurlandıran Sultan Abdülmecid'in (1839-61) orada okunan hatt-ı şerifindeki şu mesajlardan çıkartmak mümkün:

1- Eğitimde levazım-ı insaniye ilkesi (kişinin gerekli din bilgilerini öğrendikten sonra kimseye muhtaç olmayacak düzeyde bir tahsil -okur yazarlık- kazanması),

2- İcab-ı akl ve hikmet ilkesi (kişinin bilim ve fen öğrenmesi, görgü ve erdem elde ederek kişiliğini geliştirmesi, bilgili olması).

Denilebilir ki bu, bizde ilk kez ortaya konan bir eğitim prensibidir.

Yaygınlaşan Eğitim ve Mektepler - Tanzimat maarifinin getirdiği yeniliklerin başında "mektep" denen kurumun salt İstanbul için gerekli olmadığı, ülkenin her yanında eğitime muhtaç çocuklar ve gençler bulunduğu gerçeğinden hareketle önce büyük vilayet merkezlerinde olmak üzere taşrada da okullar açılması gelir. Yani, eğitimin yaygınlaştırılması ilkesi de bir Tanzimat düşüncesidir. Kızların eğitimi, sıbyan mekteplerinin ıslahı, usul-i atika denen eski öğretim metodlarının yerine usul-i cedide (modern eğitim) metodlarının benimsenmesi, idadiye, sultanî, darü'lmuallim denen ve öğretimin rüşdiyeden sonraki aşamalarının açılması bu dönemdedir. Fakat şu da biliniyor ki, Tanzimat yılları boyunca (1839-76) okul

binası yapımı, araç gereç donanımı öncelikle askerî kurumlar için düşünülmüş; sivil okullar için "neresi boşsa orada idare etsin!" anlayışı hakim olmuştur. Öyle ki Darülfünûn binası bile 20 yılda ancak tamamlanmışsa da ilk üniversitenin burada açılması kısmet olamamıştır. 1900'lere değin İstanbul'da yapımı gerçekleştirilen birkaç büyük okul binası, Darüşşafaka, Galatasarayı, Haydarpaşa Tıp mektepleridir. Tanzimat'la, okullara Lisan-ı Osmanî, Tarih, Coğrafya derslerinin konması bir Batı dilinin programlarda mutlaka yer alması da kurallaşmıştır. Bir başka yenilik, "halka hitap"tır. Ama bunun "kaba Türkçe" ile mi "Osmanlıca" ile mi olacağı hep tartışılmıştır. Halkla ilişkiye sıcaklık duyan devlet adamları kaba Türkçe'yi savunuyorlardı. Bunlar, eğitimde de Türkçe'nin esas alınmasından yanaydılar. Oysa medrese kökenli kimi devletliler, resmî dilin Arapça olmasını istemekteydiler. Bunda da amaçları, devletin, Arapça öğreten medreselere muhtaç olmasıydı. Lisan-ı Osmanî adı altında Türkçe'nin okullarda okutulması bu nedenle işlerine gelmiyordu. Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa, devlet dairelerinde kullanılacak yazı tekniklerinin okullarda gösterilmesi için inşa ve kitabet dersleri koydurttu. Âli Paşa ise, kaba Türkçe yazmakla övünürdü. Cevdet Paşa, bir medreseli olmasına karşın, düz ve yalın Türkçe ile anlatılamayacak konu ve kavram bulunmadığı inancındaydı.

Tanzimat'a girilirken ülkedeki eğitim; her ikisinin de kaynağı mahalle mektebi olan, taşrada ve İstanbul'da "dine dayalı" eğitim ile İstanbul'la sınırlı "Batı örneği" eğitimdi. Medreseler, taşrada bütün bütün geri ve sönük manzaralar veriyordu. İstanbul'dakiler ise, 17. yüzyıldakinden çok daha kalite yitikliğinde ve bağnazdı. Batı örneği kurumlar ise askerî ağırlıklı okullardı. Genel eğitim alanındaki ilk iki örneği (Mekteb-i Ulum-ı Edebiye, Mekteb-i Maarif-i Adlî) bile tam oturmamış, rüşdiye denen ve sıbyanın biraz daha gelişmişi okullardı. Taşrada "münevver" (aydın) sözcüğü henüz bilinmiyor; viraneleşmiş eski Selçuklu medreselerinde şöyle böyle yetişenlere hâlâ "âlim", "hekim" deniyor; okuma yazma bilen ender insanlara çok büyük saygı gösteriliyordu. İşte Abdülme-

cid, böyle bir maarif mirası aldı ve Bâbıâli'deki hükümet yetkililerine "Uyruklarımın refahı için her önlemi alınız. Gelişmenin gerçekleşmesi, gerek din gerek dünya işlerinde bilgisizliğin kaldırılmasına bağlı. Bilimlerin ve fenlerin öğretileceği sanayi okullarının kurulmasını en öncelikli işlerden saymaktayım" dedi. Meclis-i Vâlâ, bu direktif üzerine bir eğitim programı hazırlatma girişiminde bulundu. Din, ordu, bürokrasi kesimlerinden seçilen uzman ve aydınlardan, 13 Mart 1845'te Meclis-i Maarif-i Muvakkat kuruldu. Meclis-i Vâlâ'nın bir komisyonu olan bu kurulun üyeleri Batı kültürüne ya da görüşüne sahiptiler. Haftada iki gün Bâbıâli'de toplanan kurul bir lâyiha (rapor) hazırladı; Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesini, rüşdiyelerin bir düzene ve sisteme; halka bilgi verecek bir düzeye kavuşturulmasını, programındaki din derslerinin arttırılmasını, isteyen herkese açık, öğrencilerin gece ve gündüz barınmalarına uygun bir Darülfünûn (üniversite) ve bir Encümen-i Daniş (akademi) açılmasını; her düzeydeki öğretim kurumlarının çalışmalarını izleyecek ve yönlendirecek bir Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmasını öneren bu raporun benimsenmesinden sonra Meclis-i Maarif-i Muvakkat; Meclis-i Maarif-i Umumiye adını aldı. Yukarıdaki kararlara dönük çalışmalara başladı. Bizdeki ilk bilim akademisi gösterilen Encümen-i Daniş, bu çabaların bir semeresi olarak 15 Temmuz 1851'de kurulmuş; ama, bağlanan umutları soldurarak önemli hiçbir şey yapamadan 1860'tan sonra adını unutturmuştur. Maarif Meclisi ise ders kitapları yazdırma, yabancı eserleri Türkçe'ye çevirtme; programlar, tüzükler hazırlama, eğitim ilkelerini yönetmeliğe bağlama; yeni eğitimin ulema elinde yön değiştirmemesi için Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulması gibi gerçekten önemli işlerle uğraştı ve başarılar elde etti. Ne var ki, "Darülfünûn öğretiminin, ilk ve orta öğretimden sonra üçüncü aşama olması ve burada insanı olgunlaştıran bütün ilim ve fenleri kucaklayacak bir programın uygulanması, din ve mezhep farkı gözetilmeden kapısının herkese açılması vs." 1840'lı yıllar boyunca konuşuldu ama, bu düzeyde bir okul açılamadı. Bunun da gerisinde, hâlâ medreselerden çekinme yatıyordu. Çünkü, Ziya Gökalp'in deyimiyle "Asrın terbiyesi-

ni memleketimize sokmaya çalışan Tanzimat", sırtında iki ağırlık taşıyordu: Medrese yükü, kozmopolit Osmanlı milliyeti yükü. Her iki yük de olumsuz etkisini Türkler ve Müslümanlar üzerinde göstermekteydi. Çünkü "reaya hukukundan ve mağlup milletlerin eşitliği prensibinden" pek güzel yararlanmasını bilen; medreseyle de bir ilişiği olmayan azınlıklar, eğitimde çağdaşlaşmada, Avrupa'dan geri kalmayan hamlelerde bulundular. Bu noktada, 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'nın katkısı da büyüktür: "Osmanlı uyruğu herkes, devlet okullarının yönetmeliklerindeki koşulları yerine getirerek askerî ve mülkî okullara kabul olunur" cümlesi bu fermanda geçer. Nitekim, bundan on yıl sonra, Fransa Hükümeti bir nota vererek Osmanlı hükümetinin azınlık okullarına kamu bütçesinden yardım ödeneği vermesini, azınlıkların eğitimden yoksun kalmamaları için bellibaşlı taşra merkezlerine orta eğitim kurumları açılmasını, ilköğretimin yaygınlaştırılmasını ve bu amaçla öğretmen yetiştirilmesini, Müslümanlar ve Hıristiyanlar için ortak bir üniversite kurulmasını; meslek okullarının çoğaltılmasını, umumî kütüphaneler tesis edilmesini istemiştir. Bunun etkisiyledir ki, 1861'de açılmış bulunan İnas (kız) Rüşdiyesi'ne azınlık kızları da alınmış; rüşdiye sayısı 1868'de 87'ye, 1874'te 386'ya çıkartılmıştır (bunların 47'si İstanbul'da, 160'ı Rumeli'nde, kalanı Anadolu'daydı). Galatasarayı Sultanîsi'nin 1868'de açılmasında da hem Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin hem bu ünlü Fransız notasının etkisinden söz edilir. Hattâ, Fransızlar, bu okulda Türkçe'nin hiç okutulmamasında, konuşturulmamasında diretmişlerdir. Buna da itiraz; okulun Fransız müdüründen, ders nazırından, Türklerden, hükümetten değil; İstanbul Yahudilerinden gelmiştir! Islahat Fermanı'nın hazırlayıcısı Âli Paşa'nın eğitim konusunda duyarlı olduğu açık: "Milletimizin eğitimini ve bilgisini ileri noktalara götürmek bir farzdır. Bu başarılamazsa dayanamayıp biteriz. Her nasıl etsek, etrafımıza Çin seddi gibi hisarlar çeksek, yine bilgili toplumlar bize üstünlük sağlarlar, herşeyimizi alırlar. Milletimizi eğitelim, bu gerçekleşinceye kadar, bugünkü durumumuzu tutup gidelim dersek; Hıristiyanlara aydınlanma ve hizmet kapısını açmayalım

düşüncesinde ısrar edersek başaramayız Bir dakika önce okulların düzenlenmesi ve ıslahı, İslâm, Hıristiyan çocukların öğretimi ile şu büyük tehlikenin yok edilmesi en önemli işlerdendir." Bu düşünce Âli Paşa'nındır ve Islahat Fermanı'nın ırk, dil, mezhep farklarını, birini yüceltip ötekini küçültmeyi kaldırmayı amaçlayan; Hıristiyan çocukların askerî okullara alınmasına, cemaatlerin her düzeyde genel ve sanat okulları açmalarına izin veren içeriğinde bu düşünce egemendir.

Tanzimat Eğitiminin Getirdikleri - Tanzımat'ın maarif siyasetinin, temelde "Osmanlılık" ilkesine dayandığı biliniyor. Yatırımsız, masrafsız, orada şurada, eski sıbyan mekteplerinde adları, yaklaşımları ve havalarıyla yeni okullar açılacak; müslim, gayrimüslim her uyruk buralarda aydınlanıp Osmanlılık bilincine erişecek... Bu siyasetin, 1912'deki Balkan bozgununa kadar sürdüğü, daha sonra yerini, Ziya Gökalp'in açtığı çığırda millî eğitime bıraktığı görülür. Tanzimatçılar öngördükleri siyaset için; ilköğretimi yaygınlaştırmayı; ama bunu bir devlet hizmeti değil, vakıfların, halkın, cemaatlerin işi sayıp hedef almışlar; rüşdiye sayısını artırarak Osmanlı ulusları mozayiğini kaynaştırmayı; bir yandan da Batıdaki eğitim kurumlarının benzerlerini açarak her alanda eleman ve uzman yetiştirmeyi tasarlamışlardır. Çizilen hedef; geleneksel din eğitiminin yanına "Osmanlılık" ve "asrîlik" eğitimlerini de getirmiş olmaktaydı. Sayıları az da olsa; pencerelerinden bol ışık alan, geniş, çok derslikli, bahçeli, kütüphaneli, birkaç hocalı, yöneticili yeni okul binaları; bunları donatan sıralar, yazı tahtaları, araç gereçler; ileri öğretim teknikleri; irdeleme, kıyaslama, tartışma metodlarının dört yüzyıllık bir aradan sonra eğitimle buluşması; gözlem ve tümevarım gibi o güne kadar hiç duyulmamış metodların da ortaya atılması; nizamnameler (yasa geçerliliğinde tüzükler), talimatnâmeler (yönetmelikler) çıkartılması; öğrencilere özel kılık-kıyafetler öngörülmesi; hocalarda kalite aranması, bunun için sınavlar düzenlenmesi; yetmeyince öğretmen yetiştirecek okullar açılması; padişahtan, çarşı esnafına kadar herkesin maarifle ilgilenmesi; muallim, mektep, defter, kalem, tebeşir vb.'nin güncellik kazanması... Tüm bunlar, birlik-

te değerlendirilince eğitimin, Türkiye'ye Tanzimat'ta geldiği gerçeği daha iyi anlaşılıyor.

Tanzimat'ın, 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi yayınlanıncaya kadar ilk otuz yılı bütünüyle sistemsizdir. Akla gelen, gereksinim duyulan okullar açılmış, ama neyin, neye dayanması gerektiği üzerinde durulmamıştır. Maarif örgütü de biri Meşihat'a, öteki Bâbıâli'ye bağlı iki ayrı merkezden; Mekâtib-i Umumiye Nezareti ile Meclis-i Umur-ı Nâfia tarafından yönlendirilmiştir. Bu otuz yıllık sürede taşra için uygun görülen okul sayısı ise büsbütün azdır. Asıl okullaşma 1860'lı yıllarda başlayacaktır. Fakat, 1847'de aynen şu adla yayınlanan *Etfâlin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dâir Sıbyan Mekâtibi Hâceleri Efendilere İtâ Olunacak Tâlimat* ilk yönetmelik; kuşkusuz taşra sıbyanları için de geçerliydi. Bu yönetmelik, mektep hocalarının uygulayacakları metodları, çocukları nasıl eğiteceklerini, yazı ve okuma öğreteceklerini, hangi dersleri verecekleri-ni, günü nasıl planlayacaklarını vs. gösteriyordu. Bu yönetmelik, o vakte kadar mekteplerde "yazı" çalışmalarının mehmaemken (olabildiğince) yapılabildiğini; "okuma"nın ise ister ezber, ister öğrenerek koşul olduğunu gösteriyor. Uygulamada doğacak güçlükleri saptamak ve önlemler almak için; İstanbul ve çevresindeki -çoğu öğretime elverişsiz, ıslaha muhtaç- okullardan 36'sı seçiliyor. İşte, yönetmeliğin o ünlü "Arabistan usulüne tevfikan ve Mekke'de ve Medine'de olduğu misillü eşkâl-i hurufiyeyi yazıp bozmak ve bissühule bellemek üzere" çocukların ellerine ilk taş tahtalar bu okullarda tutuşturulmuştur. Yönetmelik, harflerin, tebeşirle ya da özel kalemiyle küçük taş tahtalara yazılıp silinmesini; çocuklara bol bol alıştırma yaptırtılarak yazı ve okumanın birlikte götürülmesini öngörmüştü. Ama, yobazların, "Kur'an harfleri yazılıp siliniyor, taş tahtalar yerlere konuyor. Bunlar günâh" demelerinden çekinildiği için bir yutturmaca ile "Arabistan yöntemi", "Mekke'de ve Medine'de olduğu gibi" sözleri araya sıkıştırılmıştı. Sıbyan mekteplerinde uygulanacak programa Elifba, Amme ve Tebâreke cüzleri (Kur'an'ın son bölümleri), yazı ve lügat, Ahlâk, İlmihâl, Tecvid dersleri konmuştu. Öğrenciler taş tahta dışında divit ve ka-

lem de kullanacaklardı. Falaka yasaklanmış; dört yıllık öğretim süresinin sonuna "imtihan" zorunluluğu getirilmişti. Okuma metodu, harfleri birbirine çalıp hecelemekti. 7 yaşına gelen her çocuk (tabiî İstanbul'da) okula verilecekti. Okula gitmeyenler, mahalle muhtarları ve imamlarınca yakalanıp hocaya teslim edilecek, gerekiyorsa ana ve babası cezalandırılacaktı. Ancak, ailesinin geçimine yardım edenler, din bilgilerini öğrenmek için sabahları bir saat okula geleceklerdi. Kızlar, mektepte salonun bir köşesinde topluca oturacaklardı. Disiplin kuralları, hocanın kızgın bakması, öğrenciyi ayakta bekletmesi, iş yaptırtması veya yaban asmasından, yasemin dalından ince değneklerle hafif dövülmesinden ibaretti. Başarılı öğrenciler ise hocanın yanına oturmak, övülmek gibi ödüllerle teşvik edileceklerdi. Fakat ortada bütün bunları uygulayabilecek "hoca" yoktu. Taş tahtayı önemseyen yönetmeliğin, kimlerin öğretmenlik edebileceğine ilişkin bir koşul içermemesi tuhaftır ve yine sistemsizliğin bir sonucudur.

Daha uygun bir tanı ile Tanzimat'ın başında ve 1869 Nizamnâmesi çıkıncaya kadar, eğitim, bir karmaşa havasında yol aldı. Askerî ve sivil, kız ve erkek okulları açıldı. Hepsinde de bir takım aksilikler, şanssızlıklar yaşandı. Bu evrenin okullarını üç grupta toplamak mümkün: Askerî okullar, mülkiye (sivil) okulları, meslek okulları. Bunların yanında, medreseler, sayıları giderek artan azınlık okulları, eskilerine yenileri eklenen yabancı okullar da vardı. Bir anlamda "devlet okulları" denebilecek ilk üç gruptakilerden askerî mektepler orduya, meslekî okulların bir kısmı, ilgili oldukları alanın merkezî örgütüne, mülkiye mektepleri ile öğretmen okulu da doğrudan maarif örgütüne bağlıydı. Mekatib-i Umumiye Nezareti, bir süre de Mekatib-i Maarif-i Adlî Nezareti adını taşımıştı. 1848'de nazırlık görevine getirilen Kemal Efendi (Paşa) (1808-1888) altı kez eğitim bakanlığı yapmış; bu örgütün gelişmesinde hizmetler vermiştir. (Okullara harita sokmak istediği için yobazların hedefi olmuş ve Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır Valide Mektebi, onun ilk nazırlığı sırasında açılmıştı.) Örgütün Maarif-i Umumiye Nezareti (Eğitim Bakanlığı) adını alması ise 5 Ra-

mazan 1273'de (30 Nisan 1857) Samı Abdurrahman Paşa'nın nazırlığı sırasındadır. (Bu nedenle birçok kaynak, adıgeçeni ilk eğitim bakanı gösterir.)

Askerî Okullar - 1845-76 yılları arasında, askerî okullarda gelişmeler gözlendi. 1846'da Pangaltı'da, büyük Harbiye Mektebi binası yapıldı. Ordu merkezi olan vila yetlere de birer askeri idadi açılması plânlandı. 1864'te Harbiye'ye kurmay sınıfı (erkân-ı harb) kondu. Tüm askerî okullarda Fransızca ikinci dil olarak öğretiliyordu. 1862'de Tophane İdadî Bölükleri oluşturuldu. Burada gençlere askerî teknikerlik ve genel bilgiler veriliyordu. 1864'te Mahrec-i Mekatib-i Askeriye adlı, askerî liselerin başlangıcı olan okul Galatasarayı'nda ve Halıcıoğlu'nda açıldı. 1875'te Halıcıoğlu İdadisi kapatılarak İstanbul'da 9 ayrı askerî rüşdiyesi (Gülhane, Soğukçeşme, Kocamustafapaşa, Fatih, Eyüb, Kasımpaşa, Beşiktaş, Paşakapısı, Toptaşı) açıldı. O yıl bir de Menşe-i Muallim adı verilen, (Askerî Öğretmen Okulu) hizmete girdi. Askerî eğitim; iptidaî sınıfları da bulunan rüşdiye, bunun üstünde idadiye, lise düzeyinde Harbiye ve yüksek okul düzeyindeki Erkân-ı Harbiye aşamaları ile düzene girdi. 1859'da Paris'te açılan ve Harbiye'yi bitiren subay adaylarının Fransız öğretmenlerce yetiştirilmelerini amaçlayan Mekteb-i Osmanî ise hükümete çok pahalıya mal olduğundan, Fransızca öğretiminin İstanbul'da yoğunlaştırılması gerekçesiyle 1875'te kapatıldı. 1869'da Haydarpaşa Askerî Hastanesi içinde Ameliyat ve Tatbikat Mektebi faaliyete geçti. Bunun gibi, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane (Askeri Hekimlik Okulu) bünyesinde 1842'de başlatılan Ebe Kurslarındaki fenn-i kıbalenin (doğum yöntemleri) öğretimi Rum, Ermeni ve Yahudi ebelerine mahsustu. Avrupa'dan getirtilen iki uzman ebe, bunlara ders veriyordu. 1862'de bu kurs Kıbale Mektebi adını aldı. Tıp eğitimi için Avrupa'ya askerî öğrenci gönderilmesi de aralıksız sürdü. Mekteb-i Bahriye-i Şahane'nin reformdan geçirilmesi de bu yıllardadır. 1870'te Azapkapısı'nda Kaptan ve Çarkçı Mektebi açıldı. Bahriye Mektebi'ne bağlı burada, gemi zabitleri yetişmekteydi. (1907'de kapatılan okulun yerine, 1909'da Hamid Naci tarafından özel Denizcilik Mektebi açılmıştır.) Yine 1870'e doğru Dersaadet, Üskü-

dar, Beşiktaş Menşe-i Küttab-ı Askerî'leri (askerî yazıcılar okulu) açıldı. Bu sayılan okullar arasında en başarısı zı Menşe-i Muallimin olmuştur. Programında topoğrafya, edebiyat, tarih, coğrafya, riyaziye, tabiiye, ressamlık dersleri bulunan ve idadi sınıfları da olan bu okul; gerici tepkilerin kurbanı olarak kapatıldı. Tek öğrenci mezun etmiş olmasıyla ayrıca ünü vardır.

Meslek Okulları- Tanzimat döneminde meslekî eğitim başlıca üç alanda atılımda bulundu: Kız-erkek öğretmenlik, kız-erkek teknik, hekimlik. Bunlardan ayrıca, İstanbul'da ve vilâyetlerde değişik alanlarda birçok meslek okulu daha açıldı. Bunlardan ilki, 1847'de Yeşilköy'de Ayamama Çiftliği'nde hizmete giren Ziraat Mektebi'dir. 1891'de Halkalıdaki binasına taşındıktan sonra Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi adını aldı. Her yıl, düzenli 20-30 mezun vererek Türkiye'nin tarımsal gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1848'de Fatih Dârü'lmuallimini (Erkek öğretmen okulu) açıldı. İlk müdürü Cevdet Efendi (Paşa) (1822-95) olan okulun programı medreselerden pek az farklıydı. Ancak 1880'de, programına ve öğretim sistemine yenilikler getirildi. Darü'lmuallimin-i Rüşdî de denen, rüşdiye üzerine 3 yıl süreli bu okulu bitirenler, rüşdiye öğretmeni olmaktaydılar. (Buranın ilk mezunlarından olan Selim Sabit Efendi (1829-1910), Türkiye'de eğitimin yenileşmesi için önemli hizmetler veren ilk pedagoglarımızdandır.) 1862'de iptidaîlere öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimin-i Sıbyan (rüşdiye üzerine 1 yıl süreli) açıldıysa da müdürü Mehmet Cevdet'in ileri programlar uygulamaya kalkışması sonunda 1873'te bir aralık kapatıldı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, Darülmuallimleri İdadî, Rüşdî ve Sıbyan aşamalarında sıraladığından okullar, bu adlarda üçer şubeye ayrıldı. Her şube için de ayrı programlar yapıldı. İdadî şubesi 5 yıl olup fen, tarih, edebiyat, yabancı dil dersleri ağırlıklıydı. Rüşdiye şubesi 3 yıllıktı. 1877'de "Âliye" (yüksek) adını alan İdadî şubesi, sonraki Yüksek Öğretmen okullarının başlangıcıdır. Darülmualliminler, ancak 1908'den sonra gerçek birer öğretmen okulu havasına kavuşmuşlardır. Beden eğitimi, müzik, elişleri uygulamaları da bu dönemdedir.

Dârülmuallimat (kız öğretmen okulu) Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin 68. maddesi uyarınca 1869'da, Sıbyan ve Rüşdî şubelerini, bu şubeler de "müslim", "gayri-müslim" dairelerini (bölüm) kapsayacak biçimde hizmete girdi. Okula müzik dersi konması düşünüldü ama, kızların öteki derslerdeki başarılarını etkiler (!) kaygısıyla vazgeçildi. Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın okulu açış söylevi *Takvim-i Vekayi*'de yayınlandı: "Kadınlar, her türlü saygıya ve riayete lâyıktır. Onların eğitimi ve öğretimi, özen gösterilmesi gerekli bir konudur. Çünkü, bir çocuk doğduğu andan, okula gidinceye kadar ana kucağındadır. Erkekler kadar kadınların da bilgiyle donatılmaları gerekir..." 2 yıl süreli, 50 öğrencili okul, 1878'e kadar ancak 8 rüşdiye 5 sıbyan muallimesi mezun edebildi. 1895'te programı yenilendi. 6 yıllık İhtiyat (ilk ve ortaokul sınıfları) ile 8 yıl oldu. Mezun sayısı 1912'ye kadar toplam 737'dir. O yıl, Çapa'daki Derviş Paşa konağına taşındı ve yatılı oldu. 1914'te Kısm-ı İptidâi (uygulama okulu), İptidaî Darülmuallimat, Ana Muallim Mektebi, Ana Mektebi şubeleri oluşturuldu. İnas (kız) Darülfünûnu öğrencileri de bu okulda kalıyorlardı.

Vilayet merkezlerinde öğretmen okullarının açılması İstıbdat dönemindedir. 1876'da öğretmen okullarının ders programları şöyleydi: *Sıbyan Şubesi:* Usul-i tedris (öğretim metodu), Türkçe, Hesap, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Hendese, Farisî ve yazı. *Rüşdiye Şubesi:* Arapça ve çeviri, Farsça, Hesap, Cebir, Tarih, Coğrafya, Türkçe, Resim, Yazı. *İdadiye Şubesi:* Cebir, Hesap, Usul-i Defteri, Mantık, Ecnebi Lisanı, Tarih, Türkçe inşa (kompozisyon), Belagat (konuşma), Kozmoğrafya, Hendese, Tabii bilimler, Hıfzıssıhha. Kız öğretmen okullarında ayrıca Tedbir-i Menzil (ev ekonomisi), Dikiş, Nakış, Terzilik dersleri vardı. Fakat Öğretmen okulları her yıl beşer onar mezun verebilmekteyken Osmanlı ülkelerinde on binin üzerindeki sıbyan okulu, sayıları giderek artan rüşdiyeler öğretmen bekliyordu. Tanzimat'ın öğretmen yetiştirme politikası, ihtiyacı karşılamanın çok çok uzağında kalmıştır.

Meslek okulları alanında en önemli ve bir bakıma da yığınları hedef alan girişim Mekteb-i Sanayi denen teknik okulların açılmasıdır. Barutçubaşı Dadyan Efendi'nin

1848'de, fabrikalara teknik eleman sağlamak için Zeytinburnu'nda açtığı ilk sanayi mektebinden sonra, özellikle dokuma sanayiinde yetişmiş insana gereksinim arttı. 1850'lerde Zeytinburnu Mektebi'nde matematik, kimya, jeoloji, maden, nafia mühendisliği, resim dersleri gösteriliyordu. Bu okul fazla yaşamadı. Midhat Paşa (1822-84), Tuna valisi iken, yetim ve öksüz çocuklar için 1860'da Niş'te ve Sofya'da, 1864'te de Rusçuk'da Islahhaneler açtı. İstanbul'a döndükten sonra benzeri bir kurumu 1868'de başkentte kurdu. Okuma yazmadan çok, iş eğitimi ağırlıklı bu okullarda Elifba, Amme, Tebareke cüzleri, yazı, kıraat gösteriliyor, dört işlem, kara cümle hesap dersleri yanında asıl, terzilik, kunduracılık, dokumacılık, debbağlık, matbaacılık vb. zanaatlar öğretiliyordu. İstanbul'daki okula Islah-ı Sanayi Mektebi adı verilmişti. Sultanahmed'de eski Kılıçhane'de açılan okulun, Haricî ve Dahilî şubeleri vardı. Birincisine, 30 yaşına kadar olanlar, ikincisine 13 yaşına kadar çocuklar devam edebiliyordu. Bu şube 5 sınıflıydı. Benzeri okullar, Şam'da, Selanik'de, II. Abdülhamid döneminde de bellibaşlı vilayet merkezlerinde Sanayi Mektebi adı altında açılmıştır. İstanbul'daki sanayi mekteplerinin 1932'ye değin ancak 1000 dolayında mezun verdiği saptanmıştır. Kızlar ve kadınlar için ilk mesleki eğitim, 1860'larda İstanbul'daki Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi'nde verilen el işleri kurslarıdır. Midhat Paşa 1865'te Rusçuk'da ilk Kız Sanayi mektebini açtı. 1870'te ise Tophane-i Âmire Nâzırlığı, Yedikule'de boş bir binada 50 öğrencili Kız Sanayi Mektebi'ni hizmete soktu. Burada yetişenler, ordu dikimevinde işe alınıyorlardı. Üsküdar, Aksaray, Cağaloğlu Kız Sanayi Mektepleri, Tanzimat'ı izleyen 1878-79 yıllarında tesis edilmiştir. Bu okullar için 1884'te yürürlüğe konan nizamname (tüzük), 5 yıllık öğrenim süresinde, (ilkokulu da kapsıyor) okuma-yazma, Kur'an, din, hesap, tarih, coğrafya, dikiş, örgü, resim, çiçek, nakış derslerinin verilmesini, Haricî denen kısımda da yetişkin kızlara ve ev kadınlarına uygulamalı dersler gösterilmesini öngörmekteydi.

Öteki meslek okullarının başlıcaları şunlardır: Telgraf Mektebi (1860): Telgraf Memur Mülazimi Mektebi

de denilen bu okul Soğukçeşme'de açıldı, 2 yıllıktı. 1880'de Darüşşafaka'nın dördüncü sınıfına telgraf dersleri konunca kapatıldı. 1909'da Telgraf Mekteb-i Âlisi adıyla ikinci kez hizmete girmiştir. Mahrec-i Aklâm (1862): İlk adı Mekteb-i Aklâm'dı. Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin; kamu dairelerine okur-yazar memur yetiştirmeye dönük meslek okulu işlevi kazanmasından sonraki adıdır. 3 sınıflı okul, 1876'da Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye açılınca kapatıldı. Lisan Mektebi (1864): Fransızca, Rumca, Bulgarca dillerinin öğretildiği bu okul için fazla bilgi yoktur. Hariciye Nezareti'ne bağlıydı. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (1866): Sivil hekimlik okuludur. İlke olarak her kentte ve büyükçe kasabada birer tabip görevlendirilmesi ve halkın sağlığıyla ilgilenilmesi benimsenince, İstanbul'daki sivil hekimlik okulu açılması kararlaştırıldı. Rüşdiye üstü 5 yıllık okulda tıp dersleri ağırlıklıydı. İdadî sınıfları da eklenen okulun 1870'deki mevcudu 200'dü. 1874'te Ahırkapı'da yapılan binasına taşındı. 1871'e kadar dersler Fransızca, bu tarihten sonra Türkçe'ydi. Öğrencilerinin çoğunluğu gayri-müslimlerdi. 1899'a kadar 600 dolayında hekim yetişti. 1908'de Sarayburnu'ndaki Askerî Tıbbiye ile Haydarpaşa'daki büyük binaya taşındı. 1909'da Darülfünûn'un bir fakültesi oldu. Orman ve Maadin Mektebi (1872): Bir Fransız mühendisinin 1857'de açtığı Ormancılık Kursu, daha sonra bir devlet okulu olarak örgütlendi. Amaç, yabancıların işlettiği ormanların kontrol edilebilmesi için eleman yetiştirmekti. Aynı amaçla 1874'te de Maadin Mektebi açılınca her ikisi birleştirildi. Rüşdiye mezunlarının alındığı okul 2 yıllıktı. Daha sonra 4 yıla çıkartıldı. Orman ve Maadin (madenler) şubeleri ayrıydı. 1891'de Halkalı Ziraat Mektebi ile birleştirildi. Büyükdere'deki Orman Mektebi'nin açılması ise 1926'dadır. Muallimhâne-i Nüvvab (1854): Klâsik medreselerden ayrıca, Tanzimat'ın getirdiği hukuksal yeniliklere göre görev yapacak naipleri (yargıç) yetiştirmek için, Meşihat'a bağlı olarak açıldı. 1884'te Mekteb-i Nüvvab, 1910'da da Mekteb-i Kurat adını aldı. Buradan yetişenlere "sarıklı hâkim" deniyordu. 1908'de programı yenilendi.

Sivil Okullar - Mülkiye mektepleri denen Osmanlı sivil okullarının başında, uzun süre, adı olmasına rağmen

kendi olmayan Darülfünûn'u anmak gerekir. Askerî harcamalara ve eğitime bütçesinin büyük bir bölümünü ayıran yönetim, nedense mülkiye okulları için ödenek yükümlülüğüne yanaşmamıştır. Kaykılmış paşa konakları, eski kışlalar, terkedilmiş vakıf yapıları... Sivil okullar, birinden ötekine taşınarak uzun zaman birer "seyyar mektep" konumunda kalmışlardır. Daha 1845'te Maarif-i Umumiye Meclisi'nin kararı doğrultusunda bilimlerin ve fenlerin okutulacağı bir yüksek okulu biçiminde tasarlanmıştı. Yönetim, bunun için ilk kez kesenin ağzını açtı ve mimar Fosati'nin hazırladığı proje, 1846'da uygulamaya kondu. Ayasofya'nın karşısına, dev bir binanın temelleri atıldı. Bina yapıladursun, tartışmalar da başladı: Enderun dağılmış, boşluğu hissedilmemişti. Sivil okumuş, neye yarayacaktı? Devlet daireleri, kalem denen bürolarında pekâlâ eleman yetiştirmekteydiler. Taşrayı ise, okuryazar olmayan vezirler, daha bir cesurâne yönetebiliyorlardı!.. Sivil, asker tıp mektepleri, askerî mühendis mektebi vardı. Şu hâlde Darülfünûn'dan çıkanlara iş bulmak da zordu. 1851'de başka bir tartışma açıldı: Osmanlı Darülfünûnu, Batı üniversitelerine mi benzesin; medrese-üniversite sentezi mi olsun?.. Nihayet 1862'de "halka açık Darülfünûn çalışmaları" başlatıldı. Derviş Paşa'nın fizik, Ahmet Vefik Efendi'nin (Paşa) tarih, Hekim Salih efendinin bitkilerin canlılığı vb. konferansları pek ilgi görmedi. Homurdanmalar da yetkilileri rahatsız ediyordu. Bu yüzden, 1864'te yapımı tamamlanan bina, Maliye Nezareti'ne verildi. (Daha sonra Evkaf Nezareti, 1876'da ilk Meclis-i Mebusan sonra Adliye Nezareti, Cumhuriyet döneminde de İstanbul Adliyesi bu binada hizmet vermiş, 3-4 Aralık 1933'te yanmıştır.) Çemberlitaş'taki ahşap Nuri Efendi konağına yerleşen Darülfünûn'da ne öğrenci kaydı, ne ders işi gerçekleşmedi. Konakla birlikte 4 bin ciltlik kitaplığı da yandı. 1869'da kargir binası (şimdiki Basın Müzesi) bitti. Darülfünûn-ı Osmanî törenle açıldı. 450 öğrenci yazıldı. İlk programlar, günümüzün ortaokul fen programı düzeyinde basitti. Ama dönemin zihniyeti bunu bile sindiremedi. Halka dönük gece derslerinde gösterilen fen konuları için tarihçi Lütfi Efendi bile kızıyor, "türrehat" (uydurma ve gereksiz) diyordu. Asıl açılış; medrese

kökenli öğrencileri "cerr"den dönmelerinden sonra 21 Şubat 1870'de yapıldıysa da derslere başlamak kısmet olmadı. 26 Mart 1871'de de kapısına kilit vuruldu. Sebebi Afganlı Cemaleddin'in ileri sürdüğü görüşlerin softalar arasında uyandırdığı infialdi. (C. Efganî, gûyâ "peygamberlik bir sanattır" demiş.) Darülfünûn Müdürü de canlıların havasız yaşayamayacağı deneyini yaptığı için dinsizlikle suçlanmıştı. Bu zât (Hoca Tahsin Efendi), Darülfünûn hocası olmak üzere Avrupa'ya öğrenime gönderilen iki öğretmenden tekiydi, ama gericilerin hışmına pek fena uğradı.

"Cehalet mültezem, kesb-i kemâldir cünhâmız bildim İlahî, cürm-ü tahsil-i ilimden tövbeler olsun"

(Bilgisiz kalmak şart, okuyup olgunlaşmak büyük suç. Tanrım, bilim öğrenmek suçundan tövbe ederim) dizeleri onundur.

Bu şanssız deneme, Maarif Nâzırı Saffet Paşa'nın, Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne koyduğu Osmanlı Üniversitesi'nin başlangıcı sayılır. Bu ise, Avrupa üniversitelerine göre, 5-6 yüzyıllık bir gecikmeyi düşündürür. Saffet Paşa ikinci girişimini, 1875'te yaparak daha geniş bir programla Galatasarayı Sultanîsi bünyesinde Hukuk, Edebiyat, Fen şubelerini (fakülte) açtı. 1898'de Ulûm-ı Diniye (ilahiyat), Ulum-ı Riyaziye, bir süre geçince de Tıp fakülteleri de eklendi. Maarif Nazırı Emrullah Efendi 1911'de 5 fakülteli Darülfünûn için bir nizamnâme hazırladı. Eczacı, Dişçi Mektepleri de Tıp Fakültesi'ne bağlandı. Ancak Balkan Savaşı'ndan sonradır ki yabancı profesörlerin de görev alması ile yeni bir organizasyon başarıldı. 1916'da Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünûn (Fen bilimleri) medreselerini (fakülte) kapsayan, bilimsel özerkliği olan gerçek bir Darülfünûn kurulabilmiştir.

Rüşdiyelerin gelişiminde, 1848'de Mekatib-i Umumiye Nâzırlığı'na atanan Kemal Efendi'nin hizmeti büyüktür O tarihe kadar, Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulum-ı Edebiye iki mülkiye rüşdiyesi idi. Kemal Efendi, Nümune Mülkiye rüşdiyeleri açarak düzenli ve programlı ilk-orta okul öğretimini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Davudpaşa Rüşdiyesi, nümune rüşdiyelerinin ilkidir. Burada alınan olumlu sonuçlar taşrada da benzeri okulların

açılması fikrini doğurdu. Sıbyan mezunlarının, iki yıllık rüşdiye öğretiminden sonra, açılacak darülfünûna girebilecekleri ilkesi getirildi. Rüşdiye mezunlarının sınavları da Bâbıâlî'de, eğitimi özendirici törensel bir programla yapılıyordu. 1852'de nümune rüşdiyelerinin sayısı 12'ye çıktı. 1860'a değin açılanlarla İstanbul'daki nümune rüşdiyeleri 18 oldu (Darülmaarif, Mahmudiye, Bayezid, Kaptanpaşa, Şehzade, Zeyrek, Fatih, Davudpaşa, Odabaşı, Eyüb, Sütlüce, Galata, Feyziye, Beşiktaş, Mirgûn, Beylerbeyi, Üsküdar ve Atlamataşı). Bunlarda yaklaşık 1800 dolayında öğrenci okumakta, 160 kadar da muallim ve hizmetli (bevvap) görev yapmaktaydı. Bunlardan, Valide Mektebi de denen ve daha sonra İstanbul'daki ilk idadî olan Dârülmaarif'in 1849'daki açılışına, (Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan yaptırtmıştı) Padişah, oğlu Murad (Sultan V. Murad) ve kızı Fatma Sultan'la katıldı; çocuklarına, Kemal Efendi'nin elini öptürttü. Ondan, şehzadeyle sultanı, öteki öğrencilerle eşit tutmasını istedi. Darülmaarif, (günümüzde Cağaloğlu Anadolu Lisesi, bu okulun birçok kez onarılan binasındadır) farklı bir Rüşdiye konumunda, Bâbıâlî'ye memur; Darülfünûn'a da aday yetiştiriyordu. 1872'de de İstanbul'un ilk idadisi olmuştur. 1860'ta Osmanlı vilayetlerindeki toplam Rüşdiye sayısı 60'a ulaştı. Öğrenci toplamı ise sâdece 3920 idi. 2 yıllık iken 4 yıla çıkartılan rüşdiyelerde medrese programına yakın dersler okutuluyordu. Örneğin, 16. yüzyılda yazılan *Birgivî Risâlesi,* Rüşdiyelilerin baş kitaplarındandı. Ama, Türkçe eğitimi önemsenmiyor, Arapça ve Farsça'nın egemen olduğu Osmanlıca, Lisan-ı Osmanî adı altında veriliyordu. Coğrafya, tarih, geometri, henüz yoktu. Darülmuallimin'de topu topu 20 öğrenci okuduğundan, buradan çıkan 3-5 öğretmen adayının 60 rüşdiyenin gereksinimini karşılaması olanaksızdı. Daha kötüsü ülkedeki 10 bin kadar sıbyan mektebinde, Darülmualliminden yetişme hemen hiç hoca yoktu ve 500 bin çocuk, ders diye gösterilenleri, hasır üstünde mindere oturarak dinlemekteydiler. Taşra rüşdiyelerinin başlıcaları 1850'li yıllarda Rumeli'nde İşkodra, Yenişehir, Yanya, Delvine ve Manastır'da açılmıştı. Bu okullara İstanbul'dan cüzler, risaleler, köy sıbyan mekteplerine *de* su-

para denen ders kitapçıkları ve Kur'an cüzleri gönderiliyordu. 1858'de İstanbul'da öğretime açılan ilk İnas Rüşdiyesi, kızların erkeklerle birlikte okumalarının "sakıncaları"nı önlemek içindi. Sultanahmed'deki 26 derslikli büyük sıbyan mektebi buna ayrıldı. 1870'lerde, Darülmuallimat'la birlikte kız rüşdiyelerinin sayısı 9, toplam öğrenci mevcudu 294, öğretmenleri de 61'di. Kız rüşdiyeleri'nin gündeme gelmesi, 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kuruluşundan hemen sonradır. Açılan ilk kız ortaokullarının getirdiği hava, dönemin devlet adamlarını etkiledi. 1862'de *Takvim-i Vekayi*'de şu görüşlerin yer aldığı görülmektedir: "Devleti yüceltecek biricik yol genel eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Eğitimden, kız erkek herkes yararlanmalıdır. Ailesini mutlu edecek kadın, din ve dünyasını bilmelidir. Kızların eğitimi, ana ve babanın borcudur." Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye adlı derneğin aynı konudaki görüşü ise 1864'te *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlandı. Yoksul ve yetişkin, kız erkek her bilgisize, din görevlerini öğretmek, bunları mektup yazacak, okuyabilecek bir düzeye ulaştırmak gerektiği vurgulandı. 1875'e doğru, İstanbul'da 18'i erkek 9'u kız 27 rüşdiye, bunlarda okuyan 2000 kadar erkek 300 kız öğrenci vardı. Taşralarda da 50 yeni rüşdiye yapılmış; ülkedeki bu düzey okullarının sayısı 160'a ulaşmıştı.

1862'de, özel bir komisyonun çalışmalarından sonra iptidaîler ele alındı. Sorun, bunların ıslahında gerekli mektepli öğretmenin bulunmamasıydı. 1871'e değin yeni iptidaîler açılmayarak öğretmen yetiştirmeye öncelik verildi. O yıl salma, kurban derisi, iane, fitre vb. yollardan kaynak sağlanarak ilk "kendi okulunu kendin yap!" denemesi uygulandı. 1872'de ise, Selim Sabit Efendi'nin (Darülfünûn öğretmeni olmak üzere Avrupa'ya gönderilenlerdendir) Süleymaniye'deki bir taş mektepte, usul-i cedide denen; öğretimde yeni ve akılcı metodları, araç-gereçleri uygulamasıyla bir yeniliğe daha adım atılmış oldu. Ertesi yıl da Nuruosmaniye taş mektebinde aynı yöntem "deneme"ye kondu. Selanikli Abdi Efendi, bu yönteme dayalı özel iptidaî Şemsülmaarif'i açtı. Bu okullar, eğitim tarihimizde, Arap Elifbası ile Türkçe okuma ve yazma öğretimi veren ilk kurumlardır. Islah girişimleri-

nin kapsamı İstanbul'un muhtelif semtlerindeki 36 iptidaî ile sınırlandırıldı. Bu sayı, başkent ilkokullarının 1/10'u idi. Selânikli eğitimciler, okul, metod, kitap açısından, yenileşmenin bayraktarlığını yaptılar. Selim Sabit Efendi'nin *Rehnüma-yı Muallimin* adlı, öğretmen kılavuz kitabı ile *Elifba-yı Osmanî* adlı ders kitabı, daha başka elifbalar, kitapçıklar, haritalarla araçlar; usul-i cedid programını benimseyen okullara girdikçe gericilerin kıpırdanmaları da arttı. Maarif Nâzırı, Selim Sabit Efendi ile öteki aydın öğretmenleri katına çağırıp "Okulların bu duruma getirilmesinin dine aykırı görüldüğünü, Kur'an-ı Kerim'in diz çökmeden öyle sıra üstünde el ayak sallanarak okunamayacağını, Şeyhülislâmın, bu Frenk işlerinin doğru olmadığına ilişkin fetvâ verdiğini, ortalığı velveleye vermemek için işi yavaş yavaş götürmelerini" söylemişse de nümune iptidaîleri, İstanbul'da, Selânik'te, Midhat Paşa'nın girişimiyle Tuna Vilayeti'nde daha sonraları da ülkenin her tarafında hızla yayılmıştır.

İptidaîlerin programı, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Usul-i Cedide ile Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ahlâk, İlmihâl, Yazı, Hesap, Tarih-i Osmanî (özeti), Coğrafya (kısaca), Mâlumat-ı Nâfia (faydalı bilgiler) olarak; öğrenim süresi de 4 yıl gösterilmiştir. Kızların 6-10, erkeklerin 7-11 yaş arasında devamları zorunlu kılınırken bir yerde iki okul varsa birinin kızlara ötekinin erkeklere mahsus olması koşulu konmuştur.

Tanzimat'ın özüne ve yönetsel alanda gerçekleştirilmek istenen reformlara dönük bir okulu ise 1859'da açılan Mekteb-i Mülkiye'dir. Merkezî yönetimi güçlendirmek, taşraya, yasa ve hukuk bilir kaymakamlar göndermek için, Meclis-i Âli-yi Tanzimat'ın görüşü doğrultusunda; rüşdiye üstü iki yıllık böyle bir okulun açılması amacıyla gerekli bina ve muallim sağlandı. Bâbıâli memurlarından, medreselerden seçilen 100 öğrenciden 30'u iki yıl sonra mezun oldular. 1861'de okul 4 yıla çıkartıldı. 1908'den sonra önemi daha da artan Mülkiye Mektebi, ileri düşüncelerin kaynağı oldu. 1916'da Darülfünûn'a katıldı. 1918'de tekrar ayrı okul konumu kazandı. (1931'e değin 1867 mezun vermiştir. 1936'da Ankara'ya taşınmış olup günümüzde Siyasal Bilgiler Fakültesi'dir.)

Rüşdiye üstü lise öğrenimi veren ve ilki Galatasarayı Sultanisi adıyla 1868'de açılan okullar, Tanzimat'ın son dönemine rastlar. Tevfik Fikret, Galatasarayı Sultanisi için "Doğu'nun, Batı ufkuna açılan ilk penceresi" demiş. 1867'de Avrupa gezisine çıkan Abdülaziz'in, oradan aldığı etkilerle yurda dönünce "Fransa'daki liselerin eğitimini ve fenlerini verecek, her sınıf uyruklardan memleket hizmetine ehliyetli insanlar yetiştirecek, Türkçe ve Fransızca'nın eşit düzeylerde okutulacağı" okulun açılması kesinleşmiştir. Zengin Türk, Müslüman ve gayri-müslim 300 gencin alındığı, hocalarının çoğu yabancı Galatasarayı Mekteb-i Sultanîsi, 1 Eylül 1868'de açıldı. Osmanlı Musevileri gençlerini göndermedier. Görkemli bir törenle açılan okulda birçok şey ilkeldi: Dershaneler mangalla ısıtılıyordu. Yemekler kötüydü, tuvaletlerde su yoktu. Resim atelyesinde, silgi yerine ekmek içi kullanılıyordu! Okulun açılmasında en önemli etken ise, 1867'de Fransa'nın verdiği ve Osmanlı uyruğu gayri-müslimlerin de yararlanacağı okulların bir an önce açılması koşulunu da içeren nota idi.

Tanzimat'ın bir sembolü sayılan Mekteb-i Sultanî, Fransızca öğretiminde çok başarılı oldu. Okulun programını, ilk müdürü M.D. Salve hazırladı. Okul tüzüğü ise 1874'te yayınlandı. Lisan-ı Osmanî, Tarih, Coğrafya, Yüksek Matematik, Muhasebe, Biyoloji, Kimya, Hukuk, Latince, Yunanca, Resim, Beden Eğitimi, Bitkiler vb. dersler ile ağırlıklı olarak da Fransız dili öğretim programında yer aldı. Ertesi yıl yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi; büyük vilâyet merkezlerinde de birer sultanî mektebi açılması öngörmekteydi.

Sultanîlerin açılması; Rüşdiye ile bu aşama arasında İdadî (hazırlık) adı veren bir ara okulunu da zorunlu kıldı. Askerî idadilerden esinlenen bu okulun amacı; muhtelif rüşdiyelerden gelen öğrencilerin, aynı düzeye kavuşturulmasıydı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi idadîyi, 4 yıllık rüşdiye ile birlikte 7 yıl olarak belirlemişti. İstanbul'daki ilk idadî olan Darülmaarif'te, Nizamnamenin öngördüğü program 1872'de uygulanmaya kondu. 1875'te idadî sayısı dörde çıktı. Bunlarda toplam 261 öğrenci, 10 muallim vardı. Nizamnamedeki, Türkçe, Kitabet ve İnşa,

Fransızca, Kavanin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i Servet-i Milel, Coğrafya, Tarih-i Umumi, Hesap, Cebir, Usul-i Defteri, Hendese, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, İlm-i Mevalid derslerinden oluşan idadî programını uygulayan okulların çoğalması 1880'den sonradır. Valiler, il olanaklarıyla idadî açma yarışı sürdürürlerken, Sultan Abdülaziz de imparatorluğun başlıca büyük kentlerinde kendi unvanını taşıyan sultanîleri, ülke genelindeki bürokratik büyümenin bir gereğiydi.

Cemiyetler aracılığı ile eğitime hizmet, 1850'lere dayanır. Bu amaçtaki derneklerin ilki 1851'de oluşturulan Encümen-i Dâniş'tir. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin de üstündeki bu kuruluş, okul kitaplarının yazımı; yabancı kaynakların Türkçe'ye çevirilmesi; açılması plânlanan Darülfünûn'a akademik bir ortam hazırlama görevlerini üstlenmişti. Seçkin 40 üyesi Darülmaarif'te toplanıyor, her üye, bir veya birkaç işi yükümleniyordu. Örneğin Fuad ve Cevdet Paşalar, uzun süre okullarda okutulan *Kavaid-i Osmaniye* adlı ilk Türkçe dilbilgisi kitabını hazırlamışlardır. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin faaliyetleri de bu döneme rastlar. Bu özel dernek, bilime ve beceriye düşkünlere, karşılıksız ders vermeyi, haftada bir gün toplanıp edebiyat söyleşileri, şiir yarışmaları düzenlemeleri iş edinmişti. Öteki dernekler, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhane (1856), Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861), Cemiyet-i Kitabet (1862), Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye (1864), Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye (1865) ve Cemiyet-i Eczacıyan der Âsitane-i Âliye; Tercüme Cemiyeti (1880)'dir.

Bunlardan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin amacı, okuma olanağı elde edemeyen Müslüman çocuklarına, yetişkinlere, din kurallarını ve herkesin bilmesi gerekli bilgileri öğretmekti. Bunun için de kurslar düzenlemeyi ve okullar açmayı hedefliyordu. Bir dönemin hemen bütün önde gelen devlet adamlarının ve aydınların üyesi oldukları derneğin kurucuları arasında Yusuf Ziya, Ahmet Muhtar (Gazi), Vidinli Tevfik Paşalar vardı. Derneğin ilk açtığı okul, Bayezid'de Simkeşhane içindeki Valide Mektebi'dir. Buraya, Kapalıçarşı esnafının çırakları boş vakitlerinde devam ederek okuma-yazma öğrenmekteydi-

ler. 3 sınıflı bu halk mektebinde herşey parasızdı. Örgütün maddi olanakları artınca Fransa'daki "Prytanée militaire de la Fleche"den esinlenen yetim kız ve erkek çocukları için bir yurt-okul düşünüldü. Dârüşşafaka bu düşüncenin sonucudur. Böylelikle, varlıklı ve soylu aile çocuklarının devam ettiği Galatasarayı Sultanîsi'ne bir alternatif okul tesis edilmiş oldu. Dârüşşafaka'nın ikinci özelliği, Müslüman çocuklarını almasıdır. Bu büyük kurum "İstanbul ciheti"ndeki yoksul öksüzlerin sığınağıydı. İlk öğrenim sınıflarıyla birlikte 8 yıllık olup programı fen ağırlıklıydı. Bir ara son sınıfına telgraf dersleri de konarak meslek eğitimi de vermiştir. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, 1872'de öğretime açılan okulun binası için 35 bin altın harcamış; fakat ders verecek öğretmen, okutulacak kitap bulamamıştı. Bu yüzden ilk zamanlar askerî okulların hocalarından fahrî hizmet yoluyla yararlanıldı. 1882'den sonra bir telgraf fen öğretimi veren Dârüşşafaka, kültür, bilim ve siyaset yaşamımıza çok sayıda değerli insan kazandırmış, 1903'ten sonra Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır.

Yabancı ve Azınlık Okulları - Yabancılar ve azınlıklar, Tanzimat'ın kendilerine tanıdığı aşırı özgürlüklerden yararlanarak eğitimde önemli mesafeler aldılar. Misyonerler için, Osmanlılığın çok uluslu, çok dinli, dilli mozayiği bulunmaz bir ortamdı. Islahat Fermanı (1856) ise gayri-müslim uyruklara, kendi dinlerine ve kültürlerine dönük, ilk orta ve yüksek derecede okullar açma fırsatı verdi. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Hıristiyan Araplar her tarafta okullar açtılar. Katolikliği, Protestanlığı yaymak isteyen, Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya Avusturya ve Amerika kilise çevreleri de yarış hâlinde bir okul kampanyası başlattılar. Bunda, sayılan devletlerin siyasal, kültürel ve ticarî çıkarlarına hizmet amacı da vardı. Nitekim çok geçmeden, Osmanlı kentlerinde, kendi ülkelerine ve uluslarına hayranlık duyan elit topluluklar, ortaya çıktı.

Tanzimat'a girilirken, İstanbul'daki Katolik Mekteplerinin (Hıristiyan-Lâtin) sayısı 40 dolayında olup içlerinde en eskisi 1609'da açılan St. Benoit Koleji'ydi. Arkalarında Cizvit, Kapüsen, Lazarist Hıristiyan tarikatlerinin

bulunduğu bu okullara, Tanzimat döneminde yenileri eklendi. Erkek kolejleri şunlardı: St. Benoit Citvit Mektebi, Paroisse de St. Antoine, Büyükdere Paroisse de St. Marie, St. Louis Péra, St. Puchérie, Kumkapı Koleji, Fenerbahçe Koleji, St. Joseph, St. Jean Babtiste, St. Esprit, St. Michel, Orphelinat de la Paix, Orphelinat de la Providence, Orphelinat de St. Georges, Orphelinat d'Üsküdar, Orphelinat de l'Artigiana, Dominiken, Fransisken, Büyükdere ve Pera mektepleri. Kız mekteplerinin başlıcaları da şunlardı: Orphelinat de la Providence, Taksim Orphelinat'sı, Bebek Etouvoir'ı, Orphelinat de la Paix, Çukurbostan Mektebi, Artigiana Mektebi, St. Georges Mektebi ve Orphelinat'sı, Pangaltı Meccanî Mektebi, Kadıköy Notre Dame de Sion Koleji, Bakırköy, Yedikule, Kumkapı, Fenerbahçe Mektepleri, Beyoğlu Ste. Marie Mektebi, Adalar Mektebi, Beyoğlu Soeurs (Sörler) Mektebi. Bu okullarda yaklaşık 6 bin dolayında kız ve erkek öğrenci okumaktaydı.

Protestan okulları ise ülke genelinde yaygınlık gösteriyordu. 1830'da imzalanan ilk Osmanlı-Amerikan anlaşmasından sonra faaliyetini artıran Board örgütü, misyonerlik çalışmalarını da hızlandırdı. Kısaca Board Okulları diye bilinen Amerikan Protestan okullarının hemen hepsi, 1830'dan sonra açıldı. (Beyrut'ta 1824'te kurulan dışında.) İlk zamanlar Amerikalı misyonerlerin bu girişimlerine; Latin mekteplerinin arkasındaki büyük devletler karşı çıktılar. İstanbul'daki Rum Patrikliği de Osmanlı Hükümeti nezdinde itirazlarda bulundu. Ama, 1834'te Beyoğlu Amerikan Kız Ortaokulu, Bursa, İzmir, Trabzon okulları açıldı. Sonraki yıllarda misyoner, okul ve öğrenci sayıları hızla arttı. Örneğin 1845'te 34 misyoner, 7 okul, 135 öğrenci varken, on yıl sonra 58 misyoner, 38 okul, 363 öğrenci vardı. 1865'te (aynı sıraya göre) bu rakamlar 89, 114, 4160'a; 1875'te 137, 244, 6253'e; 1885'te, 156, 390, 13.791'e; 1900'de de 187, 425, 23.040'a yükseldi. 1910'da ise Amerikan misyoner okullarının dökümü şöyleydi: Ana ve ilkokul 395, öğrenci mevcudu 19.243; ortadereceli okullar 29, öğrenci mevcudu 3012; kolejler (yüksekokul) 6, öğrenci mevcudu 1219. Bu okulların en tanınmışı olan Robert Kolej, 1863'te açıldı. 1878'de 400 bin do-

larlık veraset parasından yeni binası yapıldı. Bu binanın arsasını 36 bin liraya Ahmet Vefik Paşa satmıştır. Okulun Mühendislik kısmı 1912'de yapıldı. Kız Koleji, Boston Amerikan Kadınlar Cemiyeti'nce 1871'de önce Üsküdar'da Selamsız'da High School adı altında faaliyete geçti. 1890'da 4 sınıf eklenerek lise oldu. Adı da Kostantinopl Kızlar Koleji olarak değiştirildi. 1914'te Arnavutköy'deki yeni binasına taşındı.

Latin ve Amerikan yabancı okullarına devam eden Türk ve Müslüman öğrenci sayısı 1900'e değin yüzde 10-15 dolayında iken 1910'dan sonra yüzde 60'a, Cumhuriyet döneminde de yüzde 75'lere kadar çıkmıştır. Başka bir açıdan bakılınca da 19. yüzyıl sonlarına doğru Türkiye'de 10'u yüksek, 46'sı lise ve dengi, 1450 de ilk ve orta düzeyde toplam 1500'den fazla yabancı okul, bunlara devam eden 60 bin öğrenci varken, Osmanlı Darülmuallimlerinin (öğretmenokulları) sayısı 15, toplam öğrenci sayısı da 500 kadardı. (Aşağılarda 1900 yılındaki sayısal durum ayrıca verilecektir.) Fakat asıl acıklı durum; yabancı okullar, görkemli ve plânlı binaları, kalabalık ve yetkin öğretim kadroları, yabancı dil, jimnastik, müzik derslerini de kapsayan ileri programları karşısında Osmanlı okullarının sergiledikleri yoksulluk ve yetersizlikten kaynaklanıyordu. Türk aileler bile bu okullara hayranlıkla bakıyorlar, çocuklarını kaydettirebilmek için can atıyorlardı. Bu aşırı isteğin gerisinde ise yüzyıllardır verilmeye çalışılan Arapça ve Farsça'ya tepki vardı.

Azınlıkların yarışı, yabancılarınkinden hiç de geri kalmamıştır. Rumlar, 1844'te Heybeliada'da, 1856'da Fener'de iki büyük okulu cemaat hizmetine soktular. Heybeliada Papaz Mektebi 1923'e değin, yüksek Ortodoks Teoloji Okulu, bu tarihten sonra ise Rum Lisesi olarak varlığını korumuştur. Kuruçeşme'deki özel Üniversite'de de Dil, Edebiyat, Geometri, Matematik, Tıp bilimleri öğretiliyordu. Rumlar, İstanbul'da ve Rum azınlığın bulunduğu yerlerde ilk, orta ve lise düzeyinde okullar açtılar. Ermeniler'in ise 1859'da yalnız İstanbul'da 42 okulları vardı. Bu okullarda 5531 öğrenci okumaktaydı. 1874'te ise İstanbul'da 51, Anadolu'da da 469 Ermeni okulu bulunduğu biliniyor. Ermeni okullarının bir özelliği, Erme-

nice'nin yanında, bir zorunluluk yokken Türkçe'nin de öğretilmesiydi. Hesap dersleri ise Türkçe yapılmaktaydı. 1900'de Osmanlı ülkelerinde 813 Ermeni mektebinde 81.226 öğrenci okumaktaydı. Belirtelim ki Anadolu'daki Ermeni okullarına, az da olsa Türk çocukları da o çevrede eşidi kendi okulları bulunmadığından devam edebilmekteydiler. Yahudiler, 1854'te Musevî Asrî Mektebi'ni, 1875'te Alians İsrailit'i açtılar. Soydaşlarının çokça yaşadığı kentlerde de birer ilkokulları vardı.

Azınlık okullarında, örneğin Rum mekteplerinde çocuklara "maarif-i Rumiye" adı altında verilen eğitim; çoğu zaman, samimi Rumları bile öfkelendiren "Osmanlı'ya yabancılaştırma" amacına hizmet ediyordu. Oysa, Rum ve Ermeni patrikleri bu amacın ateşli birer taraftarıydılar.

Eğitim ve Yasal Düzenleme - Osmanlı Hükümeti'nin, "maarif işleri nasıl gidiyor?" kaygısı ile harekete geçişi 1862'dedir. Ahmed Vefik Efendi (Paşa) "Anadolu'nun Sol Kol Müfettişi" geçici görevi ile 1862-64 arasında Batı Anadolu'yu dolaşmış, okulları da denetlemiştir. Dönüşünde Meclis-i Vâlâ'da ve Maarif Nezaretinde yapılan görüşmeler sonucu, yeni okullar yapılması, okullara kitap gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Nitekim, 1864'te, Maarif Nezareti 92.382 adet Kur'an cüz'ü ile kitap ve risaleyi okullara gönderdiği gibi, 1865'te de 99.700 adet kitap ve risale göndermiştir. Ama, bakanlığın bu konudaki başarısızlığı, kitap basımından, sayısına, türüne ve dağıtımına varıncaya dek sürmüş; hatta daha kötüye gitmiştir Örneğin, 18 Ekim 1908 (5 Teşrin-i evvel 1324) tarihli *Sabah* gazetesi, bakanlığın bu konudaki başarısızlığını uzun uzun irdeleyen bir yazıya yer vermiştir.

1869'da yayınlanan ve yasa hükmünde olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Maarif Nâzırı Saffet Paşa'nın (1814-83) eseri sayılır. Osmanlı yönetimi ilk kez bu tüzükle eğitim işlerine ciddi biçimde eğilmiştir. O kadar ki düzensiz sistemsiz, günün gereksinimlerine göre belirlenmiş kurumlaşma, ilk kez bu tüzükle kurallara bağlandı. Başlıca hükümleri şunlardı:

- İlköğretim zorunludur. Bu aşama okulları, sıbyan (ana okulu ve temel eğitim birinci kademe) mahalle ve

köy okullarıdır.

- Rüşdiyeler (ikinci kademe) en az 500 haneli kasaba larda açılır.

- İdadiyeler (ortaokul) 1000 haneli büyükçe merkezlerde açılacaktır.

- Sultanîler (lise) vilâyet merkezlerinde kurulacaktır.

- İstanbul'da bir Dârülfünûn (üniversite) bulunacaktır.

- İstanbul'da ayrıca bir Darülmuallimin (erkek öğretmen) bir de Darülmuallimat (kız öğretmen) okulu bulunacaktır.

- Öğretim yöntemleri ve teknikleri geliştirilecek, öğretmenlerin bilgi ve görgüleri artırılacaktır.

- Maarif merkez örgütü düzenlenecek, illere şubeleri açılacaktır.

- Öğrencilerin okulu ve öğretmeni sevmeleri önlemleri alınacaktır.

- Okul giderleri için halktan yardım toplanacaktır.

Saffet Paşa'nın tesbitlerine göre, tüzüğün çıkarıldığı sırada imparatorluk maarifi şu görünümleri öneriyordu: a) Mevcut mekteplerin türleri ve dereceleri eğitimin yaygınlaştırılması amacına yeterli ve uygun değildi. b) Yüksek öğretim, ilk ve orta öğretimin yaygın ve düzenli olmasına bağlı iken ülke genelinde sıbyan mektepleri pek azdı. c) Varolanlarda öğretim yalnız din derslerinin başlangıcıyla sınırlıydı. d) Okul yönetimleri, ehliyetleri ve içyüzleri meçhul insanların elindeydi. e) Rüşdiyelerde okuyanlar bile zamanlarının çoğunu, mahalle mektebinde öğrenilmesi gereken konuları öğrenmekle harcamaktaydılar. f) Bilim ve fen öğretimi için yüksek okullar yoktu. g) Cemaat okulları kendi ülküleri için, medreseler İslâm skolastiğine çalışmaktaydılar. Gerçi bu tüzük, tüm bu sorunları bir çırpıda çözebilecek değildi. Fakat, devlet okullarını aşamalandırması, öğretim yöntemlerini düzene koyması, öğretmenler için belirli düzeyler öngörmesi, eğitim örgütünü illere kadar genişletmesi, eğitim bütçesi için kaynaklar ve ödenekler belirlemesi önemli yaklaşımlardı. Uygun yerlerde kız rüşdiyelerinin açılması da tüzüğün hedefleri arasındaydı. Belki bir noksanı, o günkü adıyla sanayi (meslekî ve teknik) okullarına yer vermemesidir.

Bu, tüzüğün Fransa eğitim yasalarından yararlanılarak hazırlanmasına bağlanır.

Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin öngördüğü okullaşma uzun süre, hattâ Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin tam gerçekleştirilemedi. 19. yüzyıl biterken bütün ülkede yalnızca 400 kadar rüşdiye bulunması da bunu gösterir. Kız rüşdiyelerine taşrada kimse ilgi göstermiyordu. Ortaöğretimde idadî-sultanî karmaşası ve sürtüşmesi her zaman gündemde kaldı. Tüzüğe göre, idadîlere, rüşdiyeyi bitirip Dârülfünûn'a gitmek isteyenler yazılacaktı. Bu okulların her 1000 haneli merkezlere de açılması gerekiyordu. Oysa 1870'lerin sonunda bile henüz biri İstanbul'da, öteki Yanya'da iki idadî vardı. Tek sultanî ise Galatasarayı idi. 1884'te il merkezlerindeki idadiler 29'a çıktı ama çoğuna ilgi yoktu. Çünkü, rüşdiyeyi bitirenler, devlet dairelerinde cazip görevler bulmaktaydılar.

Tüzüğün getirdiği bir yenilik de Usul-i Cedid denen yeni öğretim metodunun yaygınlaştırılması olmuştur. Selim Sabit Efendi'nin *Elifba-yı Osmanî*'si tüm okullarda geçerli sayıldı. Yeni metod şöyle tanıtılıyordu: "Elifbada önce harflerin adları öğretilecek. Tevsım denen bu eski yönteme göre elif, be, te, cim... gibi. Ünsüz harflerin adları öğretildikten sonra bunların 'hareke' denen seslendirilmelerine geçilecek. Bunu hecelerin doğrudan söylenmesi izleyecek. U, ö, a, ca, ci, da, du... gibi." Eski deyimle önceki "tehecci" yöntemi bırakılıyor, yerine "savtî" (seslendirme) yöntemi benimseniyordu. Maarif Nezareti, bu yeni yöntemi kısa zamanda okullara yerleştirebilmek için gezici öğretmenler görevlendirilmesini vilayet maarif müdürlüklerinden istedi.

Nizamnamenin uygulanmaya konmasından sonraki beş yıllık sürede, Osmanlı maarifinin nereye kadar yol aldığını 1875 yılına ait bir istatistikten öğrenebiliyoruz:

İstanbul'da: 1 idadî, 43 öğrencisi vardır. Galatasarayı Sultanîsi ve Darüşşafaka, Maarif Nezareti'ne bağlı değildir.

22 Erkek Rüşdiyesi ve Öğrenci Mevcutları: Dârülmaarif (269), Mahrec-i Aklâm (44), Beşiktaş (135), Mahmudiye (103), Kapudanpaşa (107), Mirgün (88), Galata (152), Şehzade (85), Fatih (195), Südlüce (44), Üsküdar Cedid

(96), Beylerbeyi (61), Kanlıca (27), Tophanelioğlu (13), Feyziye (130), Bayezid (142), Zeyrek (96), Davudpaşa (124), Eyüb (62), Üsküdar Atik (148), Odabaşı (38), Sultanselim (38), Toplam: 2240.

Kız Rüşdiyeleri ve Mevcutları: Dârülmuallimat (46), Sultanahmet (34), Şehzade (32), Yusufpaşa (50), Altay (37), Atpazarı (19), Üsküdar (28), Gülfem (15), İbrahimpaşa (10), Eyüb (15). Toplam: 286.

Vilayetlerdeki Rüşdiye Sayıları ve Öğrenci Mevcutları: Edirne 25/1389, Tuna 44/2205, Bosna 24/946, Selanik 21/1144, Yanya 12/577, Manastır 13/866, Girit 9/376, Cezayir-i Bahr-i Sefid 14/392, Konya 18/987, Aydın 13/976, Hüdavendigâr 25/1081, Ankara 15/1507, Sivas 9/513, Kastamonu 17/876, Trabzon 10/753, Erzurum 19/740, Diyarbekir 16/813, Halep 11/528, Suriye 11/524, Adana 5/329, Bağdat 8/351, Trablusgarb 4/123, Kıbrıs 1/111, Canik 3/130, Kudüs 2/88, Zor 2/5.

364 rüşdiyede toplam 19.396 öğrenci görülmektedir. Zabtiye Nezareti'ne bağlı 13 rüşdiyede 430 öğrenci; Bosna, Girit, Konya rüşdiyelerinden birer tanesinin İnas (kız) rüşdiyesi olduğu da biliniyor.

1875'te "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de (Eyüb, Galata, Üsküdar) bulunan mekâtib-i sıbyaniyenin idaresi için ahalice intihab olunacak azadan mürekkeb olmak üzere teşkil olunacak Mecalis-i tedrisiye ve şubelerinin suret-i teşkiliyle vazifeleri hakkında" 24 maddelik bir talimat yayınlanmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, İstanbul'da ve vilayetlerde Maarif meclislerinin kurulmasını öngördüğünden, İstanbul'da da halkın seçeceği üyelerden bu meclislerin oluşturulması doğal. Fakat, yine o yıl, Bakanlığın "Memâlik-i Mahrusa-i Şahane'de (Osmanlı ülkelerinde), kütüb ve resail-i muzırranın (muzır kitap ve dergilerin) tab' olunmamasıyle beraber o nev'i matbuat hariçden getirilerek neşr ve ilân edilmemesi için bâzı tedabir icrasına" kalkışılması da bir anormalliğin o yıllarda başladığını göstermektedir.

Tanzimat okullarının doğduğu geliştiği, iyi kötü bir sisteme kavuştuğu dönem boyunca medreselerde hiçbir kıpırdanma görülmemiştir. Aksine talebe-i ulûm (bilim öğrencileri) adını kendilerine pek yakıştıran medreseliler,

daha sık sokağa dökülmekte, olaylarda aktif olmaktadırlar. 1876'daki siyasal çalkantıların hepsinde yer alan bu gürûha, Sultan II. Abdülhamid olumsuz bakmış; medreselilerin büsbütün cahil kalmaları için çaba göstermiştir. Medreseye kayıtlı olanların askere alınmayacakları koşulunu getirerek bu kurumların asker kaçaklarıyla dolmasına olanak vermiştir.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra ilân edilen 1876 Kanun-ı Esasisi'nin 15. maddesi "Her Osmanlının genel ve özel öğretim hakkına sahip olduğunu", 16. maddesi de "Her çeşit okulun devletin denetimi altında tutulacağını ve inanç işleri ile ilgili eğitim dışında, Osmanlı uyruklarının eğitiminde birlik sağlanmasını" hükme bağlamıştı. Buna göre din eğitimi dışında herkesin ortak bir program ve pedagoji şemsiyesi altında eğitimi esastı Ama, yasanın bu maddeleri, Midhat Paşa'nın fikri olduğundan, II. Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'ın ilk oturumunda okunan söylevinde bu konuya yer vermemişti. Bununla birlikte ilk Osmanlı meclisinde en çok eğitim konuşuldu, tartışıldı. Kimi yerlerde hiç okur yazar bulunmadığı, nizamnameye uygun tek okulun açılmadığı dile getirildi. Meclis Başkanı Ahmed Vefik Paşa "Bir memleketin ruhu eğitimdir" dedi. Genç mebuslar, beşik ulemasını, cahil müderrisleri aşağılayarak eleştirmekten çekinmediler.

Sonuç olarak, Tanzimat maarifi ve okulları Türk eğitiminde bir başlangıçtır. Bugün bile hangi önemli eğitim kurumumuzun tarihini incelesek Tanzimat'ın izlerini ya da temelini buluruz. İlköğretimin zorunlu kılınması ve yaygınlaştırılması, yüzlerce yıllık öğretim metodunun değiştirilmesi, dernekler, vakıflar aracılığı, hatta imecelerle okullaşma sürecinin başlatılması, din eğitiminin, din eğitiminin yanında temel eğitimin, bir ölçüde de laik eğitimin ve yabancı dil öğretiminin gündeme gelmesi, kızlara ortaokul, öğretmen okulu, meslek okulu kapılarının açılması, öğrencilere özel kıyafetler öngörülmesi, okul binaları yapılması, Türkçe eğitimin esas alınması, halk dilinin (kaba Türkçe'nin) öğretilecek kadar önemli olduğu üzerinde durulması, halka da kara cümle yazı ve hesap öğretme siyaseti, o kısa dönemi saygıyla anmamızı gerekti-

riyor. Bununla birlikte, eğitimde kutuplaşmalar da yine Tanzimat'la belirginleşti. Ziya Gökalp şöyle diyor: "Medrese ve mektep birbirine zıt birer kurum oldu. Uyanan aydınlar, yenilgilerimizin eğitimdeki ülküsüzlükten kaynaklandığını görüyorlar. Maarifimizin kozmopolitliği meydandadır. Tanzimat'dan beri memleketimizde Fransızlar'ın medeniyetçi eğitimi uygulanıyor. Oysa ulusçu eğitim, medeniyetçi eğitime karşı harsçı eğitimdir."

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE EĞİTİM (1876-1908)

II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı (1876-1908) boyunca giderek ağırlaşan özgürlük kısıtlamaları, sansür ve baskı, dönemin eğitiminde de yaşanmıştır. Ama, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'ne hayatiyet ve işlerlik kazandırma çabaları da aralıksız sürmüştür. Toplumsal çalkantıların, ulusçu hareketlerin eğitimi de etkilediği yadsınamaz. Bu devrin bir diğer özelliği özel okulların ilk altın çağı yakalamasıdır. Devlet okullarına oranla, alımlı fizikî görünümleri, gözdoyurucu öğretim kadroları ile özel okullar öndedir. Başka bir değişiklik, artık eğitim ve öğretim salt İstanbul için değildir. Her tarafta bir eğitim seferberliği yaşandığı gözlenir. Bunda ise halkı uyandırmak amacından çok, devletin en uzak köşelere kadar, merkezî otoritenin uzantılarını götürmek, bir anlamda bürokrasiyi ve resmî kurumlaşmayı yaygınlaştırmak düşüncesi egemendir. Mülkiye, hukuk ve ticaret mektepleri, idadiler hep, okumuş eleman gereksinimi için revaçtadır. Bayındırlık çalışmaları, yol yapımları, kentleşme ve belediye hizmetleri ise teknik eğitimi özendirmiştir. Uzun zaman rağbet görmeyen idadilerin bu dönemin sonlarında il merkezleri ile büyük kazalarda açılması ve bunlar için görkemli binalar yapılması elbette ki bir maksat içindi. Meslek okulları ise akla gelebilecek her alan için öngörülmüştür. Örneğin, 1888'de, Bursa'daki Harir Darüttalimi ertesi yıllarda da Antalya ve Beyrut'ta açılır. Ziraat Ameliyat (uygulama) mektepleri Selanik'de (1889), Bursa'da (1892); Ankara'da, Numûne Çiftliği ve Çoban Mektebi (1902), İzmir'de Bağcılık Aşı ve Ameliyat, Selanik'de Polis mektepleri... Darülmuallimin okullarının sayısı bu dönemde 31'e çıkmış, Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne, Manastır Ordu merkezlerinde birer Harbiye, Şam'da Tıb mektebi açılmıştır. Hatta bu girişimler; en olumlu yenilikleri bile Abdülhamid aleyhine yorumlayan muhalifler-

ce "Padişah, İstanbul'da yüksek öğrenim gençliği bulunmasını istemiyor!" biçiminde algılanmıştır. Oysa, eylem için yüksek öğrenimlilere gerek bulunmadığı, Darüşşafakalılar'ın Bâbıâli önünde toplanıp gösteriler yapabilmelerinden anlaşılmıştır. Öte yandan, Türkiye'deki eğitim gelişmelerini izleyen komşu İran, İstanbul'daki elçisi aracılığı ile hükümete başvurup Avrupa'ya öğrenci göndermek yerine gençlerini İstanbul'da okutmak istediklerini, bunun aradaki dostluğu da pekiştireceğini bildirmiştir.

Yaygın Eğitimle Birlikte Baskılar - II. Abdülhamid en çok Mekteb-i Mülkiye'ye önem vererek 1879'da bu okulun açılmasını gerçekleştirdi. Rejimine bağlı kamu görevlileri yetiştirmeyi arzuluyordu. Bu amaçla da okulu 1885'te 4 yıla çıkarıp, yatılı yaptı. O yıllarda Yıldız'da da yeni bir Şehzâdegân Mektebi kuruldu. Okul çağındaki çok sayıda şehzadenin yanısıra, padişahın güvenini kazanmış devlet adamlarının çocuklarının da alındığı bu okul, bahçeler içerisinde iki katlı (hâlen Yıldız Üniversitesi müştemilatındandır) küçük bir saraydı. Çevresinde hocaların, şehzadelere özel dersler vermelerine mahsus küçük pavyonlar ve köşkler bulunuyordu. Okulun programı, her şehzade için ayrı ayrı düzenleniyordu. Örneğin, Burhaneddin Efendi için, Tâlim-i Kıraat, Kur'an-ı Kerim, Esma-yı Osmaniye, İmlâ, Hesab-ı Zihnî, İdman-ı Zihnî, Hüsn-ü Hat konmuştu. Bu aristokrat okulun genel düzeyi rüşdiye-idadiye idi. Padişahın amacı, hânedan ve zâdegân gençlerini kentteki öteki okullardan, dolayısıyla "zararlı fikirlerden" uzak tutmaktı. 1892'de bir de Aşiret Mektebi açtırttı. Önce, Arap aşiret çocukları, sonraları da Kürt ve Arnavut beylerinin çocukları, bu 5 yıllık yatılı okulda, saltanata bağlı kuşaklar olarak yetiştirmek istediler. Oysa Aşiret Mektepliler yemekleri beğenmeyip 1907'de (Abdülhamid'in başının dertte olduğu bir sırada) eyleme geçmişlerdir.

Siyasal kaygılarla okulların sıkı denetime alınması; mekteplilerin de siyasete ve ideolojilere ilgi duymaları Abdülhamid dönemindedir. O, bir yüksek okul konumuna getirdiği Mülkiye'den yönetim karşıtı sesleri duyunca, aydın hocaları okuldan uzaklaştırıp Edebiyat Tarihi derslerini de çıkarttırmış, bunun yerine, Mülkiyelilerin dindar

olabilmeleri için Fıkıh, Kelâm, Tefsir ve Ahlâk dersleri koydurtmuştur. Yeni tarih kitabı da salt "padişahân-ı huld-âşiyan hazeratını" (ölmüş padişahları) ve İslâm büyüklerini anlatıyordu. Basına uygulanan sansür, okul kitaplarını da kapsayacak biçimde genişletildi. Tarih ve edebiyat kitaplarından "vatan, hürriyet, meşrutiyet, Murad, sosyalizm vb." sözcükleri atıldı. Abdülhamid, halkının bir kesimini "yarı vahşî" görüyor, Avrupa yaşamının alınamayacağını savunuyordu. Vatanperverliği asla onaylamamaktaydı. Ona göre din eğitimi yeterliydi. Kur'an-ı Kerim'i Türkçe'ye çevirmeye kalkışan hocaları mahkemeye sevketti. Okulların ders programlarını da çoğu zaman doğrudan düzenliyordu.

Bununla birlikte doğru ve güzel işler de yapılmıyor değildi. En yakın vezirlerinden Said Paşa, 1878-1879 yıllarında iki ayrı rapor hazırlayarak eğitime ilişkin görüşleriyle padişahı etkiledi. İllerdeki eğitim örgütlerinin genişletilmesini, her vilayete bir Sultanî açılmasını, ilköğretim masraflarının halka yüklenmesini, Rüşdiyelere Fransızca konmasını, paralı üniversite ve Sanayi-i Nefise Mektebi açılmasını önerdi. Çöküşün, eğitimsizlikle ilgisini vurguladı. 1881'de bir eğitim programı hazırladı. Yüksek, teknik, meslek ve genel öğretimi düzenleyen bu program, küçük sanat okulları vasıtasıyla köylere kadar iş eğitimi götürülmesini hedef almaktaydı. Abdülhamid bu telkinlerin etkisinde, 1879-86 arasında, illerde 119 İstanbul'da da 17 yeni rüşdiye yaptırttı. Bu okullara Fransızca koydurttu. Büyük illere lise dengi 29 idadi açıldı. İstanbul'da, Divan-ı Muhasebat'ın bünyesindeki Mekteb-i Fünûn-ı Maliye'den ayrıca, 1879'da Hukuk Mektebi, yirmi yıllık bir oyalanmadan sonra açılabildi. Bu okul, ilk 10-15 yıl zarfında başkentin en kalabalık bir iki eğitim kurumundan olmuştur. 1897'deki mevcudu 520 İslâm 48 gayri-müslimdir. 1908'de ise giriş koşulları hafifletilince mevcudu 2000'e fırlamıştır. Aynı yıl öğretime açılan Eczacılık Mektebi, 1899'a değin 422 mezun verdi. Burada da Mülkiye Tıbbı'ndaki gibi, gayri-müslimler çoğunluktaydı. Said Paşa 1886 tarihli lâyihasında ise eğitim-öğretim programlarının bütünlüğü ve bağıntısı üzerinde durdu. Ana sınıfı çocuklarına oyun bahçesi önerdi. İlk kez

çocuğun ruh ve beden gelişiminden söz etti. İlk ve ortaokullar için atelye, laboratuvar önerileri de yine ilk kez Said Paşa'dan gelmiştir. Halka, bilgi ve sanayi kursları açılsın, dedi. Midhat Paşa ise Suriye'de vali iken Türk-Müslüman çocukların okul yoksunu, Hıristiyanların ise, İngiliz, Fransız ve Amerikan okullarında en ileri eğitimi aldıklarını gözlemledi.

Düzensiz Okullaşma - İptidaî (ilkokul) Talimatnâmesi de 1876'da yürürlüğe girdi. 34 maddelik bu yönetmelik, Tedris Meclislerini, okulların yönetimini, alınacak paraları, başarısız, devamsız öğretmenlerin uzaklaştırılmalarını öngörmekteydi. Fakat, mahallelerde oluşturulacak Tedris Meclisleri çalışmayınca yönetmelikte değişikliğe gidildi. 1900'e doğru, İstanbul'daki iptidaî sayısı 264'e çıktı. Bunlardan herbirinin bir muallimi (25'i bayan) tümünde de yaklaşık 13 bin öğrenci vardı. 1880'lerde 3 yıllık iptidaîlerde, Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihâl, Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, İmlâ, Kıraat, Mülahhas Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî, Hesap, Hüsn-ü Hat; köy iptidailerinde ise Tarih, Coğrafya, Ahlâk ve Sarf-ı Osmanî okutulmaktaydı. 1880'de öğretmenliğe başvuracaklar için konan koşullar şunlardı: Kur'an'dan sınav, Usul-i Cedid üzere öğretim için kurs, Türkçe rahat okuyup yazmak, Nahiv'e kadar Arapça'yı okumak ve olabildiğince imlâ. Aksaray'da Çakırağa Mahallesinde Darülmeliyat (uygulama okulu) denen ve dışarıdan öğretmen olmak isteyenlerle görevdeki öğretmenlerin kursa alındığı bir de merkez oluşturuldu. Buna karşın, iptidaîlerde okuyan öğrencilerin rüşdiyelere nakilleri önlenemediğinden bir tarafta öğrenci azalması öteki tarafta yığılmalar vardı. Öğretmenlerin ücretleri, okuldaki öğrenci sayısı ile orantılı ayarlandığından, bu meslek mensupları sıkıntılara düşmekteydiler. Daha o zamanlarda, çoğu öğretmenin, "eğitim ve öğretime yeterince zaman ayırmaması, okul işlerine yeterince önem vermemeleri" de bu sıkıntıya bağlanıyordu. Maarif Nezareti bir önlem olarak, ellerinde Kur'an-ı Kerim, Tecvid ve din bilgileri öğrendiklerine ilişkin iptidaî şehadetnâmesi (diploması) bulunmayanların rüşdiyelere giremeyecekleri koşulunu koydu.

1880'de bir komisyon kurularak "Osmanlıca harflerin

yazı içinde ulanması, ayrılması, okunması; daha doğrusu, Arap harflerinin, Türkçe'ye uygulanmasından doğan türlü çeşitli sorunlar" ele alındı. Bu girişimden önce de çareyi Latin harflerinin kabulünde görenler bulunduğunu yeri gelmişken hatırlatalım. Ama "öyle konak değiştirir gibi elifba değiştirilmez!" diyenler de vardı. Mahmud Cevad, *Maarif Tarihi*'nde (s. 184) böyle yazıyor. 1881'de İran ulemasının verdiği ve harflerin yazının kolaylık olsun diye değiştirilebileceğine ilişkin fetvası İstanbul'da yayınlanan Farsça *Ahter* gazetesinde yer almış.

1881'de Kâmil Efendi adında biri, 6-10 yaş kızları için 60 kişilik ve usul'i cedide uygulanan özel bir iptidaî açıyor. Burada, elişleri öğretilmesi de programa alınmış. Benzeri bir başka okul; yine kızlar için, yabancı dil, müzik, elişleri program ağırlığıyla Cağaloğlu'nda açılmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi; dönem özel okulların altın çağıdır. Bunda da devlet okullarının yetersizliği tek neden gözüküyor. Üçer beşer ortaklı okul şirketleri; Darülfeyz, Burhan-ı Terakki, Nümune-i İrfan, Şems-i İrfan, Gülşen-i Maarif, Füyuzat... vb. adlarla okullar açmışlardır. 1885'te İstanbul'daki 10 özel okulda toplam 675 öğrenci varken, 1892'de 28 özel okul, 4400 öğrenci sayılması dikkati çeker Medrese-i Hayriye, Medrese-i Edebiye adlı özel okulları ise tutucu şirketler hizmete sokmuşlar; programlarını Kur'an-ı Kerim, Şurut-ı Sâlât, İlmihâl, Rık'a Karalaması, Meşk-ı Sarf-ı Türkî, Nahv-i Arabî olarak düzenlemişlerdir. Ama okulların çekici olması bakımından Fransızca da vardır. Yıldız'a yakın Mekteb-i Hamidî ise ayrıcalıklı ailelerin özel okuluydu.

Bu yıllarda nazır değişikliği önlenemez bir alışkanlıktır. Örneğin 1879'da Ahmed Vefik Paşa 23 gün, Suphi Abdüllatif Paşa 2,5 ay kadar nâzırlık yapabilmişlerdir. Maarif Nezareti, 1848-1880 arasında (32 yılda) 31 nâzır değişikliğine tanık olmuştur. Bu sürede Kâmil Paşa yedi, Cevdet Paşa beş kez bu göreve atanmışlardır. Kâmil Paşa 1876'daki 9 günlük bir nezaretinde "çok önemli" bir işe elatmış: "Örgütüne özen gösterilen numune mekteplerinin 40 bu kadar yıl önce lüzumu anlaşılmış ve bazı mektepler açılmışsa da bu amacın yaygınlaştırılarak yerine getirilmesi bizim günümüze kalmıştır..." Öncekilerin kırk

yılda yapamadığını, Kâmil Paşa 9 günde yapabilmiş mi?.. Onun da amacı başkadır. Böyle bir gerekçe ile Lâleli'deki vakıf odaları, yeni bir numûne mektebi durumuna getirivermiş!

Bu traji-komik örnekler, eğitimin genel durumu, devrin aydınlarını eleştirilere, tartışmalara yöneltiyordu. 1878 Çırağan Vak'ası'nda, okuma yazma bilmeyen Hasan Paşa'nın bir değnek darbesiyle yaşamını yitiren, hem medrese, hem Tanzimat, hem Batı kültürlerinden nasibini almış okur yazar Ali Suavi; "öğretim metodlarının önemi, yüzeysel bilgilerin ezberletilmesiyle kalkınmanın olmayacağı, ilköğretimin temel sayılması" üzerinde durmuştu. Namık Kemal, görüntülerin gerisindeki gerçeklere bakıyordu: "Öğretmenlerin yetiştirilmesi asıl önemli iştir. Çoğu taşralı ya da medrese kaçkını öğretmenlerin okuyup yazmaları yetersizdir. Coğrafya, tarih bilmezler. Bir sınavdan geçirilseler yüzde beşi başaramaz. Gazete okuyup anlayanların oranı bundan da azdır... Yetişenlere millet ve vatan sevgisinin aşılanacağı tek yer okuldur. Medreseler bunu yapamaz. Her çocuk aynı tip okulda okursa Osmanlılık bilinci de eşit biçimde kökleşir." Paris'teki kaçak Türk aydınları da "Eğer eğitime gereken önem verilseydi, bin yerde benzeri görüldüğü gibi halk hürriyetini elde ederdi. Zulûm ve cehalet, alt organları yapışık ikizler gibidir. Biri yok edilince öteki de yaşayamaz..." demekteydiler. Oysa softa takımı, camileri dolduran suskun ve mazlum dindarlara ateş püskürmekte: "Çocuklarımıza Frenkçe okutacaklarmış, Kur'an'ı kaldıracaklarmış!" demekteydiler.

1880'lerdeki eğitim tablosu ise şöyledir: İstanbul'da türlü alanlar için 12 büyük okul kurulmuştur. 20 erkek, 9 kız, 8 askerî, 1 Bahriye rüşdiyesi; toparlanmış eğitim kurumları görünümündedir. 19 erkek, 3 kız iptidaîsi de modern sayılabilecek düzeye ulaşmıştır. Oysa, 264 sıbyan mektebi eski perişanlığından henüz sıyrılamamıştır. Rumların 66, Ermenilerin 45, Katoliklerin 9, Musevîlerin 34, Bulgarların 3, Protestanların 11 ilkokulu, gerçek birer eğitim yuvası havasındadır. Türk rüşdiyelerinde 1795 öğrenci, 167 muallim vardır. Bu sayı, 1903'e kadar yeniden açılan 20 rüşdiyenin mevcutlarıyla 4237'ye çıkmıştır.

Aynı dönemde kız rüşdiyelerindeki öğrenci mevcudu da 1878'de 309 iken 1903'te 11 rüşdiyede 1670'e çıkmıştır. 1880'den, 1886'ya değin vilayetlerde 119 yeni rüşdiye öğrenime başlamıştır. Taşra rüşdiyelerinin toplamı 450'yi, öğrenci mevcudu da 25 bini bulmak yolundadır. Fakat, okula ve öğrenime bakış öylesine ciddiyetten uzaktır ki, örneğin o yıllarda İstanbul'a dökülen Balkan göçmenlerine, hiç düşünülmeden okul yapıları tahsis edilmiş; öğretim etkinlikleri askıya alınmıştır. İstanbul'da her yıl 200-300 gence diploma verilirken bu sayı 50-60'a düşmüştür. Maarif Nezareti genelgeler yayınlayarak vilayetlerdeki iptidaî, rüşdiye sayılarının artırılmasını, medreselerin ıslahını, usul-i cedide öğretimi, okur yazarların, öğretmenlik kursuna alınmak için İstanbul'a gönderilmelerini istemektedir. İstanbul'a çevre oluşturan İzmit, Hereke, Geyve, Adapazarı, Tarakh, Akhisar, Silivri, Gebze, Şile, Çatalca ve Kandıra'da birer rüşdiye vardır. Rüşdiye programlarında ağırlık din derslerindedir. 3 yıllık iptidaî (birinci kademe) devresiyle 6 yıllık bu okulların programı, Elifba, Şifahî Malumat, Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Kıraat, İmlâ, Mâlumat-ı Nâfia, İdare-i Beytiye, Ahlâk, Hıfzıssıhha, Hesap, Coğrafya, Tarih, El Hünerleri derslerini kapsamaktaydı. Askeri rüşdiyelerde ise bir ayrıcalık göze çarpar: 9 okulda 1500 öğrenciye 63 muallim ders vermekte, bu okullarda okuyanlar Kur'an-ı Kerim ve Arapça okumuyor; Kimya, Fransızca, Türkçe İmlâ, Resim görmekteydiler. İstanbul'daki mülkiye mektepleri ile taşradaki muadilleri arasındaki farklılık da öylece duruyordu. Vilayet ve liva idadîleri 6 yıl iken (3 yıl iptidaî üzerine), İstanbul'dakiler 8 yıldı. Oysa her ikisinde de Kur'an-ı Kerim ve din derslerinin yanında, Türkçe, Usul-i Tahrir, Kitabet, Arabî, Farisî, Fransızca, Kavanin, Hesap, Usul-i Defterî, Cebir, Müsellesat, Hendese, Kozmoğrafya, Fizik, Kimya, Mevalid, Mihanik, Coğrafya, Tarih, İlm-i Servet, İlm-i Eşya, Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Hüsn-ü Hat, Resim, Elsine derslerini kapsayan yüklü programlar uygulanıyordu.

Batılı Öğretim Kurumları - Eğitimde Batılılaşma, okul türlerinden, sayısından, programlara değin, dönülmez bir yoldadır. Ama, örnek hep Fransa'dan alındığı için

Fransızca'nın, vazgeçilmez tek yabancı Batı dili, Fransız kültürünün, taklidi elzem bir uygarlık olduğu da giderek yerleşmektedir. Bu süreç, Cumhuriyet'in ilk 30 yılında da hızını kesmeden devam etmiştir. Tanzimat ve *Servet-i Fünûn* edebiyatları, alafrangalık, yeni sanat anlayışı, yasalar, meclisler, yönetsel örgüt tercihleri... Her alandaki Fransız özentisi, eğitimdeki taklitçiliğin doğal sonuçlarıdır. Bunun en somut örneklerinden biri de Sanayi-i Nefise (Güzel Sanatlar) Mektebi ve Müze-i Hümayûn'dur. 1870'lerde "Türkvârî" bir yaklaşımla öngörülen Müze Mektebi, eski sanatın, yazı, cilt, tezhip vb. konularını programına almayı düşlerken, 1876'dan sonra Osman Hamdi Bey'in de katıldığı girişimlerle önce Fenn-i Resim ve Mimarî Mektebi hizmete sokulmuştur (Okulun, Antik Çağ mimarisini çağrıştıran binasındaki resmî açılışı 3 Mart 1883'tedir). Gerçi 20 öğrencinin (kamu görevlisi, genç, orta yaşlı) alındığı okul, Türkiye için değeri küçümsenemeyecek önemli bir aşamadır ama buraya da Fransa'daki sanat eğitimi ve anlayışı daha ilk günden egemen olmuştur. (Bu okul, 1920'lere değin Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi, sonraki yıllarda Güzel Sanatlar Akademisi, YÖK düzenlemesi ile de bir fakülte olmuştur.)

Bunun gibi, 1882'de açılan Ticaret Mektebi'nde de Fransızca'nın etkinliği gözleniyor. Daha 1860'larda, Hayriye tüccarlarının eğitimi için öngörülen bu tür bir okul girişimi, ikinci kez 1880'de gündeme geldi. Sadrazam Said Paşa'nın çabaları sonucu açılan 200 mevcutlu okulda iki dil (Osmanlıca-Fransızca) ve iki diploma sözkonusuydu. Rüşdiye üstü 3 yıllık bu meslek okulunun programındaki derslerden, İnşa ve Kitabet, Coğrafya-yı Ticarî ve Sınayî, Hesab-ı Ticarî, Usul-i Defterî-i Basit, Usul-i Müzafee Fransızca; Muhaberat-ı Ticariye, Tarih-i Ticaret, Hüsnühat-ı Türkî, İlm-i Maadin vs. Türkçe idi. Mezunlara biri Türkçe, öteki Fransızca Fünûn-ı Ticaret diploması veriliyordu. Okul, 1914'ten sonra daha da modernleştirilmiş, devre-i iptidaiye, devre-i intihaiye şubelerine ayrılmış, daha sonra da tâli (lise) ve âli (yüksek) olarak, 3'er sınıfla 6 yıllık olmuştur. 1875'te Galatasarayı'nda hizmete giren Turuk ve Muabir Mektebi'nin devamı durumundaki 3 idadi, 4 yüksek sınıflı sivil mühendislik

okulu Hendese-i Mülkiye Mektebi içinde; "Fransa'da 4 bin baytar varken bizde hiç yok" gerçeğinden hareketle 1887'de açılan Mülkiye Baytar (sivil veteriner) Mektebi'nde de Ticaret Mektebi içinde 20 kadar dilsiz ve sağıra, özel alfabe ile okuma yazma öğretmeye mahsus ve el becerileri kazandıran okulda da örnekler hep Fransa'dandır. Gülünür mü ağlanır mı, bilinmez ama Münif Paşa Mâarif Nâzırı iken (1890-91), Fransa'da var diye İstanbul'da da bir "Dans Mektebi" açmaya kalkışmış! Alaycılar haklı olarak "Doğrusu bu okul gereklidir. Düşmeden yürünebilecek kaldırımımız yok. Bu okulu bitirenler, herhâlde düşüp kalkmadan yürümeyi beceririler!" demişler. Bu örnekler Mahmud Nedim Paşa gibi, Tanzimat'ın Batı eğitimi yaklaşımına karşıtlara da koz vermiş: "Okullar açıldı, bazı hocalara aylık bağlanıp kayırıldı. Hazineye onca yük bindi. Ama ülke ve toplum ne kadar yarar gördü? Hangi bilimi kazandık? Oysa Harbiye'den ve Tıbbiye'den hep faydalı elemanlar yetişiyor. Mülkiye (sivil) mekteplerinin ise halkın bilgisizliğini giderecek bir yararı henüz görülmedi" eleştirileri ise o günlerin yaygın görüşlerindendi.

1870'te kapatıldıktan 30 yıl sonra Zühdü Paşa Maarif Nâzırı iken 19 Ağustos 1900'de, Mülkiye Mektebi içinde (Cağaloğlu'nda) açılan Darülfünûn da, Batılılaşma ilkesinin ve Fransa'yı örnek almanın bir gereğiydi ama bir yenileşme kurumu olamadı. 3 yıllık Darülfünûn'un, Ulûm-ı Âliye-i Diniye, Edebiyat, Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye şubeleri vardı. Kuruluş, ülküden yoksundu. Şubeler (fakülteler) balantısızdı. Öğretim üyeleri arasında da dayanışma yoktu. Öğretim ise ne ileri ne de çağdaş düzeydeydi. Darülfünûn, ancak II. Meşrutiyet'te, gelen Alman profesörlerin çabaları ile önemli bir yenileşme görmüş; 1919'da yayınlanan nizamnâmesi ile de Tıp, Hukuk, Edebiyat, İlahiyat, Fünûn medreselereni (fakülte) kapsayan akademik bir kimlik kazanmıştır.

Osmanlı Aydınları ve Eğitim - İstibdat Maarifi, 1880'li yılların sonunda, geniş soluklu, yüreği vatan ve ulus sevgisiyle kafaları ise aydınlık dolu kişilerin, Midhat ve Ziya paşaların, Namık Kemal'in... ölümleri ardından, eleştireni, savunanı pek görülmeyen dönemine gir-

miştir. Bu yıllarda eğitimin en ateşli ve etkili iki takipçisi Ahmed Mithat Efendi ile Sadrazam Said Paşa'dır. A. Mithat Efendi; basın yoluyla halkı uyandırmaya, eğitmeye, Batı'nın kültür, sanat ve bilimi ile Türkiye çevrelerini temas ettirmeye çaba göstermektedir. Meşrutiyet'in ilân edildiği coşkulu günlerde Midhat Paşa'ya seslenirken: "Okumak, adam olmak istiyoruz. Gözümüz açılırsa buyruk altında tutulmamız zorlaşır gerekçesiyle câhil bırakılıyoruz. Gözümüz açılırsa ne gibi fenalıklar göreceksek ilkin onlar önlensin. Bizi okut, yücelt... Göğsümüzü gererek Osmanlıyız diyelim. İlerleme istiyoruz, ey Sadrıâzam!.." diyen bu aydın; sonraki yıllar boyunca her sıkıntıyı göğüsleyerek çalışmalarını eğitsel değerlerle örmeyi amaç edinmişti. Halkta okuma ve okul sevgisini uyandırmak için bir dizi yazılar yayımladı. *Tarik* gazetesinde "Günümüzdeki Mektep İptidaî" başlıklı makalesinde gözlem ve iş ilkesine dayalı etkinci okulu özendirdi. Sanat okulları için kitaplar hazırladı. Halk hikâyeciliği ile roman tekniğini buluşturması, çoğu çevrelerce doğru değerlendirilememiştir. Sürgünde iken Süleymaniye adını verdiği özel bir okul açması, gazetesi *Tercüman-ı Hakikat*'ı ve basımevini bir basın ve matbaacılık okulu olarak gençlerin hizmetine vermesi ayrıca önemlidir. Sadrazam Said Paşa ise Sultana sunduğu raporlardan başka, Meclis-i Vükelâ'da (Bakanlar Kurulu) eğitim işlerini gündemde tutmaktaydı. 1886'da eğitim için halktan vergi alınması önerisini götürdü. Şiddetli tepkiyle karşılaştı. Bunun üzerine valilere genelge yollayarak eğitim yatırımları için, yetkilerini kullanıp ek vergiler koymalarını istedi. Bir yılda 400 bin altının bu yoldan sağlandığını anılarında anlatıyor. Kendi halkını kaba ve cahil gören, vatanseverliğin zararlı, dindarlığın yeterli olduğuna inanmış; ulusal kültürü reddeden, Batılılaşma ruhunu söndürmek için uğraşan II. Abdülhamid ise bir bakıma haklıydı da. Çünkü, onun uzun saltanat dönemi; bilinçsiz alafrangalığın, güldürü romanlarına konu oluşturacak kertede yaygınlaştığı, yapaylıkların alıp yürüdüğü yılları kapsar. Bu yapaylık, yetkililerin, sorumluluk yüklenmeyen aydınların ikide bir, maarif için hikmetler yumurtlamalarında da görülür. Şu gülünç fikir ise okul yönetmeliklerine konacak ka-

dar ciddi bulunmuştur: "Sıbyan mekteplerinde kabahate göre çocuğun şiltesi muallimin yanından uzaklaştırılmalı, kulağı incitilmeden çekilmeli, acı söz söylenmeli, yasemin ya da yaban asması dalı ile dövülmeli. Çalışkan, terbiyeli çocukların minderleri hocanın yanına getirilmeli..." Oysa, Maarif Nâzırı Münif Paşa'nın "Elifba basitleştirilmeli, öğretim programları ve yönetmelikleri yenilenmeli, yetenekli eğitimciler yetiştirilmeli," önerisi de, Said Paşa'nın: "Okul, ortamla ve toplumla içli dışlı bir kurum olmalıdır. Devrin müstebit yönetimini simgeleyen hafiyelik, korku, tembellik ve cehalet, yazık ki okullara da girmiştir. Muhakeme ve müşahede yerine bol bol hâfıza temrinleri konmuştur. Padişaha bağlılık, vatan görevi sayılmış, eğitimin amacı, saltanata bağlı insan yetiştirmek olmuştur" tanısı da gözardı ediliyor; hatta suç sayılacağından konuşulamıyordu bile.

Türkiye'deki ilk pedagoji kitapları sayılan, Selim Sabit Efendi'nin *Rehnüma-yı Muallimin*'i (1890), Ayşe Sıdıka Hanım'ın *Usûl-ü Tâlim ve Terbiye Dersleri* (1897) kitabı ve Aristoklis Efendi'nin *İlm-i Terbiye-i Etfâl* adlı, Süleymanpaşazâde Sami Bey'in Türkçe'ye çevirdiği eser, II. Abdülhamid döneminde yayımlandı. İki kadının, Huriye ve Cenab hanımların, "ehliyetnâmeli birer muallime" olarak Maarif Nezareti'nden izin almak suretiyle Üsküdar'da Nuhkuyusu'nda, kızlar için ilk özel iptidaîyi açmaları da 1880'lerdedir. Buraya yazılan kız çocuklarına iptidaî öğreniminin yanında biçki dikiş, kanaviçe de öğretilmekteydi.

Halkın Öğretime İlgisi - Ülkenin her tarafında ise Usul-i Cedid programı ve yöntemi uygulayacak iptidailerin açılmasına ilgi vardı. Halk, eski sıbyanların yenileştirilmesini, rüşdiyeler, idadiler, hatta Sultanîler açılmasını istemekteydi. Kırklareli, Edirne, Amasya, Aydın, Balıkesir, Üsküp, İzmir, okullaşmanın yoğun olduğu vilayetler olarak dikkati çeker. Valiler, Sadrazam Said Paşa'nın genelgesine uyarak Aşâr vergisi ile Musakkafat vergisine artışlar getirmişlerdi. Büyük kentlerde, Tıp mektebi açmak için komisyonlar kurulmuş; kampanyalar başlatılmıştır. Tercih sıralamasında iller, Tıbbiyeden sonra Mülkiye ve Hukuk mektepleri istemektedirler. Balıkesir'deki

kız ve erkek iptidailerini sayısı 75'i bulmuştur. Edirne'de ise daha ileri bir adımla karma idadi açılmış, Çanakkale' de karma bir rüşdiye için yeni bina yapımına başlanmıştır. İptidaîlerin giderleri için her tarafta, karışık bir formül benimsenmiştir. Daha önce Menafi Sandıkları için Aşâra 1/10 oranında eklenen vergi, 1/7,5'a yükseltilmiş, bunun 1/3'ünün maarife, 2/3'ünün de Menafi Sandıklarına ayrılması kurallaşmış bulunmaktadır. İl gazetelerindeki yazılara göre, Bursa, Yanya, Manastır, Kayseri, Ankara, Selânik, İzmir'de alımlı, özendirici okul binaları yapılmaktadır. 1889-90'da, Mamuret'ül-Aziz (Elazığ), Gelibolu, Drama, Bolu, Trabzon, Hanya'da yeni idadîler; Kiği'da da kızlar ve erkekler için bir iptidaî hizmete girmiştir. Karesi'de (Balıkesir) köy okullarının sayısı 319'a ulaşmış, öğrenci sayısı ise 8 bini aşmıştır.

Gayri-müslimlerin özellikle de Ermeniler'in; Üsküdar'da 1830'larda açılan Cemaran okulunda başlattıkları cemaat eğitimini, 1860'lardan sonra yavaş yavaş bırakarak okullarının yönetimini bir "eğitim komisyonu" aracılığı ile Maarif Nezareti'nin denetimine sokmaları ve bir ölçüde laik eğitime yönelmeleri, ilgiyi artırmış; 1900'e doğru yalnızca Ermeni okullarının öğrenci kapasitesi 100 bini bulmuştur. Yahudi cemaatinin Edirne'de açtıkları Alyans İsrailit okulunda uyguladıkları modern eğitim; bu topluluğun Selânik, İzmir, Hasköy, Balat ve Galata'daki yeni okullarında -Musevî din adamlarının tepkisine karşın- uygulamaya konmuş, 19. yüzyıl biterken sayıları 50'yi bulan bu okullarla, din eğitimi ağırlıklı Talmut Torah okulları arasında çatışmalar başlamıştır. Yahudi toplumu, içinde yaşadıkları Türk toplumuna uyum bakımından Türkçe'nin öğretilmesini önemsemişler, bu amaçla da dönemin ünlü Türk yazarlarını Türkçe muallimi almışlardı.

Kağıt Üzerinde Talimatnameler - 1884'te her vilayette bir maarif müdürü, bunların başkanlığında da Meclis-i Maarif denen kurullar bulunduğu görülüyor. Bu örgütler, il merkezlerinde Darülmuallimin (öğretmen okulu) açmayı, iptidaîleri ıslah etmeyi, Usul-i Cedideyi yaygınlaştırmayı ve bu alanda ehliyetli öğretmenler görevlendirmeyi başlıca iş saymaktaydılar. Sivas Darülmuallî-

mini, 50 öğrenci ile öğretime açılırken, İstanbul'da da her düzeydeki okulların ders programlarını birleştirip düzenlemek için özel bir komisyon kurulmuştu. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 1892'ye kadar korunan genel çerçevesi, köklü sayılmayacak birkaç değişiklik dışında bu komisyonca da korundu. İptidaîler için getirilen yeni program; "Harfler, söylenişleri, noktalı, noktasız biçimleri, harekeler ve işaretler, imlâ harfleri, harflerin bu imlâya göre okunuşu, yazılışı; Harflerin bitişik biçimleri, okunuşları, hece ayırımları; şedde, hemze, tenvin işaretleri ve buna göre okuyuşlar; Şemsî ve Kamerî Arap harfleri, yazılış ve okunuşları" belirlemesiyle sözlü-sesli temrinleri, ilk kez öğretim kapsamına almaktaydı. 1893'te Maarif Nezareti "Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere" bir ders cetveli düzenletti. Buna göre 4 yıllık köy okullarının birinci yılında, haftada 12 saat Elifba-yı Osmanî, 12 saat ecza-yı şerife (Kur'an cüzleri), 6 saat zihin hesapları; İkinci yılında, 6 saat Kur'an-ı Kerim, 3 saat İlmihâl, 2 saat zihin hesabı, 3 saat kıraat, 2 saat hat; Üçüncü yılında, 3 saat Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, 3 saat İlmihâl; Dördüncü yılında da 5 saat Kur'an-ı Kerim, 3 saat İlmihâl; ayrıca Üçüncü ve Dördüncü sınıflarda 3'er saat hesap, kıraat ile 2'şer saat yazı ve imlâ dersleri yer aldı. Cetvelin altına eklenen bir talimatname ile de her dersin hangi düzeyde ve nasıl gösterileceği açıklanmıştı. Taşra rüşdiyelerinin iç yönetmeliği de yine bu yıl hazırlanıp yürürlüğe kondu. Bu yönetmeliğin 16. maddesi, etkileri günümüz okullarında hâlâ görülen "önemli" bir kural içermekteydi: "Ders esnasında muallimler, özel cetveldeki dersleri ve konuları öğretip bunların dışında hiçbir kitap ve fen göstermeyecek, takrir etmeyeceklerdir. Ederlerse şiddetle sorumlu olacaklarından başka, görevden uzaklaştırılacaklardır." Bu öylesine art düşünce ürünü bir hükümdür ki, her öğretmeni, her zaman "derste kitap ve konu dışına çıkmışsın!" suçlamasıyla görevinden edebilir. Dikkati çeken bir başka durum ise taşra mektepleri için hazırlanan yönetmeliğin, İstanbul'a uygulanmaması, ayrıcalıklı başkent rüşdiyelerine mahsus ayrı bir yönetmelik hazırlanmasıdır. 1893'te yayınlanan "Vilâyat-ı Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leylî ve Neharî Mekatib-i İdadi-

yenin Maarif Nezareti Celilesince Tâdilen Kaleme Alınan Ders Programları Sureti"; 1869 Nizamnamesinde bir başka değişiklik yaptı. 7 yıllık idadilerin her sınıfı için haftalık toplam ders saatleri; Birinci sınıf (17), İkinci sınıf (20), Üçüncü sınıf (24), 3-5-6. sınıflar (25), Yedinci sınıf (23) olarak belirlendi. "Umum Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiyenin İdare-i Dahiliyesine Mahsus Tâlimat" da o yıl çıkmıştır. 128 maddeyi ve kapsamlı bir müfredatı içeren bu doküman da gösteryor ki okullar giderek daha çok gözetim ve denetim altına alınmaktadır. "Dersaadet Mekatib-i İptidaîyesi İçün Talimat-ı Mahsusa" da o yılın önemli bir yönetmeliğidir. Bu belgede "mevad-ı esasiye" (ana kurallar) bölümünde; okullara levha asılması, okulların derse başlama ve paydos saatleri, öğretmenlerin görevleri, okul yönetimi, kaydolacak öğrencilerin sağlık muayenesinden geçirilmeleri, tutulacak defterler, öğretmen-öğrenci ilişkileri, disiplin cezaları, devam-devamsızlık vb. konularına yer verilmiştir. Yönetmeliğe bağlı "Dersaadet ve Kasabat İptidaî Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı", 3 sınıflı ilkokullar için, Elifba, Kur'an-ı Azimüşşan, Tecvid, İlmihâl, Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, İmlâ, Kıraat, Mülahhas Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî, Hesap, Hüsn-ü Hat derslerini koymuştur. 6 yıllık İnas rüşdiyelerinin haftalık ders programları ise; Elifba, Şifahi Malumat, Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Kıraat, İmlâ, Kitabet, Kavaid-i Osmaniye, Arabî, Farisî, Hüsn-ü Hat, Dürus-ı Eşya ve Mâlumat-ı Nâfia, İdare-i Beytiye, Ahlâk, Hıfzıssıhha, Hesap, Coğrafya, Tarih, El Hünerleri derslerini içermektedir. Bu derslerin öğretim programları da yayınlanmıştır. Bu dokümanlara, ilk ve ortaokul düzeyinde ilk ciddi düzenlemeler gözüyle bakılabilir.

1892-93 değişiklikleri, Sultanî düzeyindeki (lise ve lise üstü) okulun yalnız İstanbul'da bulunmasını; idadîlerin de "vilayet idadîsi", "liva idadîsi" olarak ikiye ayrılmasını; birincilerin, rüşdiye sınıfları ile 7 yıl; ikincilerin ise 5 yıl olmasını getirmiştir. Vilayet ve liva idadîlerinde (rüşdiye sınıfları da dahil) haftada 20-25 saat arasında ders yapılması; bütün sınıflarda, Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, Ulûm-ı Diniye, Arabî, Coğrafya, Hüsn-ü Hat, Türkçe ve Edebiyat okutulması; sınıf düzeylerine göre de Ahlâk, Fa-

risî, Fransızca, Hulâsa-ı Kavanin, Hesap, Usûl-i Defterî, Cebir ve Müsellesat, Hendese, Kozmoğrafya, Mihanik, Fizik ve Kimya, Mevalid, Tarih, İlm-i Servet, İlm-i Eşya, Hıfzıssıhha, Resim ve seçmeli olarak da Elsine (Rumca, Bulgarca veya Ermenice) dersleri öngörülmüştü.

Fakat, kâğıt üzerinde yönetmelikler, programlar, cetveller düzenlemek, tarihe belgeler bırakmak bakımından faydalı görülmüş olsa bile dönemin koşullarını görmezlikten gelen düzenleyiciler, şu gerçekleri fark etmemişlerdir.

* Maarif'in belirli, düzenli ve yeterli gelir kaynakları yoktur. Hayır, hasenat; salma paralarının bir kısmı, yıkılmış vakıfların gelirleri (Yıkılan vakfın geliri ne olabilir?), velilerden toplanan yardımlar; kurban derileri, fitreler... Ülke genelinde ilköğretimi ve rüşdiye okulları bu gelirlerle ayakta tutulmaya çalışılmaktadır.

* Çocuklar, genelde donanımdan, beslenmeden, sağlıktan, bakımdan yoksundurlar. Çoğu okula yalın ayak, yırtık giysiler ve entarilerle gelmektedir. Oturacak sıraları, sınıfı ısıtan soba yoktur. Uzaktan gelenler, bellerine bağladıkları kuşağın arasındaki kuru ekmek ve soğandan ibaret azıkla yetinirler. Okul havasız, rutubetli, kirli; tuvalet ve sudan yoksundur. Falaka, dayak terörü, eğitimin en önemli ve herkesçe tasvip gören öğesidir.

* Hocaların çoğu, doğru dürüst ilkokul öğrenimi bile almamış, câhil, kaba, pedagoji nedir bilmez adamlardır. Halk, onların sertliklerini sever. Darülmuallimin bitirenlerin bile bilgileri ve pedagojik yeterlikleri tam değildir. Maarif Nezareti'nin 7 Nisan 1900 tarihli genelgesinin şu paragrafı, öğretmenler için bir yargıda bulunmaya yetiyor: "Muallimlerin zamanında derslerine devam ve hakkıyla ders vermedikleri, taşra okullarında (rüşdiye ve iptidaîye) bâzı öğretmenlerin, şurada burada vakit geçirdikleri, mektebe geç geldikleri, erken ayrıldıkları, görev dışı işlerle uğraştıkları, okula gelseler bile öğretime ve eğitime gereği kadar özen göstermedikleri... Bâzılarının ise ticaretle uğraştıkları" anlaşılmaktadır. (Genelgenin tamamı, 1319 tarihli *Maarif Salnamesi*'nin 25. sayfasındadır.)

Asıl kitleye hitap eden bu olumsuzluklar bileşkesini

bir tarafa bırakıp II. Abdülhamid dönemi eğitimini; İstanbul'daki ve taşralardaki sayısı 100'ü bile bulmayan seçme sultanî, idadî, rüşdiye ve nümune mekteplerine bakarak değerlendirmek hata olur.

Kaldı ki 19. yüzyıl biterken Osmanlı ülkelerinin tamamında 3000 dolayında iptidaî (usul-i cedide uygulanan ilkokul), 20 bin dolayında da sıbyan (eski yöntemlerle Kur'an öğreten ve usul-i atika denen mahalle mektebi) okulu vardır. Ortalama olarak her bir okulda 20 öğrencinin bulunduğu hesabıyla 400 bin çocuk, iyi kötü eğitim görebilmektedir. İmparatorluk nüfusunun 20 milyon olduğu hatırlanınca, yüzde 2 gibi çok düşük bir oran ortaya çıkar.

"Ah!.. Şu Mektepler Olmasa..."- Programları hayli yüklü olan rüşdiyelerde ve idadiyelerde öğrenmekten ve eğitilmekten ziyade disiplin ve sınav öndedir. Disiplin cezaları, ihtardan ihraca değin, eğitsel hiçbir yönü bulunmayan bir dizi despotik işlemler; ödüllendirmeler ise subjektif kararlara dayalı, kıskançlık ve ayrıcalık yaratan yapay değerlendirmelerdir. İmtihan-ı umumî denen yıl sonu sınavları ise bir bakıma, Osmanlı eğitim sisteminin en isabetli bir uygulamasıdır. Sınavların, bir imtihan heyeti ile bir tür jüri olan mümeyyiz heyeti önünde yapılması; başarısız öğrencilerin, ikinci bir imtihana alınmaları, uygun koşullarda elbette ki yerinde bir sistemdir.

İstibdat yıllarında, Edirne, Selânik, Üsküp, Ankara, Adana, Sivas, Trabzon, Kudüs, Kastamonu, Erzurum, Konya, İzmir, Bursa, Bağdat, Musul, Diyarbekir ve San'a'da açılan Darülmuallimin-i Sıbyan (ilkokul öğretmeni okulu) adlı kurumlarda yaklaşık 500 kadar öğretmen adayı okumakta ise de bu sayının ülke ihtiyacını karşılaması düşünülemez. Bu nedenle adı geçen okullarda ehliyetnameli öğretmen yetiştirmek için kısa süreli kurslar açıldığı saptanmaktadır. Ama asıl zorluk, okuldan ya da kurstan yetişenlerin görevlendirilmelerinde doğmakta; eski sıbyan hocaları yerlerini genç öğretmenlere kaptırmamak için, çoğu yerde halkı da yanlarına alarak mücadele vermektedirler. Özellikle de, İstanbul'daki Darülmuallimat'tan mezun olan genç bayan öğretmenlerin taşra okullarında başlarından geçenler, romanlarımı-

za konu olmuştur. 1900 yılında yürürlüğe konan "Muallimlikte Meslekî İhtisas Tesisine Dâir Talimat" önemli bir yenilik olup bununla öğretmenlik bir tanıma kavuşturulmuş; yetkiler, sorumluluklar, haklar belirlenmiştir. Öğretmenlerin branşlaştırılması sürecini de yine bu tâlimat başlatmıştır.

Sayıları artan, bir kısmı mesleğine bağlı olmasa bile, çoğunluğu hem mesleğine hem ülke sorunlarına eğilen öğretmenlerin; Abdülhamid döneminde baskı altına alınmaya çalışıldığı da saptanıyor. Öğrenimini bu dönemde yapan Mustafa Kemal'in ifadesiyle "Ağızlar kilitlenmiş; muallimlerden ve mürebbilerden yalnız bir noktayı dimağlara yerleştirmeleri isteniyordu. Benliğini, her şeyini unutarak bir heyulâya boyun eğmek, onun kölesi olmak... O tazyik altında dahi, bizi bugün için yetiştirmeye çalışan hakiki ve fedakâr muallimlerle, mürebbiler eksik değildi. Onların bize verdiği feyiz, elbette esersiz kalmamıştır." Ceditçi (yenilikçi) ve hürriyetçi öğretmenlere karşı, yönetimin de tutucu ve gerektiğinde acımasız kişileri işbaşına getirdiği dönemin sonuna doğru; *"Ah şu mektepler olmasaydı maarifi ne iyi yönetirdim!"* dediği rivayet edilen Haşim Paşa, Maarif Nâzırıdır (1903-1908). Bu zât belki bu sözü sarfetmemiştir ama, okullardan, ilm-i eşya (tabiat bilgisi), Fransızca gibi dersleri kaldırtmış, din ve ahlâk dersleri saatlerini artırmış; hava olaylarının, fizik kurallarının, doğal evrimlerin okutulmasını sakıncalı bulmuş; Darülfünûn'un gençlerin ahlâkını bozduğunu, kapatılmasını ileri sürmüştür. Bunun döneminde birçok aydın öğretmenin İstanbul dışına sürgün gittikleri, bu sâyede de başkentteki yeni fikirlerin, oluşumların taşra aydın çevrelerine yayıldığı da bilinmektedir. Öğretmen kadar "sakıncalı" görülen "kitap" ve "gazete" de sıkı sansür ve yasak altındadır. İstanbul'daki 45 kitaplıkta toplam 63.463 kitap, genelde eski yazmalarla yabancı dilde eserlerden oluştuğu için, okuyanı ve yararlananı son derece sınırlıdır. Kitaplıkların hâfız-ı kütüp denen memurları, istenen her kitabı okuyucuya vermemektedir. Bir yılda ortalama yeni 100-110 eser yayımlanabilmektedir. Bunun da ancak yarısı Türkçe, kalanı Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice vs.'dir. İstanbul'da yayımlanan 32 gazete-

den ise ancak 6'sı Türkçe çıkmaktadır. 1890'a doğru, vilayet gazetelerinin sayısı 25'e ulaşmıştır. Bunlar da resmî niteliklidir. Her kitap ve gazete "Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatnamesi" ile çıkarılmaktadır. Her nasılsa ruhsat verilip sonradan sakıncalı görülenler ise toplattırılmakta, evinde, yanında muzır kitap bulunanlar ise tutuklanmaktadır. Okullar için yazılmış, konuları arasında Fransız Büyük Devrimi de anlatılan bir *Tarih-i Umumî*'nin iç kapağına sahibi şunları yazmış: "Bu kitabı, İstanbul'da Amucamın delaletiyle temin ettim. Kastamonu'nun Taşköprü kazâsındaki hâneme getirinceye kadar çok korkular ve zahmetler çektim. İmza: M. Şükrü."

İstibdat döneminin son yıllarındaki eğitim dünyası doğru biçimde 1898-1904 arasında 6 kez yayımlanan *Sal nâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adlı yıllıklardan izlenebilir. Bunlar ve vilayet salnameleri incelendiğinde, eğitime ilişkin gelişmeler, bir önceki yılla orantılar kurularak ortaya çıkarılabilmektedir. Örneğin, Hicri 1315 (1897/8) senesi *Devlet-i Osmaniye Salnâmesi*'nde, başkentteki kurum ve kuruluşlar arasında yüksek okullarla meslekî orta öğretim kurumlarına da yer verilmiş. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, Mekteb-i Sultanî, Hukuk Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Darülmuallimin, Darülmuallimat, Leylî ve Neharî Kız Sanayi Mektepleri, Sanayi-i Nefise Mektebi, Dilsiz ve A'mâ Mektebi, Ticaret Mektebi, İstanbul İdadisi, Üsküdar İdadisi, Numûne-i Terakki Mektebi, Aşiret Mektebi, Harbiye, Bahriye, Mühendishane Mektepleri vd. Merkezdeki eğitim-öğretim örgütü de şu yapıdadır: Maarif-i Umumiye Nezareti denen bakanlığın başında "nâzır" (bakan) unvanını taşıyan, genellikle vezir rütbeli bir paşa, doğrudan padişaha karşı sorumlu olarak eğitim işlerini yönetir. Nâzır, aynı zamanda Hey'et-i Vükelâ'da üyedir. En yetkili organ olan Meclis-i Maarif'e de başkanlık eder. Mektupçu, Evrak Müdürü, Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi, Mekâtib-i İbtidaîye müdürleri, Mektubî Kalemi Müdürü; genel müdür, daire başkanı düzeyinde bürokratlardır. Karar, danışma ve denetim kurulları; Meclis-i Kebir-i Maarif, bunun birer komisyonu konumundaki Daire-i İlmiye, Daire-i İdarî, Tedkik-i Müellifat (basılacak

eserlerin incelendiği) Komisyonu, Encümen-i Teftiş ve Muayene (denetim kurulları)'dir.

Hicrî 1316 (1898/9) yılına ait *"Birinci Def'a" Maarif Salnâmesi*'nden çıkartılan Tablo, daha sonra ayrılan bölgelerdeki ve Türkiye sınırlarında kalan illerin okul ve öğrenci durumunu göstermektedir. (Mahalle mektepleri alınmamıştır.)

Tablo I

	İptidai*		Rüşdiye		İdadi	Gayri-müslim ilk-orta		Yabancı ilkorta		Toplam	
Vilayet	Ok.	Ok.	Öğ	Ok.	Öğ.	Ok.	Öğ.	Ok	Öğ.	Ok.	Öğ.
Edirne	204	22	1442	7	947	50	4053	2	159	285	6601
Erzurum	?	12	1149	2	420	4	453	-	-	18	2022
Adana	12	11	855	1	213	9	1393	6	427	39	2988
Ankara	397	16	736	4	378	21	4510	-	-	438	5624
Aydın	151	44	2212	5	696	90	10876	15	3719	2295	17502
Bitlis	9	6	258	-	-	7	855	-	-	22	1113
Hüdavendigar	244	35	2194	5	828	34	5489	6	855	324	9166
Diyarbekir	11	11	748	1	51	6	640	1	85	30	1504
Sivas	271	22	1748	2	205		-	-	-	295	1951
Trabzon	229	22	1542	2	305	31	1331	2	137	286	3315
Kastamonu	55	23	1536	3	303	10	595	-	-	591	2434
Konya	-	29	1784	1	108	43	5558	-		73	7448
Mamuretü'l Aziz	6	17	892	1	53	20	894	5	260	49	2099
Van	66	9	157	-	-	7	776	3	211	85	1144
İzmit Sancağı		7	396	1	115	17	4270	2	211	27	4992
Çatalca San.		1	33	1	101	7	1030	-	-		1164
Kala-i Sultaniye San.		4	147	1	126	7	730	-	-		1303
Toplam	2155	291	17827	37	4846	363	453	42	5844	3217	72270
İşkodra Vil.	36	5	344	-	-		-	-	-	41	344
Basra Vil.	26	4	280	-	-	1	150	-	-	31	430
Bağdat Vil.	11	6	901	2	337	5	612	2	1109	26	2959
Beyrut Vil.	181	12	533	5	529	8	832	21	1617	227	3511
Cezair-i Bahr-i Sefid	66	5	130	2	210	44	6570	2	72	121	6982
Halep	29	17	1284	1	121	34	1572	9	827	90	3604
Selanik	126	15	1178	3	349	51	7090	7	902	202	9519
Suriye	59	5	908	3	477	5	260	13	?	85	1845
Kosova	59	24	1545	1	121	12	2439	-	-	96	4105
Manastır	196	17	1277	2	163	57	5065	1	30	263	6535
Musul	-	6	264	1	303	1	30	1	45	9	642
Yanya	66	11	385	1	134	79	4629	-	-	157	5147
Bingazi San.	-	1	?	-	-	-	-	-	-	1	
Zor San.	-	1	110	-	-	-	-			1	110
Kudüs San.	-	3	164	1	81	7	554		-	11	799
Toplam	647	134	9303	22	2825	294	29902	56	4402	1363	46332

("?" işareti, saptanamayan rakamlar için kullanılmıştır.)/ (*) Öğrenci mevcutları bilinmiyor

Tablo II
1898/99'da İstanbul'daki Okullar ve Öğrenci-öğretmen Mevcutları

Okul	*Öğrenci*			*Öğretmen*		*Açıklamalar*
	Kız		*Er*	*Bayan*	*Erkek*	
A) Askeri Okullar.						
Mekteb-i Harbiye	1	-	2045	-	165	(Erkânıharb. baytar, muharip sın ıflar)
Askeri Tıbbiye	1	-	695	-	167	(15 öğrenci gayri-müslim)
Mühendishane-i Berr-i Hümayun ve						
Hendese-i Mülkiye	1	-	283	-	92	(1 öğr. gayri-müslim)
Harbiye İdadisi	1	-	1281	-	38	
Tıbbiye İdadisi	1	-	604		60	(1 öğr. gayri-müslim)
As. Rüşdiyeler	9	-	?		112	(öğrenci mevcutları verilmemiş)
Mekteb-i Bahriye	1	-	1919	-	77	
Bahriye Makine						
Amaliyat Mektebi	1		?	-	77	(öğrenci mevcudu verilmemiş)
Selimiye Fırkateyni						
Gedikli Mektebi	1		?		16	(öğrenci mevcudu verilmemiş)
Bahriye Mensu-i						
Kütab-ı Askeri	1	-	295	-	14	
Tersane Bahriye						
Sanayi ve İmalât						
Sıbyan Mektebi	1	-	438	-	19	
Toplam	19	-	7560	-	837	(3 okulun mevcudu dışında)
B) Darülfünun:	1					
Ulûm-ı Âliye Şb.	1	-	30	-	6	(15 Ağ. 1900'de yeniden açılacaktır)
Ulûm-ı Riyaziye Şb	1	-	25	-	3	(15 Ağ. 1900'de yeniden açılacaktır 1 öğr.g.müslim)
Ulûm-ı Edebiyat Şb.	1	-	25	-	6	(15 Ağ. 1900'de yeniden açılacaktır 2 öğr. g.müslim)
Toplam	1	-	80	-	12	
(Darülfünun, yeniden ve Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesine göre 1900'de açılacaktır.)						
C) Mülkiye (Sivil) Okulları						
Mekteb-i Mülkiye	1	-	128	-	28	(Başlangıçtan bu tarihe değin okuldan, idadi bölümünden 721, Âli (yüksek) kısımdan 740 öğrenci mezundur.)
Mekteb-i Tıbbiye	1	-	583	-	53	(291 öğr. g.müslim)
Mekteb-i Hukuk	1	-	633	-	18	(51 öğr. g.müslim)
Sanayi-i Nefise M	1	-	?	-	9	(öğrenci sayısıverilmemiş)
Hamidiye Ticaret M.	1		56	-	6	(8 öğr. g.müslim)
Mekteb-ı Sultani	1		902	-	79	(260 öğr. g.müslim) (ilk, orta ve yüksek kısımlarbirlikte)
Mülkiye Baytar ve						
Halkalı Ziraat M.	1	-	64		34	(9 öğr. g.müslim)
Toplam	7		2366		219	

(Darülfünün ile Mülkiye mekteplerinin öğretim kadrolarında aynı kişilerin görev aldıkları görülmektedir)

Okul	Öğrenci Kız	Öğrenci Er.	Öğretmen Bayan	Öğretmen Erkek	Açıklamalar
D) Diğer Meslek Okulları:					
Sanayi Mektebi	1	197		27	
Mekteb-i Nüvvab	1	?		10	(öğrenci mevcudu bilinmiyor)
Dârülmuallimin	1 -	168	-	39	(İptidai, Rüşdiye, Âliye, Fünun şubeleri var)
Dârülmuallimat	1	560	19	6	(Bayan öğretmenlerden 3'ü yabancı)
Kız Sanayi Mektepleri	3 -	336	59		-
Darüşşafaka	1 -	400	-	52	
Toplam	8 -	1661	78	134	
E) İdadiler, Rüşdiyeler:					
Mercan İdadisi	1 -	360	-	46	(16 öğr. g.müslim)
Vefa İdadisi	1 -	705	-	42	(35 öğr. g.müslim)
Üsküdar İdadisi	1 -	162		20	(9 öğr. g.müslim)
Nümune-i Terakki	1 -	331	-	28	(3 öğr. g.müslim)
Aşiret Mektebi	1 -	139	-	11	
Erkek Rüşdiyeleri	17 -	4107		209	(Dilsiz mektebi de dahil)
Kız Rüşdiyeleri	10 -	1725	-	66	(bay ve bayan öğretmen)
Toplam	32 -	6949	-	424	
F) Husûsî Mektepler:					
Hamidiye Mektebi Hamidiye Mektebi Kız Kısmı	- -	70	5	-	
Şemsü'l-Maarif	1 ?	-	18		
Darülfîm	1 -	94	-	24	
Darüledeb	1 -	92		22	
Mekteb-i Osmanî	1 -	151	-	12	
Darüttâlim	1 -	65	-	19	
Burhan-ı Terakki	1 -	87	-	22	
Şemsü'l-mektâtib	1 -	?	-	25	
Hadîka-i Marifet	1 -	314	-	15	
Dârülfeyz-i Hamidî	1 -	130	-	16	
Teşvikiye	1 -	77		6	
Maşrık-ı Füyuzat	1 -	11		9	
Mizan-ı Terakki	1 -	80	-	11	
Ravza-i Terakki	1 -	563		32	
Halile-i Mahmudiye	1 -	87	-	8	
Celal Bey İnas M.	1 51	-	6	-	
Hadikatü'l-maarif	1 -	172	-	19	
Mekteb-i Tefeyyüz	1 -	203	-	28	
Sahra-yı Cedid M.	1 -	54		4	
Rehber-i Tahsil	1 -	157	-	32	
Şule-i Terakki	1 -	?	-	20	
Dârü't-tahsil	1 -	?	-	19	
Akturizade Mektebi	1 -	90	-	10	
Dârülirfan	1 -	?		19	
Medrese-i Edebiye	1 -	120		13	
Necm-i Terakki	1 -	360	-	18	
Kenzülmaarif	1 -	63	-	15	
Mir'atü'l-Feyzi Hamidî	1 -	31	-	9	
Toplam	27 51	3362	11	478	

G) İptidâiler: Başkentte 284 iptidâi vardır. Bunların öğrenci mevcutları bilinmiyor. Her okula birer "muallim" verilmiştir. Konar mahallelerde ve eski sıbyan mektepleri bulunmaktadır. Bunların sağlıklı bir dökümü tesbit edilememiştir.

H) İstanbul'un çevresi: Kartal'da 4 öğretmenli 1 rüşdiye, Şile'de 1 öğretmenli 1 rüşdiye, 1 medrese, Gebze'de (Gebze) 3 öğretmenli 1 rüşdiye, 1 medrese, 1 kütüphane, Makrıköy'de (Bakırköy) 14 öğretmenli 1 rüşdiye vardır. Bunların da öğrenci mevcutlarını bilinmiyor.

İ) Yatırımlar: 1876-1900 yılları arasında, bütçelerden ayrılan ödeneklerle alınan veya yaptırılan okullar şunlardır:
Mekteb-i Mülkiye-i Şahane (1882)
Kütüphane-i Umumî (1884)
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane (1898)
Aşiret Mektebi (1892)
Davutpaşa Rüşdiyesi (1893), Fatih Rüşdiyesi (1895), Sultanahmed İnas Rüşdiyesi (1895), Ayasofya Rüşdiyesi (1894), Üsküdar Doğancılar Rüşdiyesi (1895), Küçükmustafapaşa İnas Rüşdiyesi (1896), Kuşdili İnas Rüşdiyesi (1897), Kuşdili Zükur Rüşdiyesi (1898), Makrıköy İnas ve Zükur Rüşdiyesi (1900), Eğrikapı Rüşdiyesi (1900)
Hamidiye Ticaret Mektebi (1894),
Dersaadet İdadisi (1894),
Darülmuallim (1894)
Kızlaşı İptidâisi (1895)
Leylî ve Neharî Kız Sanayi Mektebi (?)
Mekteb-i Hukuk-ı Şahane (1886)
Sanayi-i Nefise Mektebi (1893)
Tüm bunlar için -Müze-i Hümayun binası ve diğer birkaç kurum ile birlikte- toplam 11.750.378 kuruş harcanmıştır.

Tablo III

1900 yılına girerken bugünkü sınırlarımız itibariyle ülkenin nüfusu ile okuyan öğrenciler ve bunların nüfusa oranı da şöyle tesbit edilmiştir.
(Kaynak: 1318 Senesi *Maarif Salnamesi*)

Vilayet	*Nüfusu*	*Okuyan nül.*	*Öğrencilerin nüfusa oranı*
Edirne	954.636	100.373	Yüzde 11 36

İdadiye, askeri idadî, rüşdiye, askerî rüşdiye, Darülmuallim, kız rüşdiyesi, Hamidiye Sanayı Mektebi. 46 medrese, 47 gayri-müslim mektebi, 2 yabancı okul ve iptidaiyeler var.

Erzurum	648.010	19.592	Yüzde 3

Merkezde idadî, kazalarda rüşdiye, iptidai, merkezde askerî idadî ve rüşdiye, 85 medrese, 10 yabancı okul var. İptidailerve mahalle mektepleri verilmemiştir.

Adana	424.261	18.749	Yüzde 4,1

Merkezde idadî, kazalarda rüşdiye, iptidaî, Hamidiye Sanayi Mektebi, ilçelerde rüşdiyeler, 106 medrese, 8 gayri-müslim, 8 yabancı okulu var. İptidailerin sayısı verilmemiştir

Ankara	850.000	31.081	Yüzde 3,6

Merkezde idadî, büyük sancaklarda idadiye ve rüşdiyeler var. Medreselerin ve mahalle mekteplerinin sayısı ve ismi yoktur.

Aydın	1.561.196	144.955	Yüzde 9,2

Merkezde idadîler, İzmir'de Hamidiye Sanayi Mektebi, 107 gayri-müslim, 17 yabancı mektebi. 521 medrese (bu sayı şüphelidir).

Vilayet	*Nüfusu*	*Okuyan nüf.*	*Öğrencilerin nüfusa oranı*
Bitlis	318.911	11.093	Yüzde 3,4

Merkezde erkek ve kız rüşdiyesi, kazalarda 1'er rüşdiye, 62 medrese, 18 gayri-müslim okulu var.

Hüdavendigâr	1.500.000	137.098	Yüzde 9,1

Merkezde ve büyük yerleşim yerlerinde idadî, rüşdiye, merkezde Hamidiye Sanayi Mektebi, 328 medrese, 195 gayri-müslim, 5 yabancı okulu bulunmaktadır.

Diyarbekir	471.462	9.970	Yüzde 3,1

Merkezde Dârülmuallimîn ve idadî, Hamidiye Sanayi Mektebi, büyük sancaklarda rüşdiyeler, 38 medrese, 7 gayri-müslim, 5 yabancı okulu.

Sivas	1.086.456	82.713	Yüzde 7,6

Merkezde idadî, dârülmuallimîn, askerî rüşdiye, inas rüşdiyesi, sancak ve kaza merkezlerinde idadîler ve rüşdiyeler, 114 medrese, 323 gayri-müslim, 9 yabancı okulu

Trabzon	1.071.477	106.408	Yüzde 9,9

Merkezde İnas rüşdiyesi, merkezde ve kazalarda idadiye, rüşdiye, merkezde askeri rüşdiye, 96 medrese, 36 gayri-müslim, 2 yabancı okulu.

Kastamonu	970.796	94.840	Yüzde 9,8

Merkezde idadî, dârülmuallimîn, sanayi mektebi, 118 medrese, 10 gâyr-müslim okulu.

Konya	894.062	78.953	Yüzde 8,8

Merkezde ve büyük yerleşim yerlerinde idadîler, kız rüşdiyesi, 500'e yakın medrese, 75 gayri-müslim okulu

Mamuretü'l-Aziz	575 314	22.411	Yüzde 3 8

Merkezde idadî, kazalarda rüşdiyeler, 24 medrese, 19 gayri-müslim, 5 yabancı okulu.

Van	430.000	4.042	Yüzde 0,9

Merkezde ve büyükçe kazalarda rüşdiyeler, 9 gayri-müslim, 2 yabancı okulu.

İzmit Sancağı	160 000	26.055	Yüzde 16

İdadî, rüşdiyeler, 16 medrese, 19 gayri-müslim, 2 yabancı okulu

Çatalca Sancağı	60.000	7.578	Yüzde 12,6

1 idadî, 7 gayrı müslim okulu

Kala-i Sultaniye Sancağı	140.000	16.525	Yüzde 11,8

Merkezde idadî, kazalarda rüşdiyeler, 26 gayri-müslim, 1 yabancı okulu.

Sayıların kesinliğine ve sağlıklı olduğuna güvenilemese bile İstanbul dışında, bugünkü Türkiye sınırları içerisinde 12.516.900 nüfus bulunduğu, bunun ancak yüzde 7,3'ünü oluşturan 912.423 kişinin okuma olanağı elde ettiği anlaşılmaktadır.

Maarif salnâmelerinin Hicrî 1319 (Miladî 1901) tarihlisi, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde çıkartılmıştır. O yıl ülke genelinde ve yurt dışında, padişahın hizmetlerini anlatan yoğun propagandalara giri-

şildiği, törenler düzenlendiği, açılışlar yapıldığı biliniyor. Ama, bu kampanyanın, eğitime getirdiği önemli bir katkı sözkonusu değildir. Yıldönümünün anısına saat kuleleri, görkemli hükümet konakları yapmakta yarışan valilerin okullaşma için aynı heyecanı duydukları söylenemez.

Durumun sonraki yıllarda da değişmediği görülüyor. Örneğin, 1908'e doğru, Konya ilinde toplam 552 öğrencinin okuduğu 4 idadiye, 80 öğrencili 1 darülmuallimine, 24 erkek 1 kız rüşdiyesine (bunlarda da toplam 1331 öğrenci okumaktadır) karşılık, 451 medresede 12 bin dolayında çocuk ve genç okumaktadır.

Dârülhayr-i Âli (yetimler okulu), 6 sınıflı, marangozluk, saraçlık, döşemecilik, oymacılık, oyuncakçılık, çiftçilik, telgrafçılık dallarını kapsayan iş ve meslek eğitimine dönük bir okulken, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra "Abdülhamid'in 25. Saltanat yılı anısına açıldığı için" kapatılıvermiştir.

Müslüman-Türk Eğitimi - Öte yandan Osmanlılar, dünya Müslümanlarına ve emperyalizme boyun eğmiş Türklere, bütün bir 19. yüzyıl boyunca siyasal alanda olduğu gibi eğitim ve kültür alanlarında da önderlik ve rehberlik edebilme fırsatını yakalayamamışlardır. Dışardakiler Türkiye'yi güllük gülistanlık sandıklarından, Osmanlının mevhum terakkisine yetişebilmek için çırpınmaktadırlar!.. Sanmaktadırlar ki, Türkiye modern okullarla dolu, yenilikler eğitime de egemen... Fakat bu yanılgı ve tahmin, başta Rusya'daki Türkleri ve Tatarları harekete geçirmiştir. Ulusal kimliklerini neredeyse yitirmekte olan İdil boyu Türk-Tatar kabileleri arasında, Gaspıralı İsmail Bey'in (1850-1914) öncülüğünde başlayan "ceditçilik" bunun bir sonucudur. Çağdaş eğitim, Avrupa'yı örnek alma, "Çocukların en güzel yıllarının, ilkel okullarda boşa savrulması" düşüncesinin; Çarlık Rusya'nın uygulayageldiği "obus-curantis" (cehalet yanlısı) eğitim poltikasının anlaşılmasından sonra doğduğu ortadadır. Bu politikanın, Abdülhamid tarafından da uygulandığını söylemek haksızlık olmayacaktır. Sözde bir "maarif hareketi" ortamında, özellikle Anadolu'nun Müslüman Türk halkını câhil bırakmak... Medreselerdeki bebelerle sakalına kır düşmüş yobazların yanyanalığı, mescide bitişik bir

odacıktaki "falaka mektebi"; kızları imamın okur yazar olmayan karısının okutması; öğretmenlere sadaka gibi "iane" ile aylık verilmesi vs. Osmanlı ve Rusya Türkleri için ortak yazgı gibiydi. Gaspıralı, 1881'de Rusya'da Türkler'e mahsus 16 bin kadar mahalle mektebi, 214 medrese ve buralara devam eden yarım milyon çocuktan söz ediyor. Ardından ekliyor: "Yavrucakların beşer yılları buralarda çürüyor, ama iki satırcık okuma ve yazma öğrenemiyorlar." Eğitim üzerine görüşlerini de şöyle özetliyor:

"İnsanoğlu hakikati ve saadeti hiç taplamaz (bulamaz) ve lâkin bu hakikat ve saadet yolunda yürüyene yardımcı bir şey vardır, bu karanlıkta fenere benzer. Buna maarif ya ki bilük derler. Maarif, insanın fikrini çok eder, akhnı keskin eder, zekâvetini köp (çok) eder."

Şu da bir gerçek ki, Rusya'daki mazlum Türklerin girişimlerini hatırlatan, halktan gelen hareketler bizde yoktur. Örneğin, 1906'da Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı'nda alınan ' Mektep ve medreselerin mollaların sultasından kurtarılıp halk yönetimine verilmesi ve ıslah edilmesi, bütün köylerde Müslüman çocukların ilk öğrenimlerini sağlayacak okulların açılması, okullarda eğitimin Türkçe olması ve Arapça alfabe kullanılması, okullarda tek program ugulanması", 1907'de ise "okullarda sağlık kurallarına önem verilmesi, devletten okul giderleri için ödenek alınması, işokulları açılması, kız ve erkek çocuklar için ilkokulun zorunlu kılınması, okulların halktan seçilen kurullarca denetlenmesi, öğretmenlerin halk tarafından seçilmeleri, her okulda Ebedi Türk Dili denen Türkiye Türkçesi'nin öğretilmesi" kararları; aynı yıllarda Türkiye'de hatırlardan dahi geçmemektedir.

Gaspıralı İsmail Bey, 1907'de Kahire'de bir toplantıda konuşurken şöyle demektedir:

"Kuzeyde Kazan'dan, güneyde Mısır'a, Fas'tan doğuda Cava'ya kadar bakılırsa İslâm uluslarının uygarlıktan ve yükselmeden çok, gerilemede oldukları görülecektir. Medreseler ve mektepler harap ve faydasız hâldedir. Sanayiden ve gelirden yoksunuz. Esnaf sönmüştür. Dünya ticaretinden payımıza pek az şey düşmektedir. Denizcilikten uzağız. Üçyüz milyonuz, 30 vapurluk bir şirket

oluşturamayız... Düşkünlük yaratılıştan ileri gelen bir hâl değildir. Müslümanlık da hâşâ değildir. Çünkü dinimiz, cümleniz çalışınız, cümleniz okuyunuz, cümleniz tedbir ile sanat ile yaşayınız! Kurallarını koymuş. Biz ise bu kuralların tam tersini yapmaktayız. Ekonomik düşkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliği eklenmiş. Doğuda bir yazar, bir eser ortaya çıkıncaya kadar Batı dünyasında yüz fikir, yüz eser yüz yazar çıkıyor..."

Kısaca istibdat maarifi yukarda özetlenen çerçevenin dışına çıkamamıştır.

ALTINCI BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET VE OSMANLI MAARİFİNİN SONU (1908-1920)

Altı yüzyıllık imparatorluğun perdeleri kapanırken yaşanan siyasal ve askerî gürültülü kreşendoda, "eğitim", hatta "ulusal eğitim" sesleri, çokça duyuldu. II. Meşrutiyet'in temel sloganı ise "devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır!" olmuştu. Ama, bu yargı, yıkılma süreciyle çakıştığından sonuç hüsrandı. Düşünmeli ki, 1908 ile 1918 arasındaki on yılda; iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası, sağduyuları susturan bir çaresizlik ortamında, Osmanlı ülkelerini ve uluslarını savaştan savaşa sürekleyerken cephelere sevk edilen yüzbinler arasında, eğitim kadroları, genç öğrenciler de eridi. Fakat bu gerçek, normal koşullarda gündeme gelebilecek eğitim tartışmalarının en yoğun biçimde sürdürülmesini engellemedi. Sonuçta Meşrutiyet, Cumhuriyet'e kapılarına kilit vurulmuş okullarla ulusal eğitim felsefesi bıraktı.

Bu kısa dönemin düşlediği okul tipi, -Gökalp'lerin, Emrullah Efendi'lerin, Satı, Baltacı, Edhem Nejat Bey'lerin ve öteki kuramcıların öngörüleri ile- Avrupa'da, daha 17. yüzyıl ortalarında revaç bulan *schola pansophica*'yı çağrıştırır. İlk devresinde dile, ikinci devresinde bilgiye (felsefe, mantık, ilahiyat da dahil) öncelik veren, insan doğasını mükemmelleştirmeyi, ulusal ekonomiyi geliştirmeyi, işletmecilik becerisini, devletin ilerlemesine katkıyı amaç edinen okul... Osmanlı maarifini çağdışılık çizgisinden kurtarıp, çağdaş düzeye ulaştırma savaşını açan bir avuç aydının çırpınışları ne ölçüde samimi ve vatanseverlik gereği ise de siyasî kadroların konuya aynı duygularla bakmamaları ve savaşlar, isteneni vermemiştir. Bununla birlikte, programlar yenilenmiş, okullara ilk kez siyasal konuları da içeren dersler konmuş, kızların ve kadınların eğitimi "göstermelik" olmaktan kurtarılmaya çalışılmış; hatta daha da ileri gidilerek kadınların, erkeklerin yanında yaşamın her alanında yer almaları, çalışma hayatına

girmeleri, mitinglerde konuşmacı olarak boy göstermeleri bile sağlanmıştır. Eğitim metodlarının ezberci alışkanlıklardan kurtarılıp o günkü deyim ile "tekşifî ve a'yanî" (gözleme ve araştırmaya dayalı) kılınması, mesleki yayıncılığın başlatılması; taassuba karşı ürkek ve ödüncü değil; yüreklilikle dikiliş de Meşrutiyet eğitiminin erdemlerindendir. Hâce-i evvel Ahmed Midhat Efendi'nin, 1870'lerdeki *"Bırakınız milletin gözü açılsın!"* dileği de bu yıllarda bir ölçüde mümkün olabilmiştir.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın siyasi programının 42. Maddesi, bizde ilk kez bu kapsamda bir eğitim hedefi gösteriyor:

"Kanun-ı Esasî'de açıklandığı gibi, Osmanlı ulusunun, siyasal eğitim ve olgunluğunun ortak bir ülkü ile sağlanması; bu amaçla özel ve cemaat okulları üzerinde gözetim ve denetim kurulması esastır. Bununla birlikte hiçbir unsurun anadili ile inancına ve dinine müdahale etmemek görüşü de bir ilke olarak benimsenmiştir. İlköğretim zorunlu ve genel okullarda parasızdır. Bu okullarda Türkçe eğitim ve öğretimi zorunlu ders olmakla birlikte her yörenin yerel anadili de öğretilecektir. İlköğretim programları, ileri memleketlerdeki gibi, ortaokul öğretimini de kapsayacak biçimde düzenlenecek, yörenin ihtiyaçlarına göre bu programlara ziraat, ticaret, sanat bilgi ve beceri dersleri de konacaktır."

Eğitim Tartışmaları ve Tuba Ağacı Nazariyesi - II. Meşrutiyet'in ilk akla gelen Maarif Nazırı Emrullah Efendi (1858-1914) (1910-1912 yılları arasında 1 yıl 3 ay 12 gün bakanlık yapmıştır) eğitimin her aşamasında görev almıştı. Nazır olunca yayınladığı genelgesinde "ahlâk eğitimi ile zihin eğitimi"nden söz etti. Tuba Ağacı Nazariyesi de onundur. Eğitimi, Tuba ağacına benzetmiş; yeniliğin Darülfünün'dan (Üniversiteden) başlamasını önermiştir. Bu görüş, II. Meşrutiyet dönemi tartışmalarının çıkış noktası sayılabilir. O sırada Dârülmuallimin Müdürü olan Satı Bey (1880-1963), bu görüşe karşı çıkarak ilkokulu, ortaokulu, lisesi yeterli olmayan bir memlekette Darülfünün'un da olamayacağını ileri sürdü. Emrullah Efendi görüşünü ortaya atarken bir takım gerçeklerden hareket etmişti. "Ülke geniş, vasıtalar sınırlı, nüfusa

oranla bütçe ödeneği pek az, para olsa da öğretmen yoktu. 70 bin öğretmene ihtiyaç vardı. Eğitimi, çocuk yetiştirmeyi bilen 70 bin öğretmeni değil, bunun yüzde 1'ini bulmak bile hayaldi. Maarif programları bina ve para istiyordu. Köylerde ise okul olabilecek bina hiç yoktu. Bina yapılsa, gönderilecek öğretmen bulunmamaktaydı."

Tartışmaların bir nedeni de 1869'da yürürlüğe konduğu halde bir türlü tam uygulanamayan Maarif Nizamnâmesi'nin değiştirilmesi görüşüydü. "Aynen uygulayalım", "Meşrutiyet'in gerektirdiği bir Maarif-i Umumiye Kanunu hazırlayalım", "Nizamnâmeye ilişmeyelim, ayrı yasalar yapalım" vs. fikirleri ortaya atılmıştı. Cennette kökü yukarıda, dalları ve meyveleri aşağıda olan ve altında gölgelenen mutlu cennet ehlinin meyvelerini zahmetsizce yiyip yararlandıkları Tuba Ağacı efsanesinden esinlenen Emrullah Efendi "Öncelikle yüksek okullar açalım. Darülfünûn'u en ileri düzeye ulaştıralım. Sultanîlerden ve Darülfünûn'dan yetişenler çoğaldıkça halkın eğitimden yararlanması da kolaylaşacak ve yaygınlaşacaktır" demekte, yeni nizamnâmeler hazırlanmasını öngörmekteydi. Ona göre, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en az üç kuşağın harcanması demekti. Bunu beklemektense, vatansever yükseköğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayısını çoğaltmak daha kestirme bir yoldu. Fransız eğitiminin etkisinde, yeni bir ilkokul programı öngörüyor, ulusun moral ve mutluluk kaynağı olacak bir öğretim yolu çizmeyi amaçlıyordu. Karşıtları ve en başta da Satı Bey ise "Emrullah Efendi kemiyete önem veriyor, niteliği düşünmüyor. İyi kötü hemen işe başlamalı diyor ve önceki dönemlerin haksızlığını, plânsızlığını bir prensip haline getiriyor" demekteydiler. Sonraki yıllarda, İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) "Türk eğitim tarihinde bir Emrullah Efendi dönemi yaşanmıştır. Ortaöğretime Avrupaî ve insanî karakteri veren, çağdaş üniversite düşüncesini savunan, Türklük bilincini uyandıran odur... Ziya Gökalp de kişiliğini yarı yarıya ona borçludur." diyerek Emrullah Efendi'nin düşüncelerinin eğitim tartışmalarının ardından yanlış değerlendirilmesini önlemeyi amaçlamıştır.

Bizdeki ilk pedagoji kitabı olan *Fenn-i Terbiye*'yi ya-

yınlayan Satı Bey beden eğitimini, alfabe öğretimini, çocuk edebiyatını ve müziğini, el-işi derslerini, laboratuvarı okullara sokan eğitimci olarak bilinir. Ona göre, "Öğretmenlik herkesin yapacağı bir meslek değildir. Özel yetenek ister. Meşrutiyet, ancak öğretmenlerin çabaları ile topluma mal edilebilir. Öğretmen ordusu, halkı uyarıcı, iyiye yöneltici çalışmalar yapmalıdır." Satı Bey, Prens Sabahattin'in (1877-1948) görüşüne de karşı çıkarak "İlkokul olmazsa yüksek okul da olmaz" görüşünü savunmuştur. Türk milliyetçiliğine yanaşmayan, Osmanlıcılık yanlısı olan bu eğitimcimizin, "Eğitim bir yönüyle millî, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimini de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka, ahlâk eğitimi başkadır. Ahlâk eğitiminde millî olunabilir." görüşü, günümüz için de geçerlidir. Oysa Ziya Gökalp, eğitim ve öğretimi bütünüyle millîleştirmeyi savunmuştur. "Millî eğitim, çağdaş öğretim" diyen Gökalp "Çağdaş eğitim, çağdaş kültür gibi millî hayatın bir olgusudur. Çağdaş öğretim ise, teknoloji gibi uluslararası uygarlıktan alınabilir. Eğitimimiz mutlaka millî olmalıdır. Çağdaş bir toplumda, millî eğitim yoluyla çocuğa çağdaş eğitim de verilmiş olur. Biz çağdaş bir toplumuz. Öyleyse eğitimimizin millî olması yeterlidir." görüşlerini, Durkheim'dan ve Spencer'dan esinlenerek savunmaktaydı. Ziya Gökalp, önceleri koyu bir Osmanlı milliyetçisi iken 1909'dan sonra, Meşrutiyet'in getirdiği yeni havada "tarihleri, gelenekleri, dinleri, ülküleri ayrı kavimleri toplayıp bir millet yapamazsınız" görüşünü benimsemişti. Çok geçmeden Türkçülük akımına katıldı, hatta öncülüğünü yaptı. Türkçülük eğitiminin programını belirledi: "Türk tarihi ve kültürü incelenecek, dünden bugüne bağlara kurulacak, Türkçe yabancı dillerin ağırlığından kurtarılacak, İslâm ulusları arasında eğitim ve yazı birliği kurulacak"tı. "Türk harsı yeni kuşaklarda ruhsal melekeler haline getirilmeli, modern teknik bilgilere de eğitimde yer verilmeli; uluslararası uygarlıklara karşı kültürel ve siyasal özgürlük savaşı veren ulusların ilk işleri millî harslarını aramak olmalıdır." demekteydi. Gökalp, Osmanlılığın gelişme göstermeyen, durağan ve çağdışı eğitim sistemini de şiddetle eleştirdi: "Vatana en zararlı kişiler med-

reselerle, Tanzimat mekteplerinden yetiştiler. Medrese Türkleri, gayr-i Türk yaptı. Oysa Enderun, Türk olmayanları Türkleştirme çabasındaydı. Tanzimat mektepleri zamanla millîlikten uzaklaştılar. Medrese ve mektep birbirine zıt birer kurum oldu. Her ikisi de ahlâk ve seciyeyi bozdu. Uğranılan kötülüklerin darbesiyle uyanan aydınlar, yenilgilerin, eğitimdeki ülküsüzlükten kaynaklandığını görüyorlar. Gençlerimize asrımızın terbiyesini veremedik. Maarifimizin kozmopolitliği kitapçı dükkânlarında bile meydandadır. Sahhaflardaki maarif Arapça ve Farsça, Beyoğlu'ndaki Avrupa'ya aittir Bâbıâli Caddesindeki Tanzimat maarifi ise öncekilerin perişan çevirilerinden, acemice taklitlerinden ve kopyelerinden oluşmuştur Okullar üç türlüdür. Medreseler, yabancı okulları, Tanzimat okulları. Yaratıcı bilim, eğitim yuvalarımıza daha girmemiştir. Maarif nezareti nicelikten çok, niteliğe önem vermelidir. Millî harsa dayalı eğitim derken, Tanzimat'tan beri memleketimizde uygulanan Fransız eğitimine bir tepki gösterdiğim inancındayım. Millî eğitim, medeniyetçi eğitime karşı, harsçı eğitimdir. Sürdürülen yanlış eğitim siyaseti, gençleri bencilliğe sürüklüyor. Gayrimillî bireyler oluyorlar. Millî terbiye için, dinde, ahlâkta, hukukta, dilde, güzel sanatlarda, ekonomide, kişiliğimizi keşfetmek zorundayız. Millî kültürü de halktan almak lâzımdır. Bunun da tek yolu Türkçü gençlerin köylere öğretmen gitmeleridir. Çünkü Osmanlı seçkini halk kültürünü alırsa millî seçkin olacak ve milletin ortak değerlerini bulup ortaya çıkartacaktır... Bir ülkede öğretmen sınıfına sosyal bir değer verilmezse bilim de bir değer ifade etmez. Öğretmenin protokolde bir yeri olmalı, aylığı mevkisi yükseldikçe ülkenin bilim varlığının da gelişeceği görülmelidir."

Gökalp, Emrullah Efendi'nin birçok görüşüne katılmakla birlikte Tuba Ağacı Nazariyesi'ni bir açıdan eleştirmekteydi: "Tubanın, tepesi akademik olmamalıdır. Zira akademi kurmaz, korur. Millî eğitimin oluşmadığı bir ülkede akademinin yararı yoktur. Harsın ve uygarlığın gelişmesine hizmet edecek Muallimler Kulübü açılmalıdır. Ayrıca Öğretmenler Kongresi, Dil Kongresi... gibi toplantılar yapılmalıdır."demekteydi. Gökalp'in yakla-

şımları ve görüşleri kısa Meşrutiyet döneminde olmasa bile Cumhuriyet'in, devrimleri öne alan başlangıcında gerçekleştirilmiştir. Örneğin, 1924'te çıkartılan Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu (No: 439) ile 1926'da yürürlüğe konan Maarif Teşkilâtına Dair Kanun (No: 789) öğretmenlerin protokoldeki yerlerini "daire başkanları ile eş düzeyde" belirlemiş; eğitim hizmetlerinin temelinin öğretmenlik olduğunu vurgulamıştır. Eğitim Şûraları, Dil ve Tarih Kongreleri de Meşrutiyet'te ortaya atılmış Gökalpçi düşüncelerle bağıntılıdır.

Eğitimle ilgili bir dizi eser yazan, tarımın ve köylünün eğitimi yoluyla kalkınmasını savunan Edhem Nejat (1887-1921) milli duyuları güçlü, pratik becerilere sahip gençler yetiştirilmesini istemiştir. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun (1886-1978) görüşleri ise "çağdaşlaşmaya, üretime ve yaratıcılığa dönük eğitim" olarak özetlenebilir. Baltacıoğlu, üretici ve yaratıcı eğitimin, menfaatçiliği ön plâna çıkartmayacak bir anlayışla verilmesinden yanadır. Bu nedenle "Türkiye'de eğitime, çok para kazanmanın yolu gözüyle bakılıyor. Oysa eğitimin amacı meslek ve temel bilgiler kazandırmaktır. Eğitsel öğretim yoluyla da bireylere yarar gözetmeme, özveri duyguları aşılanabilir." demiştir. Ağaoğlu Ahmed (1869-1939) ise "ülkede 10 yüksek, 46 orta, 1450 ilkokul bulunduğunu, bunların hepsinde 62 bin dolayında Türk çocuğunun okuyabildiğini, Ermenilerin, Rumların devlet denetimi görmeyen 6 bin okullarının bulunduğunu bu okullara devam eden öğrencilerin yüzde 60'ının ise Türk ve Müslüman olduğunu, bu sayılara ve gerçeğe bakılınca Türkçe eğitiminin ve din duygusu aşılamanın giderek güçleştiğini" dile getirmiştir.

Meşrutiyet'in gözde şairi Tevfik Fikret, umudunu yeni kuşaklara bağlamıştı. Galatasarayı Sultanisi'ndeki müdürlüğünde (1909-10) yetişkin öğrencilere kişilik kazandırıcı, yeteneklerini sergilemeye dönük eğitim çalışmaları yaptırttı. *"Ferda"* şiirinde, ülkenin ve ulusun, *"gayur gençlerin omuzları üstünde"* yükselebileceğini, çağdaşlaşmanın fikir üretmek, çalışmak, yenilikleri almak, eskiden uzaklaşmakla mümkün olabileceğini işlemiş; gençlere *"Bütün ümmid-i vatan şimdi sizdedir!"* derken

"Hasbihâl" manzumesinde de çocuklara:

'Vaktiyle biz
Ne sıkıntılar çekmişiz
Okumak öğrenmek için
Size ne mutlu çocuklar!
Güzel kitaplarınız var:
Hocalarınız da iyi
Öğretiyorlar herşeyi
Tahta, rahle, hep mükemmel
Hiçbirisi yoktu evvel
Hasırlarda sürünürdük
Evlere hep câhil döndük
Bize nisbet bugün birer
Küçük âlimsiniz sizler
Okuyunuz, okuyanlar
Çok şey bilir, çok şey yapar"

dizeleriyle seslenmiş; muallimleri ve onları yetiştiren öğretmen okullarını göklere çıkartan "Darülmuallimin Marşı"nı yazmıştır. Karşıt görüşlü Mehmed Akif ise o ocaktan yetişenlerin tümüne aynı gözle bakılamayacağını imâ etmiş; özellikle de Meşrutiyet muallimlerinin dindarlıktan uzak tutumlarını yadırgamıştır:

"Görmeliydin o, muallim denilen maskarayı
Geberir câmie girmez, ne oruç var, ne namaz"

Bu dizeler Akif'indir. Ona göre aydınlar ve öğretmenler, halktan kopuk, kendi toplumlarına yabancı, hatta aralarında "dini kökten kazımak" isteyenler de bulunan bir topluluktur. Gerici çevrelerin heyecanla benimsedikleri bu değerlendirme ve Cumhuriyet dönemindeki laik düzenlemeler bir araya gelince de Türk Milli Eğitimine dinsizlik yakıştırmaları daha da kolaylaşacaktır. Akif, ideal eğitim sistemini; din ve toplum yapısına ters düşmeyen ama toplumu çağa hazırlayan, İslâmlığın özünü ve ruhunu gençlere dört dörtlük öğreten bir politikanın gereği görmüştür. Toplumda zıt düşüncelerin çatışmasını da dinsel ve ulusal bütünlüğü tehlikeye düşürücü saydı-

ğı biliniyor. Bu yaklaşımı, Gökalp'in;

"Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar, mânasını namazdaki dûanın.
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Büyük küçük herkes bilir buyruğunu Hudâ'nın."

idealinden de çok farklıdır. 1917'de, dönemin Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan'daki bütçe konuşmasında, ilköğretimin temel amacını açıklarken "Dinine bağlı, vatanını seven, milliyetini tanıyan, görevini lâyıkıyle yapar adamlar yetiştirmek" tanımını yapmak suretiyle eğitim tartışmalarının ortak bir noktasını, bunun da ötesinde devlet için eğitim felsefesini bulmuş gözükmektedir.

Eğitim Politikalarında Tutarsızlık - 1839'dan 1919'a uzayan 80 yıllık çalkantılı dönemler boyunca, eğitimin giderek önem kazanması, II. Meşrutiyet'in ise adeta işten ve eylemden çok bir tartışma dönemi havası vermesi, aslında iki zıt odağın, başlangıçtaki gizli mücadelesinin birdenbire alevlenmesinin sonucudur. Herşeyi Avrupa taklitçiliği ile çözme çabasındaki Tanzimat aydınları ile dünyayı önemsemeyen, duygularını düşüncelerini hep ahiret olgusuyla yönlendirmeye çabalayan medrese mutaassıplarının çatışması; II. Abdülhamid döneminde medreselerin büsbütün yozlaştırılması ardından sönmüş; yerini gelenekçi aydınlarla, yenilikçi ve ilerici aydınların seviyeli tartışmalarına bırakmıştır. Bu ise Meşrutiyet eğitiminin olumlu bir başka özelliğidir. Fakat şu da kuşkusuz ki, her dönemde, yönetim erkini ellerinde bulunduranlar, eğitime "önem veriyor" gözükmekle yetinmişler; yatırımlara, düzenli ve sürekli eğitim politikalarına yakınlık duymuşlardır. Oysa II. Meşrutiyet yıllarında, Türkiye dışında da Türkiye'yi izleyen Türkler sözkonusudur. Örneğin, Kırım'da Akmescit'teki Türk okullarında, İstanbul'da basılan haritalar kullanılmakta, Ahmed Cevad'ın 1910'da yayınlanan *Yeni Elifba*'sı, Hüseyin Hıfzı'nın 1911 tarihli Elifba'sı, Osmanlı eğitimcilerinin kitapları okutulmaktaydı. Dünya Türkleri arasında "dilde, fikirde, işte birlik" Türkiye'den çok, Türkiye dışında konuşuluyordu.

Türkiye'de ise garip işlerle uğraşılmaktaydı. Sözgeli-

mi, kız okullarına atanan öğretmenlerin çirkin, yaşlı, sert olmalarına (!) dikkat ediliyor; taassubun basit bahanelerle hortlayabileceği kuşkusuyla ve kız okullarının kapattırılabileceği olasılığı yüzünden, akla gelmedik önlemlere başvuruluyordu. Darülmuallimat'ta (Kız Öğretmen Okulu) müdürün, kız öğrencilerin bulunduğu ana binaya girmesi yasaktı. Okulun yanındaki küçük binada oturur, günlük alım satım, yazışma işleriyle uğraşırdı. Erkek öğretmenler de yine burada otururlar, ders zili çalınca bir mubassıra'nın (kadın gözetici) eşliğinde sınıflara gidebilirlerdi. Bütün okullarda eğitim-öğretim yılı, Ağustos ayındaki 3 haftalık tatil dışında takvim yılını kapsamaktaydı. Öğretimde, öğrenci "alıcı" konumdaydı. Bir okul yönetmeliğinde şöyle yazılıydı: "Her öğrenci ders boyunca gâyet edepli oturup verilen dersi dikkatle dinleyecek, öğretmen kime soru yöneltirse o cevap verip diğerleri kendilerine bir soru yöneltilmedikçe asla bir şey söylemeyecekler. İçlerinden birisinin bir sorunu olursa, ders bittikten sonra sözlü veya yazılı öğretmene başvurabilecektir!" Devletin ilkokulların parasal sorunlarına henüz bir katkısı yoktu. İstanbul'daki 12 kız, 20 erkek rüşdiyesi ile vilayetlerdeki toplam 371 rüşdiyenin giderleri ve öğretmen aylıkları kamu bütçesinden karşılanıyordu. Maarif Nezareti'nin bütçesi de 200 bin liradan ibaretti. Ancak, 1910 yılı bütçesinde ilkokullar için de Maarif bütçesine 100 bin liralık bir ödenek konabildi. *Sabah* gazetesinin 18 Ocak 1910 tarihli sayısındaki bir yazıda: "Memlekette ciddi bir maarif teşkilatı henüz yapılacaktır. Sabık devirden kalan teşkilat, içinde levha bulunmayan bir köhne çerçeveye benzer. Birçok yerde mektebin yalnız teşkilat ve tedrisatı değil, binası bile bir dârültedrise (okula), bir ilim ve irfan melceine benzemiyor. Diğer mahallerde ise o kadarı da yok. Yani hiç mektep yok!.." Nafi Atuf (Kansu) da *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eserinin 2. cildinde, *Tanin* gazetesi muharriri Ahmed Şerif'in, *Anadolu'da Tanin* adlı kitabından alıntılarla yurdun dört köşesindeki okulların acıklı manzaralarını sergiliyor. Tavanı çökmüş, duvarları meyletmiş... Havasız, rutubetli, pis... İçinde bir an oturulması câiz olmayan... Yetmiş masumun başında, dünyasından geçmiş, lâf söylemekten âciz, eli sopalı, maaşsız hocalı...

Duvar diplerine dizilmiş tahtalara çocukların kitaplarını koyduğu... Yazmak bilmeyen hocaların yerine, köye uğrayan okumuşların tahtada yazı örnekleri gösterdikleri... Çocukların hocalarına haftada bir yumurta veya beş para getirdikleri... 80-100 çocuğun hep bir ağızdan bağırdıkları, yaşlı, yarı kör, bunak buldukları hocalarının sakalını çekip alaya aldıkları... Toprak damlı, ışıksız, bahçesiz... İçeride yer minderlerinde oturulan, bazan öğrenci sayısının fazlalığından çocukların neredeyse kucak kucağa ders izledikleri okullar... Buralarda, 1876 Kanun-ı Esasî'si'nin 114. maddesindeki "Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburî" idi. 1910'da Selanik'de toplanan İttihat ve Terakki Kongresinde alınan bir kararla da bu siyasi örgütün himayesindeki okullara "İttihat ve Terakki Mektebi" unvanı verilmesi - bununla ne sağlanacaksa- kabul edilmişti. Ama çok geçmeden, salt partinin propagandası için büyük merkezlerde büyük meblağlar harcanarak bu ad altında okullar açıldı. Buna karşılık, Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin hazırladığı Maarif-i Umumiye Kanunu tasarısı ise iç ve dış olayların giderek yoğunlaştığı ortamda, Meclis'in gündemine alınamamaktaydı. Darülmuallimin Müdürü Satı Bey ise salt kişisel girişim ve çabaları ile o yıllarda öğretmen yetiştiren bu kurumda köklü bir takım yenilikleri başardı. İlk kez pedagoji dersini koydu. Önceki dinsel ve dogmatik eğitim ilkesini, dünyasal mutluluğu da amaç edinen bir yöne çekebildi. Dinsel ahlâk kavramının yanına insan vicdanı düşüncesi de kondu. Öğretmen okuluna bağlı bir de uygulama okulu açıldı. Programlar baştan başa değiştirildi. Elişleri, beden eğitimi, müzik dersleri eklendi.

Bu yıllarda Maarif Onluğu adı altında ve amacı açılan okulların yaşatılması, yeni okulların açılması olan bir de yardım sandığı kuruldu. İttihat ve Terakkı öndegelenleri, hem kendi propagandalarını yapmak hem eğitime hizmet etmek için, edebî, siyasî, sosyal dergiler gazeteler yayınlanmasını da teşvik etmekteydiler. II. Meşrutiyet'in başlangıcında da -31 Mart Vak'asının uyandırdığı etkiyle olacak- ne medreselerin bir tuğlasına, ne müderrislerin havasına ilişmek göze alınamadı. Çoklukla ilk öğretim

üzerinde duruldu. Emrullah Efendi, o zamanki deyimle tedrisat-ı iptidaiye'nin (ilköğretimin) amacını şöyle çizmiştir: "Herkesin bilmeye, edinmeye mecbur olduğu malumatı vermek, bir yandan da dengeli zihin gelişimini sağlamak, orta öğretime hazırlamak ve aynı zamanda hayatta geçimi temin edecek pratikler kazmak." İlköğretimi verecek kurumları da şöylece sıralamıştır: *Ana mektepleri* (1-2 yıl), *Sıbyan mektepleri* (3 yıllık), *Rüşdiyeler* (3 yıllık), *el işleri ve ihtiraf* (zanaat) *mektepleri.* Öğretim süreleri üç yıl olan bu ihtiraf mektepleri, dönemin sanayi mekteplerinden farklı, rüşdiyeye devam etmeyen öğrencilerin tezgah başında bir hırfet (zanaat) öğrenmelerini sağlamaya dönük pratik iş kursları konumunda düşünülmüştü. Emrullah Efendi, eğitim için parasal kaynakları da devlet bütçesinden, vilayet gelirlerinden ayrılacak paylardan, vakıf gelirlerinden, bağışlardan, akarlardan edinmeyi öngörmüş; bu yollardan elde edilecek nakitlerin, okul yapımlarına, eğitim ve öğretim giderlerine, öğretmen okulları ödeneklerine, sınav masraflarına, ders kitabı ve araç gereç alımlarına, okulların ısınma, temizlik işlerine ayrılmasını tasarlamıştı. Okulların, zihin, davranış ve duygu melekelerini geliştirici örgün ve çağdaş birer kurum olmasını isteyen Emrullah Efendi, bunun için, sentez ve analiz metodlarını, tümevarımı, örnekten kurala geçişi önermiş; ders programlarının da buna göre yenilenmesini istemişti. Ama, tüm bunları içeren yasa, 1910'da çıkartılamadığı gibi, birçok değişiklikten sonra ancak "geçici" kaydı konularak 1913'te yürürlüğe konabilmiştir.

Eğitimde "Millilik" - 1912'deki Balkan Savaşı'nın ağır yenilgisinden sonra ulusal eğitimin gündeme geldiği gözlenmektedir. Bunun için de "alfabe arayışı" önem kazanmıştır. O zaman "savtî usûl" denen ve harfleri adlarıyla söylemeyerek önündeki ünlüye uygun seslendirmeyi öngören bu Batı eğitim tekniğini Türkiye'ye ve Türkçe'ye uyarlayan Nüzhet Sabit Bey'dir. Bu, Türk eğitim tarihinde adeta bir devrim sayılır. Bu yeniliğin okullara girdiği sırada, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın hazırlanması da yine, Balkan bozgunu ile dolaylı bağlantılıdır. Herkesin kurtuluşu eğitimde görmesi, düşmanın Çatal-

ca'ya kadar gelmesinden sonra başlamıştır! 1912'de Emrullah Efendi, nazırlıktan ayrılmazdan önce, sıbyan ve iptidai okullarının ıslahı için vilayet ve kazalarda birer Maarif Encümeni kurdurtmuş, bunların her hafta toplanıp okulların sorunlarını, durumlarını görüşmelerini sağlamıştır. Bu kurullardan yansıyan görüşler 23 Eylül 1913'te yasalaşan 101 maddelik Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın oluşumunda etkili olmuştur. Bu kanun, ilkokullar için esaslı yenilikler içermekteydi. Yeni ilköğretim programı; Kıraat ve Hat, Lisan-ı Osmanî, Hesap ve Hendese, Coğrafya, Tarih, Dürus-ı Eşya, Mâlûmat-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzıssıhha, Mâlûmat-ı Medeniye ve Ahlâkıye, Elişleri ve Resim, Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, Tâlim-i Askerî (erkeklere), İdare-i Beytiye ve Dikiş (kızlara), Kur'an-ı Kerim (Müslümanlara), Mâlumat-ı Diniye (gayri-müslimlere) derslerini kapsayacak biçimde yine bu yasayla düzenlendi. Fakat İstanbul'da bile 63 kız ve erkek okulunun binası kiralık veya geçici idi. Okullar dar, havasız, rutubetli, haraptı. Kış günleri ders yapma olanağı neredeyse yoktu. Dönemin yetkililerinin okul gözlemleri şöyle: "Okullarımız çocukların duygularını öldürecek durumdadır. Öyle mektepler var ki ne kadar tasvir edilse de feci içyüzü anlatılamaz... Mekteplerin daha kapısından girerken sizi zehirli bir hava karşılar. Eğer geleceğe umudumuz, 'yok' ve 'zararlı' bu mekteplerde ise bekleyişimiz pek boşunadır!"

Yasanın çıkmasından sonra 15 Aralık 1913 tarihli *Sabah* gazetesinde uzun bir makalesi çıkan İ. Hakkı (Baltacıoğlu) ise şöyle demektedir: "Geleneklerimizden gelen mahalle mekteplerini iptidai yaptık. Amacımız, en çok ve en kolay yoldan mekteplerimizi Avrupalılaştırmak oldu. Bu garip yol sonuç vermedi. Biz yeni eğitimciler; köyleri yaşatan, köy mektepleridir, fikrindeydik. Bunun yanlışlığını da anlayamamıştık. Bilinmiyordu ki köyü yaratan mektep değil, mektebi yaratan köydür. Mektepsiz köyler pekâlâ bir toplum hayatı yaşıyorlar. Maarifi millete mal etmek zorundayız. Bunun için de şu kurallara uymaya mecburuz: a) İhtiyaç uyandırmak, köy okulunu, yörenin nüfusuna, geçim koşullarına, telakkisine göre düşünmek, b) Her köye farklı seviyede ilkokul: Bir şehir mektebi ör-

gütü köyde nasıl başarılı olur? c) Seciye: Köy okulları hayatî ihtiyaçlara cevap verecek programları işlemelidir. d) Amaç: Realist mektep görüşüyle pratik bilgiler kazandıran okul, e) Program: Noksanlık, maarifimizin kanunu, talimatı vs. olmaması değil; basit, yararlı, elastiki programların yokluğudur. Sonuç: Altı yıllık iptidailer, yerine göre 1,2,3,4,5, yıllık, 1,2,3, derslikli, tek, iki, üç öğretmenli olabilmelidir."

Şükrü Bey'in uzunca süren nazırlığı (1913-17) boyunca, bu görüşler doğrultusunda birtakım adımlar atıldı. Öğretim programlarının köy ve şehir mekteplerine göre, 1,2,3 sınıflı okul ölçeklerinde hazırlanması, öğretmenlerin atama ve nakil işlemlerinin düzene konması, ders kitaplarındaki yanlışlıkların düzeltilmesi, terim farklılıklarının giderilmesi, idadilerle sultanilerin eşitlenip hepsine sultani denmesi, her sultaninin, 5 iptidai, 7 tâli sınıflardan 12 yıllık olması, Samsun, Antep ve İnebolu'da yeni Ticaret mekteplerinin açılması bu dönemdedir. Şükrü Bey bir konuşmasında (*Sabah*, 21 Mart 1914) "İhmali, toplum hayatında pek vahim sonuçlar doğuracak, maarif düzeyinde bir başka saha yoktur. Amacımız, küçük çocuklardan, iptidaîlerden başlayarak uygulamalı bilgilere ağırlık vermektir. Çocuklarımızı hayata hazırlayacağız. Gençleri, toprağa bağlı olarak bilinçlendireceğiz. İdadî programlarına fen ve sanayi dersleri koyacağız." derken, Meclis-i Mebusan'ın ateşli bir üyesi "Memleketin milletin en büyük meselesi, altı seneden beri yoluna konmadı. Meclis'te de maarif için konuşturulmuyoruz. Artık mebusluk olanağı kalmadı!" diye bağırıyordu. Nazır Şükrü Bey'in 1917'deki bir açıklamasına göre ise henüz programlara uygun ders kitapları tamamlanmamıştı. İlkokullar için gerekli 35 kitaptan 30'u hazırlatılmış, bastırılmak üzereydi. Öğretmen okulu kitaplarından 9'u yazdırılmış, sultanî ve idadîler için 50 kitap bastırılmıştı. Darülfünün müderrisleri kitap yazımlarını sürdürmekteydiler. O yıl, önemli bir yenilik olarak okullarda müzik dersi okutacak öğretmenlerin yetişeceği Darülelhan'ın açılacağını da yine Şükrü Bey haber vermekteydi.

"Maarif Bürokrasisi" ve Yeni Okullar - Meşrutiyet maarifinin bütçesi, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Mu-

vakkatı'nın 15. maddesi uyarınca konan "Tedrisat-ı İptidaiye Vergisi" ile özel ve düzenli bir gelir kaynağına kavuşturulmuştu. Önceki yıllarda Maarif bütçeleri 180-200 bin lira arasında iken, 1909-14 arasında giderek yükselmiş 600 bin liraya kadar çıkmıştı. Ama I. Dünya Savaşı başlayınca ilk bütçe tırpanını maarif yedi. 1914'te İdare-i Vilayat Kanunu yürürlüğe konunca da bazı birimler ve harcamalar özel idarelere aktarıldı. Meşrutiyet'ten önce maarif ödeneğinin yüzde 25'i aylıklara giderken bu oran yüzde 2'ye kadar düşürüldü, yatırımlara ayrılan miktarda artış sağlandı. 1917'de 1.600.000 liraya çıkan Maarif bütçesini bir mebus azımsamamakla beraber, başka ulusların eğitim bütçeleriyle karşılaştırıyor. Kişi başına düşen eğitim payının Almanya'da 12 frank, İngiltere'de 11,5, Romanya'da 7,5, Bulgaristan'da 5, Yunanistan'da 1,5, Türkiye'de ise 1,3 franktır. Vurgulandığına göre ayrılan ödenekten köylünün payına düşen oran çok daha düşüktü. Yatırımlar ise büyük merkezlerdeydi. II. Meşrutiyet Meclisi, bütçe görüşmelerinde tartışmaların eğitim sorunlarında yoğunlaşması bakımından dikkati çeker.

Meşrutiyet'in eğitim dünyasına getirdiği bir başka yenilik istatistiklerdir. 1914'e ait sayılar, bugünkü sınırlarımız dışında kalanlarla birlikte lise düzeyindeki okulların 79'dan 95'e çıktığını, Öğretmen okullarının ise 23'ten 16'ya düştüğünü buna karşılık öğrenci sayısının 541'den 1550'ye, öğretmen kadrosunun da 60'tan 220'ye yükseldiğini gösteriyor. Açılan yeni askerî okullar; 1909'da, Yıldız'da, Selânik, Üsküp, Manastır, İzmir, Beyrut, Bağdat, Trabzon ve Adana'da Jandarma Mektepleri (Bunlardan İstanbul, Selânik ve İzmir'dekiler, jandarma zabiti, diğerleri jandarma yetiştiriyordu) İstanbul'da Askerî Levazım Mektebi, 1910'da, kaldırılan Menşe-i Küttab-ı Askerî'nin yerine Daire-i Harbiye Mektebi, İhtiyat Zabitan Mektebi, Abdülhamid döneminde ihmâle terkedildiği için adeta yeniden açılırcasına reorganizasyon gören Bahriye Mektebi, 1917'de Çarkçı Mektebi ile Bahriye'ye memur yetiştirmek üzere Kâtip Mektebi (bunun hazırlık sınıflarını kapsayan Namzed Mektebi ise 1913'te açılmıştır), Muzıka Mektebidir. Askerî Tıbbiye ile Mülkiye (Sivil) Tıbbiyesi de 1908-1909 öğretim yılında, Haydarpaşa'daki

yeni binaya taşınmıştır.

1909'dan itibaren Numune Mektepleri'nin sayısı da hızla artırıldı. Ama bu girişimde amaç, bir kısım iptidailerin modern görünüme kavuşturulması değil; bu adı taşıyan okulların öğretmenlerine daha yüksek aylık ödemekti. Giderek Numune Mektebi demek, fazla maaş demek oldu. Başlangıçtaki gerekçe ise "yabancı okulları aratmayacak, gayri-müslim çocuklarını bile çekecek" okulların sayısını artırmaktı. Rüşdiyelerde önemli hiçbir yenilik görülmedi. Numune İptidaisi gülünçlüğü, Numune Rüşdiyesi denemesinde de yaşandı. Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın yürürlüğe girmesiyle, ilkokullarla ortaokullar "Mekâtîb-i İptidaiye-i Umumiye" adı altında birleştirilmeye başlandığından rüşdiyeler birer ikişer kapatıldı. 1918'e ait bir istatistik, İstanbul'da 62'si erkek 23'ü kız, 2'si karma (toplam: 87) Mekâtîb-i İptidaiye-i Umumiye bulunduğunu gösteriyor. Bunlarda 6799 erkek 4414 kız okumakta, 285 muallim, 186 muallime görev yapmaktaydı. 1913'ten sonra askerî rüşdiyeler de kapatıldı. Türkçeyi ve Fransızcayı aynı mükemmellikte öğretmek gibi gereksiz bir iddianın ürünü olan Numune Rüşdiyeleri 1920'ye doğru 55'e ulaşmıştı. Yeni yasal düzenlemelere rağmen, ülkedeki tüm idadilerin sultaniye dönüştürülmesi mümkün olamadı. 1918'de Türkiye'de 69 idadi vardı. Bunların 7'si İstanbul'daydı. Bu okullarda belirli bir eğitim-öğretim düzeni yoktu. Okul alanları yetersiz, sınıflar hıncahınç doluydu. Sıralar kötü, ışık ters ve yetersiz, eşya eski ve azdı. Estetik sözkonusu değildi. Temizlik aranmıyordu. Dersler, kitaplar, öğretim metodları ve öğretmenler de yetersizdi. Emrullah Efendi'nin bazı vilâyetlerde 3 sınıflı Birinci, 3 sınıflı İkinci devreli İdadi/Sultanilerinde bu devrelere uygun ders kitapları bulunmadığı gibi, öğretmenlerin branş ve meslek donanımları da bu ihtiyaca cevap verecek düzeyde değildi. Bu okullar için düzenlenen Talimatnâme (yönetmelik) de uygulanabilir maddeler içermemekteydi. Dönemin basını bu okullara hayli eleştiri yöneltmiştir. Bir yazar "isimlere aldanmak ve isimlerle aldatmak illeti sürmektedir" diyor. Çok mektep açmak, çok mektebi yaşatmak, niteliğe aldırmamak zihniyeti Meşrutiyete de egemendi. Sayıları artırı-

lan sultanilerin ara sınıflarına gündüzlü öğrenciler alınarak bu okulların yatılılık özelliği bozuldu. Elit yetiştirmeye elverişli olmayan il ve ilçelerde de sultaniler açıldı. Yeterli öğretim ve yönetim kadroları kurulamadığı gibi programları da geliştirilemedi. Salt felsefe konuları ile siyasal ve ulusal konular eklendi. 1908'den sonra İstanbul'da yeni 11 sultani açıldığı gibi, İstanbul İnas (kız) İdadisi de 1913-14 öğretim yılında İstanbul İnas Sultanisi adını aldı.

Şirketler ve cemiyetler, (örneğin Cemiyet-i İrfan, Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye) İttihat mektepleri, Osmanlı mektepleri vb. adlarla Batı modelinde ilk, orta ve lise düzeyinde paralı, gündüzlü ve yatılı okullar açtılar. Bunlar ve yabancı ve azınlık okulları aleyhine dönemin basınında yer alan yazılar; bu okulların programlarına, amaçlarına dönük değildi. Türk okullarının çok yönlü yetersizliği bunların mükemmelliği karşısında büsbütün öfkeleri kabartıyordu. Bu öfke, Meşrutiyet'in milliyetçi akımıyla birleşince eleştiri ve saldırı yazıları kaçınılmaz olmaktaydı. Tepkiler etkisini gösterdi ve 1915'ten sonra çalışmalarına izin verilen 4 Alman, 3 Avusturya, 5 Amerikan, 4 İtalyan, 1 İran okulu dışındaki yabancı okullar kapatıldı. Yine 1915'te çıkartılan Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesi'nin 3. Maddesinde "cemaat" deyiminden ne anlaşılması gerektiği açıklandığı gibi 6. maddesinde de Türkçe öğretimi üzerinde durularak "Türkçe'nin ve Türkiye Tarih ve Coğrafyasının Türkçe olarak Türk muallimler tarafından" okutulması zorunluluğuna yer verildi. Özel öğretmen okulları açılması da Maarif Nezareti'nin iznine bağlandı. Yabancı cemiyet ve şirketlerin kendi adlarına özel okul açmaları yasaklandı. I. Dünya Savaşı çıkınca sıkı bir denetime alınan azınlık ve yabancı okullarından bir kısmına devletçe elkonuldu. Sevr Andlaşması ile Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesi yürürlükten kaldırılmak istenmiş; yabancı ve azınlık okullarına her türlü özerklik ve serbestiyet getirilmek istenmiştir. Ancak Ankara BMM Hükümeti, sözkonusu yönetmeliğin geçerliğini kabul ederek başvuruları buna göre değerlendirmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında İstanbul'da 39 özel Türk rüşdiyesine karşılık 64 Rum ortaokulu, 44 Ermeni

okulu bulunuyordu. Ülkedeki azınlık ve yabancı okullara devam eden öğrencilerin toplam mevcudu da 500 bin kadardı. Savaş öncesinde, Amerikan misyonerlerinin açtıkları okulların sayısı ise 430'a ulaşmıştı. Bu okullarda çoğu Türk 23 binden fazla öğrenci vardı. Anadolu'da 57 ayrı yönetim bölgesinde 813 Ermeni okulunda toplam 80 bin öğrenci okumaktaydı. Bu sayı içinde düşük oranda da olsa Türk çocuklarının bulunduğu da unutulmamalıdır. I. Dünya Savaşı sonrasında, Ermeni okulları yalnızca İstanbul'da varlıklarını koruyabildiler.

Darülfünûn-ı Osmani - Biricik Osmanlı üniversitesi diyebileceğimiz Darülfünûn-ı Şâhane, açıla kapatıla, etkisiz varlığını II. Meşrutiyet'e değin korudu. 21 Ağustos 1909'da Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağına taşındı. Adı Darülfünûn-ı Osmani olarak değiştirildi. Bu kurumun üniversite konumuna getirilmesi yönündeki girişim, Maarif Nazırı Emrullah Efendi'den gelmiştir. Yeni düzenlemede, Ulûm-ı Şer'iye, Hukuk, Fünûn, Ulûm-ı Tıbbiye, Ulûm-ı Edebiye şubelerine ayrıldı. 1913'ten sonra, "fakülte", "enstitü", "laboratuvar" çalışmalarına geçildiği görülmektedir. 1915'te Almanya ve Avusturya'dan yabancı profesörler getirtilmiş; programı geliştirilmiş, Tarih, Edebiyat, Felsefe dersleri konmuştur. Öte yandan, 1913'te "Gülhane Parkına girmelerine izin verilen Türk kadınları" için, 1915'te de bir İnas Darülfünûn'u açılması gündeme gelmiş; ilk dersler Darülfünûn'da konferansla başlatılmış; kadınlara ve kızlara, riyaziye, kozmoğrafya, fizik, hukuk-ı nisvan, terbiye-i bedeniye, tarih, hıfzıssıhha, terbiye konularında, Salih Zeki, Gelenbevî Said, Mahmud Esad, Selim Sırrı, İhsan Şerif, Besim Ömer Paşa, İsmail Hakkı... dersler vermişlerdir. Dışarıdan gelen kızlar için, Darülmuallimat'ta yatı olanağı sağlandıktan sonra İnas Darülfünûnu "Edebiyat", "Riyaziyat", "Tabiiyat" şubelerini kapsayacak biçimde resmen açılmıştır. Darülmuallimat ve idadî mezunu kızların alındığı bu kız üniversitesi, Darülfünûn bünyesindeki varlığını Cumhuriyet'in ilânına kadar koruduktan sonra karma öğretime geçilince dağılmıştır. Darülfünûn ise savaş sonrasında gerileme göstermiş; 1919'da, Maarif Nazırı Ali Kemal Bey tarafından ilk büyük öğretim üyesi tasfiyesi yapıl-

mış; yeni bir nizamnâme ile de özerklik verilmiştir.

İttihat ve Terakki hareketiyle ortaya çıkan siyasal ve ideolojik akımlar gerek Darülfünûn'da gerekse öteki yüksek okullarda güçlü ortamlar bulmuştur. Bu dönemde, Hendese-i Mülkiye'nin, Harbiye Nezareti'nden ayrılıp Nafia Nezareti'ne bağlanması ve Mühendis Mekteb-i Âlisi adını alması da sözkonusudur. İlk "Talebe Cemiyeti" de bu okulda örgütlenmiştir. II. Meşrutiyet'in "ulusal burjuva yetiştirme eğilimi" en çok bu okulda yer buldu. Eczacılık Mektebi ile 1909'da açılan Dişçilik Mektebi, Darülfünûn'a bağlandı. Balkan Savaşı sonrasında tüm yüksek okullarda canlanma izlendi. Türk ideolojisi bu kurumlarda ateşli taraftarlar buldu. Darülfünûn'un ve yüksek okulların, Alman metodlarıyla araştırmaya yönelmeleri de bu sıradadır. Medresetü'l-Mütehassisin kurulunca, Ulûm-ı Şer'iye şubesi, Darülfünûn'dan ayrıldı.

Ana Okulları ve Teknik Okullar - Eğitim-öğretim alanının en üst kesiminde bunlar olurken, en alt kademede de Türk çocukları için "Ana Mektepleri"nin düşünülmesi önemlidir. 1915'ten önce özel ana okulları salt yabancılara ve azınlıklara aitti. Tedrisat-ı İptidâiye Kanun-ı Muvakkatı'nın öngördüğü Ana mekteplerinin ilki 2 Mart 1915'te İstanbul'da açıldı. Bu kurumlar için bir de nizamname hazırlandı. 4-6 yaş grubu için, yürüyüş, beden hareketleri, dinî ve millî hikâyeler, resimleri inceleme, elişi çalışmaları öngörüldü. Ana mekteplerinin "resmî" ve "hususî" açılabilmesine izin verildi. Dârülmuallimat'ta, "Ana Muallimesi" yetiştirecek bir de şube oluşturuldu.

I. Dünya Savaşı öncesinde açılan yeni birçok meslek okulu, savaş çıkınca kapatıldı Bunların başlıcaları şunlardır: Rüsumat Memurları Mektebi (1909), Polis Memurları Mektebi (1909), Muzıka Mektebi (1910) (İstanbul Belediyesi'ne bağlı bu okula Darülaceze'deki kimsesiz çocuklar alınmaktaydı. 1915'te parasızlıktan kapatılmıştır), Maliye Memurları Mektebi (1910), Belediye Memurları Mektebi (1911), Kondüktör Mektebi (1911), Kadastro Memurları Mektebi (1911), Evkaf Memurları Mektebi (1911), Tabip Muavinliği Mektebi (1915), Şimendifer Memurları Mektebi (1915). Çırak Mektepleri ise 1914'ten sonra, "Sanata yönelen ve fakat okuma olanağından yok-

sun kalan gençler için" düşünülmüştü. Bu okullara ya da kurslara Gece Mektepleri de denildi. 1911'de Darüşşafaka Mezunları Derneği dağılınca bu gruptan bir kesim, Çırak Mektepleri Cemiyet-i Tedrisiyesi'ni oluşturdular. Çırak Mekteplerinden, 1926'ya değin 1358 genç "şahadetnâme" almıştır. Bu kurumlar, Cumhuriyet dönemindeki Millet Mekteplerinin ve halk eğitiminin esin kaynağı olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası da parti ideolojisi için gençler yetiştirmeyi ilke edinerek gece dersleri düzenledi. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında, herkesin okuma isteğine yönelmesi de bu tür çalışmaları kolaylaştırıyordu. İttihat ve Terakki Kulüpleri, İstanbul'da ve taşrada okuma yazma bilmeyenler için, Elifba, Ecza-yı Şerife, Kur'an-ı Azimüşşan, İlmihal, Kıraat, İmlâ, Amâl-i Erbaa (dört işlem), Muhtasar Mâlumat-ı Medeniye ve Ziraiye, Coğrafya, Tarih-i Osmani derslerini kapsayan bir programı; okuma yazma bilenler için de daha ileri düzeyde kültür dersleri ile yabancı dil kurlarını içeren çalışmalar yapmaktaydı. Darüşşafaka'da da gece konferansları düzenlendi. Birçok aydın bu kurslar ve dersler için parasız ders kitapçıkları yazdılar. *Kolay Elifba, Tecrübeli Kolay Elifba, Nev Usul Tâlim-i Kıraat* vb. Bunlardan *Nev Usul Tâlim-i Kıraat* adlı 1910'da basılmış olan Harputî Mehmet Ali'nin okuma öğretimi kitapçığının ilk sayfasında, savtî yöntemle okuma öğretiminin nasıl yapılacağına ilişkin ilginç açıklamalar yer almaktadır.

Selim Sırrı (Tarcan) Bey'in girişimiyle açılan Terbiye-i Bedeniye Muallim Mektebi (1914) Türkiye'deki ilk spor okuludur. Ama, okulun açılışından hemen sonra savaş çıkınca daha kuruluş aşamasındayken kapanmıştır. İkinci açılışı ise 1926'dadır.

Türkiye'de, ülkenin toprak ve nüfus potansiyeli de dikkate alınarak tarım öğretimine ağırlık verilmesi düşüncesi de ilk kez II. Meşrutiyet'te ortaya atılmıştır. Büyük çapta bir tarım öğretimi yapmak ve tarım dersini her derecedeki okullara yaymak için 24 Şubat 1912'de bir nizamname çıkartıldığı görülmektedir. Ancak, ülke koşullarını iyi hesaplanmadan gündeme getirilen ve ileri ülkelerden kopye edilen bu tüzük uygulanamamıştır. Tüzük, tarım öğretimini 4 alana ayırmıştı: 1) Amele Mektepleri, 2)

Çiftlik Mektepleri, 3) Ziraat Ameliyat Mektepleri, 4) Mıntaka Yüksek Ziraat Mektepleri. Bunların ilki, çiftlik amelebaşısı, çiftlik kâhyası yetiştirmeyi, ikincisi çiftçi çocuklarına uygulamalı modern tarımı öğretmeyi, çiftçi, yarıcı, subaşı yetiştirmeyi, üçüncüsü her bölgede devlet üretme çiftliği işlevinde tarım uygulama istasyonları geliştirmeyi, dördüncüsü de Türkiye'nin tarım bölgelerine uygun nitelik ve kapsamda, bilimsel araştırmaların da yapılacağı yüksek tarım öğretiminin verilmesini amaç edinen okullar olacaktı. Fakat bu hedeflerden hiçbirine ulaşılamadığı; Halkalı Ziraat Mektebi ile Baytar Mektebindeki çalışmaların bile savaş boyunca tatil edildiği bilinmektedir.

Sanat eğitimine dönük iki yeni okul ise 1914'te açılan Dârülbedayi-i Osmani ile 1916'da açılan Darülelhandır. İstanbul Belediyesi'ne bağlı Dârülbedayi Şehzadebaşı'nda Letafet Apartmanında eğitime başladı. Türk tiyatrosu için burası çok özel ve önemli bir temel taşı sayılır. O zamanki Şehremini (Belediye Başkanı) Cemil (Topuzlu) Paşa'nın girişimiyle açılmıştır. 7 şubesi; Hâile, Dram, Mudhike, Raks, Adab-ı Muaşeret, Eskrim ve İşmizaz'dı. Kıraat, Telaffuz, Tecvit, İnşat, Takrir, Aruz, Tarih, Edebiyat ve Edebiyat Tarihi dersleri ise ortaktı. Dönemin en tanınmış yazarları sanatçıları bu okulda öğretmenlik yapmışlardır. Darülelhan ise bizdeki ilk konservatuvardır. Belediyeye bağlı olan bu kurumun müdürlüğüne Musa Süreyya Bey getirildi. 1926'da adı Belediye Konservatuvarı olmuştur.

Meşrutiyet'in "hürriyet" ilkesiyle ilgili bir yenilik, "Mektep Seyirleri"dir. İlk, orta, lise ve Darülfünûn öğrencileri, resmî izin alındıktan sonra öğretmenleriyle birlikte müzeleri, anıtları, sanat alanlarını, kentleri ve kasabaları gezebilmekteydiler. Yurt dışına ilk öğrenci ve okul gezileri de bu dönemdedir. İptidaî ve rüşdiye mektep seyirleri genelde, kır gezintisi havasında geçmekteydi. Başlarında mukavvadan külah, sırtlarında yabanlık giysileri, ellerinde kamışa bağlı birer kağıt bayrakla, önlerinde eşeğe ters bindirilmiş "İstanbul Efendisi" (eskiden İstanbul'un yönetsel ve yargısal işlerini yürüten büyük kadı) kılığında bir semt yaşlısı olduğu halde öğrenciler şamata ile kıra

gidip dönerlerdi. Yol boyunca İstanbul Efendisi, şakacıktan esnafa ceza verirdi. Kafilede bir de "tımarhane delisi" bulunurdu. Seyirlerde slogan "Ala Yusuf Paşa sen binler yaşa!" idi.

Aydın Din Adamları Yetiştirme - Bu son döneme kadar varlıklarına ve sistemlerine ilişilmeyen medreselere müdahale, İttihat ve Terakki'nin, ulusçuluk, çağdaşlık ideolojisini İslâmlık ilkeleriyle bağdaştırma yaklaşımının gereğiydi. Medreselerin ıslahına 1909'da el atıldı. İlkin tabii bilimler ve aklî yaklaşımlar öğretim programlarına eklendi. Bu amaçla 26 Şubat 1909'da Medaris-i İlmiye Nizamnamesi yayınlandı. Okutulagelen bazı şerh ve hâşiyelerin değiştirilmesi, medrese öğretiminin 5 yıllık aşamalı bir süreçten geçirilerek ıslahı öngörüldü. İptidaî mezunlarının alınacağı medreselerin 12 yıl olması, Klasik derslerin (örneğin, Emsile, Bina, Maksut, İlm-i Sarf, Tâlim-i Kur'an, Tecvid, İrab, Meanî, Akaid, Hikmet vs.) yanında İmlâ, Hat, Hesap, Sarf-ı Osmanî, İnşa, Hendese, Tercüme, Kozmoğrafya, Târih-i İslâm, Kimya, Mevalid, Cebir, Kitabet vs. de programa eklendi. Ama, bu ileri program İstanbul ve taşra medreselerinin hiçbirinde uygulanmadı. Çünkü, okutacak hoca yoktu, medrese muhiti bu yeniliğe sıcak bakmamaktaydı. Darülfünûn'un Ulûm-ı Âliye şubesindeki program yeterli görülüyordu. Oysa, İslâma ve onun kurumlarına içtenlikle bağlı Mehmed Akif bile medreseyi ve medreseliyi pek ağır eleştiriyordu:

Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü
Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü?
İbn Sina niye yok? Nerde Gazalî görelim?
Hani Seyyid gibi Râzî gibi üç beş âlim?
En büyük fâzılınız bunların âsârından,
Belki on şerhe bakıp bir kuru mâna çıkaran,
....

Akif'in uzayan dizelerinde "ictihat kapısı kapalıdır" inanışındaki medrese muhitinin acıklı durumu anlatılır. Ama şair, bununla kalmaz. Bozulmanın ve yetersizliğin öteki eğitim kurumları için de sözkonusu olduğunu vurgular:

Sâde "ıslâh-ı medâris" mi ne? Birşey dediniz
Onu anlar gibi olduksa da i'zah ediniz...
....
Bir alay mekteb-i âlî denilen yerler var,
Sorunuz, bunlara millet ne verir? Milyonlar!
Şu ne? Mülkiye. Bu? Tıbbiye. Bu? Bahriyye. O ne?
O mu? Baytar! Bu? Ziraat. Şu? Mühendishâne
Çok güzel, hiçbiri hakkında sözüm yok, yalnız
Ne yetiştirdi ki şunlar acabâ? Anlatınız...

dedıkten sonra, teknolojinin ve teknik elemanın Batı'dan sağlandığını; oysa din ve sosyal alanda kimseye muhtaç olunmadığını anlatır. Dizelerini şöyle bağlar:

Biz ne müftî, ne imam istemişiz Avrupa'dan
Ne de ukbada şefaat dileriz Rimpapadan.
Siz gidin bunları ıslaha bakın peyderpey,
Hocadan, medreseden vazgeçiniz Vâli Bey!..

Anlaşılıyor ki, Akif ve temsil ettiği görüş, medreselere ilişilmesini istememişlerdir. Bununla birlikte medreselerde, Arapçanın yanısıra Türkçe ve Farsçanın da okutulması; parti propagandasını yapacak din adamları yetiştirmek için "medrese" adı verilen yeni din okullarının açılması; Medresetü'l-Vâizin (1913), Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba (1913) (İlk İmam Hatip Lisesi), Medresetü'l-Mütehassisin (1915), Medresetü'l-Hattatin (1915) denen bu okullardan ayrıca, İstanbul'daki tüm medreselerin de 1914'te Dârülhilâfetü'l-âliyye Medarisi denilerek tek kurum konumuna getirilmesi çabaları önlenememiştir. Son bir girişimle de 1918'de İstanbul'da Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye açılmıştır. Medreselerin ıslahı çabalarında öncülüğü görülen Şeyhülislam Hayri Efendi'nin, Evkaf Nezareti'ne bağlı vakıf okullarını da ıslah etmeye çalıştığı, bu amaçla bir komisyon oluşturduğu; çok sağlıksız, virane eski vakıf okullarının 15-20 kadarının onarıldığı ve kadrolarının tamamlandığı, altışar derslikli yeni birkaç okul da yapıldığı ve sınavla öğretmen alındığı saptanıyor.

Kuşkusuz tüm bu çabalar boşunaydı ve daha 19. yüzyılda işlevini hızla yitirme sürecine giren medreseleri de

oradan yetişenleri de kurtarma olanağı kalmamıştı. 20. yüzyıl başında ise daha hızlı bir dönüşüm yaşanmakta ve dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerinde gözü olan emperyalistler, kültürel etkiyi önde tutarak düzenli, yaygın, uzun ve bilinçli bir eğitim birikiminden yoksun Osmanlı toplumlarında, öncelikle kendilerine ait "yabancı okullara", ikinci ve üçüncü sıralarda da azınlık okulları ile Tanzimat ve Meşrutiyet mekteplerine heves uyandırmayı başardılar.

Bunun farkına varan İttihat ve Terakki liderleri, 1916'ya doğru "tevhid-i tedrisat" (eğitim-öğretim birliği) kavramını gündeme getirmişlerdir. O yılki kongrede eğitimle ilgili önemli kararlar alınmış; Evkaf Nezareti'ne bağlı bütün okullar Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu düşünce Ziya Gökalp'ten gelmişti. Bir memlekette okulların, birbirinden habersiz iki bakanlıkça yönetilemeyeceği kongrede savunuldu. Ama asıl amaç, bir kısım okulları Evkaf'a egemen tutucu görüşlerden kurtarmaktı. Yine, Z. Gökalp'in isteğiyle İktidar, medreseleri de Evkaf'tan alıp Meşihat'a bağladı. Böylece ilk adımla tevhid-i tedrisata, ikinci girişimle de tefrik-i tedrisata (öğretimin ayrılığı) yol açılıyordu. O sırada çıkan Gökalp'in ve öteki aydınların yazılarından; İttihat ve Terakki Partisi'nin, henüz din ile dünya işlerinin bir arada yürüyeceğine, eğitimin de dine ve din ahlâkına dayanmasının doğruluğuna inandıkları anlaşılıyor. Gökalp, 1917 kongresinde ise eğitimde ulusçuluğu gündeme getirmiştir: "Başka ulusların en seciyeli bireyleri okumuşlardan çıktığı hâlde, bizde bunun aksinin olduğunu" savunmuş; nedenini, maarifin millî olmamasında görmüştür.

Medreselerin ıslahı girişimlerinde siyasal ve ideolojik yaklaşımların yanında, şeyhülislâmlık makamına getirilen Hayri, Musa Kâzım efendilerin görüşlerinin de etkili olduğu izlenmektedir. Örneğin Hayri Efendi, İttihatçılarla uzlaşamayarak şeyhülislâmlıktan ayrılınca, yerine gelen Musa Kâzım Efendi, 1916'da ilkin bir Nizamnâme ile Islah-ı Medaris Nizamnâmesi'nin birçok maddelerini değiştirmiş, 1917'de de sözkonusu tüzüğü tümüyle yürürlükten kaldırarak Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun'un çıkarılmasını sağlamıştır. Medreselerin, Meşihat'a bağ-

lanması bu yasa ile olmuştur. 1924 te kapatılmazdan önce, medreselerle ilgili son bir düzenlemeyi 21 Mayıs 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Medaris-i İlmiye Nizamnâmesi'ni çıkartarak yapmış; bununla, İstanbul dışındaki medreselerin ıslahı amaçlanmıştır.

Türk eğitim tarihinde, 1912-1922 arası, büyük ve art arda savaşlar olgusu yüzünden pek elim bir dönemdir. Yetişkin öğrencileri, daha sonraları da çocuk yaştakileri dizi dizi cephelere gönderilen okulların birçoğunun kapısına kilit vurulmuş ya da okul binaları askerî hizmetlere bırakılmıştır. I. Dünya Savaşı dört cepheden yüklenince, nüfusun sağlıklı, genç ve çalışabilir tüm erkekleri erimeye başlamış; onların öksüz, kimsesiz ve aç çocukları için, yönetim Darüleytam (yetimler okulu) açmak zorunda kalmıştır. İttihat ve Terakki bunda bile propagandayı gözetmiş; Maarif Nezareti'ne bağlamadıkları Darüleytamlar için, manastırlara, yabancı okul binalarına, köşklere elkoymuşlardır. Nice sanat yapısının bu uğurda yakılıp yıkıldığı biliniyor. Bunların bütçeleri de müsrifane tutulmuş, hatta yolsuzluk kaynağı olmuştur. Hükümet, savaşın sonuna doğru bu okulları kapatmak ve öğrencilerini İstanbul'da açılan Şehir Yatı Mektebi'nde toplamak zorunda kalmıştır

Sonuç - Türk Eğitimi, II. Meşrutiyet'e, 1908-1909 devrimleri boyunca, 10 ayda 7 nazır (bakan) değişikliği ile ayak uydurmaya çalışmış; dönemin kapanışından sonraki 3 yılda da (1919-22) 17 kez bakan değişikliği ile Cumhuriyet öncesi tarihini kapatmıştır. Her gelen bir şeyler denemiş, bir takım işlere yönelmişse de, devrin heyecanı ve karışıklığı eğitimde de aynen yaşanmıştır. Öğretmenlerin ilk kez yasal güvenceye kavuşup ilk meslek örgütlerini kurabildikleri, kadınların eğitimin tüm aşamalarından yararlanma olanağı buldukları, eğitim ve öğretime dönük yayınların, öteki alanlarındaki yayınların önüne geçtiği; öğretim birliği düşüncesinin uyandığı; okul, ders kitabı, metod, öğretmen kavramlarının topluma mal edildiği Meşrutiyet döneminin iç ve dış eğitim dinamikleri, doğan çelişkileri Cumhuriyet'in çözümleyeceği olumlu bir miras bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ADIVAR Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Hazl. Kazancıgil-Tekeli) 4. basım, İstanbul, Remzi Kitapevi 1982

AHMET ÇELEBİ, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi,* (Çev. A. Yardım) İstanbul Damla Yayınevi 1976

AKKUTAY Ülker, *Enderun Mektebi,* Ankara, 1984

AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi,* Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Yayını, 3. Baskı, Ankara, 1989

AKŞOY Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme,* İstanbul, 1968

ATAY Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi,* İstanbul, 1983

ANTEL S. Celâl, *Tanzimat Maarifi,* İstanbul Maarif Basımevi 1940

ANONİM, *Kitâb-ı Güzide* (Yazma, özel kitaplığımızdadır)

ARİF BEĞ, *"Devlet-i Osmaniyenin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ülemâ."* Dârülfünûn Edebiyat Fak. Mecmuası Cilt I.

AYNÎ M. Ali, *Dârülfünûn Tarihi,* İstanbul, 1927

AYTAÇ Prof. Dr. Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi (Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar),* 2. Basım, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. Ank., 1980

AYASBEYOĞLU Nevzat, *İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve Kur'an-ı Kerimin Eğitim ile İlgili Âyetlerinin Tahlili,* M.E.B. Yay. 1968.

AVCI-Alâettin, *Türkiye'de Askerî Yüksek Okullar Tarihçesi,* Ankara, 1963

AYŞE SIDIKA Hanım, *Usul-i Tâlim ve Terbiye Dersleri,* İstanbul, 1313 (1897)

AYTEKİN Halil, *İttihat ve Terakki Devri Eğitim Teşkilâtı (1913-1918),* Ankara, 1987 (Teksir edilmiş tez)

BALTACI Cahit, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,* İstanbul, 1976

BATTAL-TAYMAS, *Türk Dünyasında Usul-ü Cedid Hareketi,* Türk Kültürü. Sayı 18, 1964.

BAYKAL İsmail H., *Enderun Mektebi Tarihi,* İstanbul, 1953.

BİLGE Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri,* İstanbul, 1984

BİLHAN Saffet, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim, Bilim ve Sanat.* Ankara, 1988

BİLİM C. Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876),* Eskişehir, 1984.

BİLSEL Cemil, *İstanbul Üniversitesi Tarihi,* Kenan Basıme-

vi, İstanbul, 1943

BOZDAĞ İsmet, *Abdülhamid'ın Hâtıra Defteri*, İstanbul, 1975

CEVDET PAŞA, *Tezâkir* -40- Tetimme (Yayına hazl. Cavid Baysun) T.T.K. Basımevi, Ankara, 1967

DAĞ M. - ÖYMEN H. Raşit, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara, 1972.

ERGİN Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri* -Dolayısıyle- Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul, Cilt I (1939), II (1940), III (1941), IV-V (1943)

EDHEM NEJAT, *Mektepçilik*, İstanbul, 1332 (1916)

KANAD H. Fikret, *Terbiye ve Tedris Tarihi Cilt I, II*. İstanbul Devlet Basımevi, 1930

(KANSU) Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, 2 Kitap, Ankara 1930, 1932

KAŞGARLI MAHMUD, *Divan-u Lügat'it-Türk* (Çev. B. Atalay) Ankara, 1940-1943 (4. cilt)

KARAL E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K. Yayını, Ankara, Cilt V (1983), C. VI (1976), C. VII (1977), C. VIII (1983)

KARAL E. Ziya, *Tanzimat Devrinde Rüşdiyenin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler*, M.E.B. Ankara, 1941

KÂTİP ÇELEBİ, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyârü'l-Ahakk*, İstanbul, 1286 (1869)

KODAMAN Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980

KOCABAŞOĞLU Uygur, "Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları", *Bahri Savcı'ya Armağan Kitabı*, Ankara, 1988 (Sayfa: 305-326)

KESKİOĞLU Osman, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim*, Diyanet İş. Bşk. Yayını, Ankara, 1987

KOÇER H. Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, (1773-1923)* M.E.B. Yayını, Ankara, 1974

KOÇİ BEY, *Koçi Bey Risâlesi*, (haz. Zuhuri Danışman) M.E.Basımevi, İstanbul, 1972

Maarif Hakkında Lâyihalar, İstanbul 1339 (1923), T.B.M.M Yayını.

Maarif-i Umumiye Teşkilatı Hakkında Nizamname ve Esbab-ı Mucibesi Mazbatası, İstanbul, 1328 (1912)

MAHMUD CEVAD, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul, 1338 (1922)

MEHMED RÜŞDÜ, *Nuhbetü'l-Etfâl*, İstanbul 1273 (1857)

MUALLİM CEVDET, *Mektep ve Medrese* (Hazl. E. Erüz) İstanbul 1978

Mehmed Said Paşa, *Hatırat I-II*, İstanbul 1326-1327 (1910-11)

Muallim Mecmuası, İstanbul 1915 (koleksiyon)

Mustafa Satı (el-Husrî), *Fenn-i Terbiye Nazariyat ve Tatmikatı I-II*, İstanbul 1325 (1909)

MAARİF NEZARETİ: *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* (Maarif Nezareti Celilesi Salnamesi) Birinci (1316 Hicri), İkinci (1317 H.), Üçüncü (1318 H.), Dördüncü (1319 H.), Beşinci (1320 H.), Altıncı (1321 H.) Def'alar. İlk beşi İstanbulda Matbaayı Âmire'de 6. sı Asır Matbaasında basılmıştır.

M.E.B.: *Türkiye'de Orta Tahsil*, Ankara, 1339 (1923)

M.E.B.: *Maarif Düsturu I* (Toplayan: Faik Reşid Unat) Ankara, 1927

ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare Tarihi* TODAİE. Ankara, 1979

ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay. 1983

ÖGEL, Bahaeddin, "Türklerde Bilgi Öğretme, Bilgi Teorisi ve Bilgelik" *Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu*, Ankara, 1985

SATI: "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi" *Muallim Mec.* 15 Şubat 1334 Sayı 19.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1315 senesi İstanbul 1316 (1899)

SAKAOĞLU Necdet, "Tanzimat Okulları," *Tarih ve Toplum Dergisi*, Aralık 1989 sayı 72

SAKAOĞLU Necdet, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 1985

SELİM SABİT Efendi, *Rehnüma-yı Muallimin*, İstanbul, 1290 (1874)

SİNANOĞLU Prof. Dr. Suat, *Türk Hümanizmi*, T.T.K. Yayını, Ankara 1980

SUNGU, İhsan: *Mekteb-i Maarif-i Adlî*, M.E.B. Yayını, Ankara, 1941

SUNGU, İhsan: "Galatasarayı Lisesinin Kuruluşu" *Belleten* Cilt VII, 1943

SÜNBÜLZÂDE VEHBİ, *Lütfiyye-i Vehbi* (Kitaplığımızdaki Hicri 1205 tarihli yazma nüsha)

SÜNBÜLZÂDE VEHBİ, *Nuhbe-i Vehbi*. İstanbul Hicrî 1251 (1834)

SÜNBÜLZADE VEHBİ, *Tuhfe-i Vehbi*, İstanbul, Hicrî 1262 (1846)

Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usul-i Tedrisiye, İstanbul, 1299 (1883)

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ "Eğitim" Maddesi (Prof. Dr. İ. Tekeli, Necdet Sakaoğlu, Cemil Koçak, Dr. Uygur Kocabaşoğlu, Prof. Dr. Hüseyin Hatemî, Doç. Dr. Emre Dölen)

Takvim-i Vekayi Serisi, İstanbul, (1876-1908)

TURAN Osman, *Selçuklular ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1969.

TEKELİ İlhan, *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, Ankara, 1980.

UNAT Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminın Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ank., 1964.

UZUNÇARŞILI İ.H., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, T.T.K. Yay., 1965.

ÜNVER Prof. Dr. S., *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul, 1946

YALTKAYA M. Şerefeddin, *Tenzimattan Evvel ve Sonra Medreseler*, M.E.B. Yayını, Ankara, 1940

YUSUF AKÇURA, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri*, Ankara, 1981

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig* (Çev. R.R. Arat) II. 4. basım, T.T.K. Yayını Ank., 1988

YÜCEL H. Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, İstanbul, 1938.

ZİYA GÖKALP, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1976

ZİYA GÖKALP, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1970

ZİYA GÖKALP, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (Haz. Rıza Kardaş) 1000 Temel Eser, 1973

(Ayrıca, *Tedrisat-ı İptidaiye, Terbiye, Muallim, Maarif, Servet-i Fünûn, Yeni Mecmua* dergileri ile muhtelif gazete yazılarından da yararlanılmıştır.)